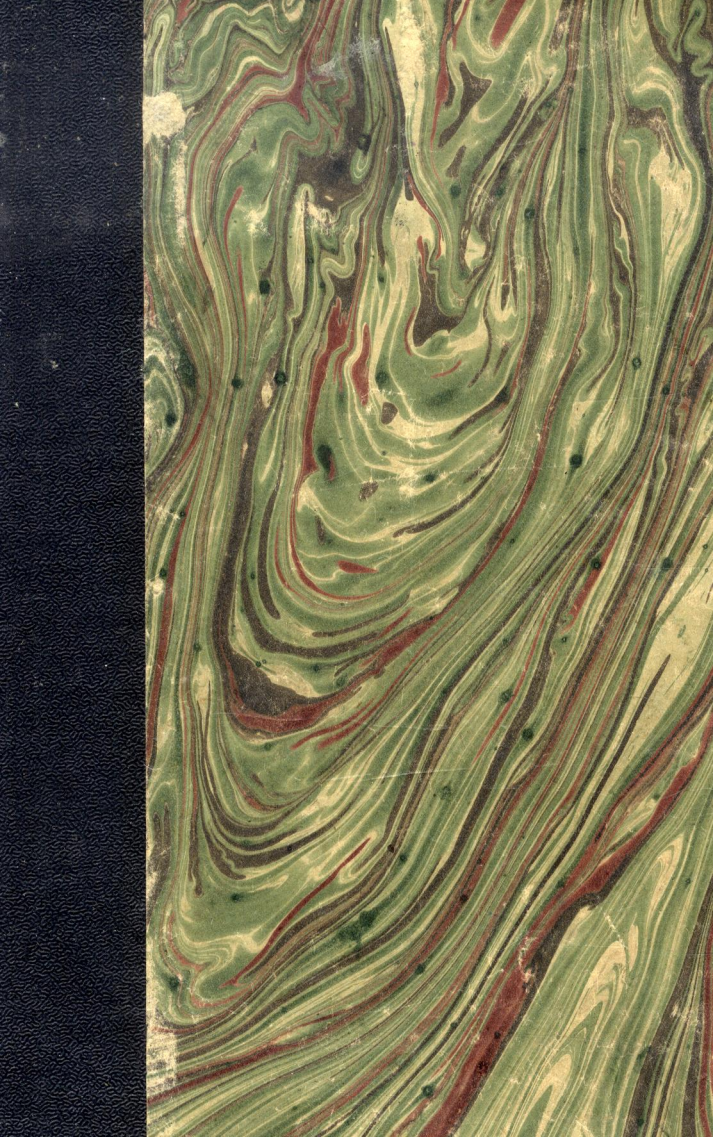

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імені

ШЕВЧЕНКА

У ЛЬВОВІ.

~~41131~~ / XXIX

Ч.

41131/29

ІВАН ФРАНКО

Т В О Р И

XXIX

Кн. 1

К Н И Г О С П І Л К А

18. 0/0

31744/29-1 ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

т. XXIX

З ЧУЖИХ ЛІТЕРАТУР

ПОВІСТІ Й ОПОВІДАННЯ

Кн. 1

~~41131/X XIX~~

„КНИГОСПІЛКА“

891-9-8(081)

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського Дру-
ку“, „Картковому репертуарі“ та інших
показниках Української Книжкової Па-
лати.

ПІДГОТОВЛЕНО ДО ДРУКУ
Й НАДРУКОВАНО
КООПЕРАТИВНИМ
ВИД-ЦТВОМ
РУХ

18 ф

Львівська філія
бібліотеки АН-УРСР

ВІД РЕДАКЦІЇ

Цей ХХІХ том розпадається на дві книзі й містить вибір прозових перекладів Івана Франка. З бібліографії цих перекладів, уміщеної вкінці тому, ми бачимо величезний діяпазон цієї багаторічної, упертої праці. Ще в ранньому періоді своєї літературної діяльності Франко знайомить західньо-українську суспільність з кращими взірцями нової прози, як Золя, Гоголь, Достоевський, Пом'яловський. На протязі всього свого життя він не припиняє цієї праці й дає переклади зі всіх світових літератур, дбаючи вибирати те, що, на його думку, мусило дати щось нове, здорове й корисне та зацікавити українську суспільність. В цілому наслідки велитенської Франкової роботи, лише частину якої ми показуємо тут за загальною назвою „З чужих літератур“, складають показну хрестоматію світового письменства, що не втратила значіння і на сьогодні.

Це одна причина, що спонукує нас, навпроти звичаю, включити прозові переклади Франкові

в зібрання творів, нарівні з перекладами поетичними, щоправда, обмежуючись певним добром, що має показати, поперше, літературні уподобання великого майстра, подруге, манеру його, яко перекладача. Задля останньої мети текст цього тому в редакції майже не порушувався.

Гадаємо, що велична постать Франкова через обізнання з цією стороною його діяльності ще більше виросте в очах радянського читача.

PONTIFEX MAXIMUS

Уривки із повісти „Rome“¹

І. Щоденне життя

Нарциз почав розповідати П'єрові про щоденне життя-буття Льва XIII.

— О, мій любий аббе, маючи вісімдесят і чотири літ він діяльний як молодець! Усе його життя, це така сила волі й така праця, що ані ви, ані я не хотіли б так жити!.. Він устає о шостій зрана, відправляє службу божу в своїй приватній каплиці і снідає крихітку м'яса. Потім від восьмої години аж до полудня тягнеться без перерви ряд кардиналів, прела-

¹ Повість Еміля Золя „Rome“, кольосальний малюнок обичаїв, вірувань і життя сучасного католицизму, обсервованого в самім його центрі, при всіх своїх хибах, які їй можна закинути яко повісті, лишитьс'я назавсіди одною з найцікавіших пам'яток французької літератури. Не маючи можности познайомити нашу читаючу громаду з цілою книгою Золя, ми вибираємо із неї три уступи, що відносяться до характеристики найвищого достойника католицької церкви, папи Льва XIII. Хоча Золя не був прийнятий папою на авдієнції, як того бажав, то все таки, будиши в Римі, здужав зібрати стільки характерних подробиць про його життя і вдачу, що намальована ним картина належить до найоригінальніших і найудатніших характеристик, які вийшли з під пера Золя і з незрівняною плястикою показує нам прототип у різних моментах, що назавсіди вбиваються в пам'ять читача.

Для зрозуміння ходу оповідання додамо тут, що герой книги, французький духовний, аббе П'єр Фроман, бажаючи направити сучасний католицизм на властиву, по його дум-

тів, перед його очима проходять усі справи конгрегацій — говорю вам, нема на світі справ більше численних і більше заплутаних. Вполудне найчастіше відбуваються публичні, збірні авдієнції. О другій годині папа обідає. Потім наступає пообідній спочинок, добре заслужений, або прохід у саду аж до шостої. Приватні авдієнції іноді задержують його відтак годину або дві. Вечеряє о дев'ятій і їсть дуже мало, живе нічим, завсіди сам при своїм маленькім столі... Ну, що думаєте про етикету обов'язкову в тій самотині? Цей чоловік від вісімнадцяти літ не справив ані одного обіду для більшого числа осіб, живе вічно відокремлений у своїй величі... А о десятій годині, відмовивши рожанець посеред своїх найближчих, замикається в своїй спальні. Та й там, коли ляже, спить мало; його часто мучить безсонниця, він устає, прикликає секретаря й диктує йому записки, листи. Коли займе його якась цікава справа, він віддається їй увесь, думає про неї ненастанно. Оце й є його життя, навіть його здоров'я: інтелігенція без перерви розбуджена, роботяща, сила й повага, що раз-у-раз почуває

ці, дорогу—соціальної боротьби, написав у тім дусі книгу, котру одобрив один знаменитий французький єпископ, та котру в Римі поміщено в індексі заборонених книг. Аббе Фроман їде до Риму боронити свою книгу і свої думки; бажає дістатися аж до самого папи, щоби йому вияснити все, що в нього на серці. Та в Римі він напотикає на такі труднощі, про які йому й не снилося. І ось одного дня, здивавшись з молодим римлянином Нарцизом Абертом, свояком папського приближеного монсеньора Гамби дель Цоппо, він рішається ждати на папу в одній із галерій величезного Ватиканського музею, може йому вдасться переговорити з ним у хвили, коли папа буде йти до саду.

Ів. Франко.

потребу вичерпувати себе. Зрештою, ви певно знаєте, що він довгий час залюбки займався латинською поезією. Говорять також, що в часі, коли ще мусів боротися, він мав велику схильність до газетярства, і що не тільки інспірував статті в субвенційонованих ним журналах, але навіть, як запевнюють, деякі й сам диктував, коли діло йшло про найдорожчі його ідеї.

Настала мовчанка. Серед цієї величезної галерії канделябрів, урочистої й самотньої, посеред тих недвижних мармурів з білим полиском Нарциз протягав шию, щоб побачити, чи невеличке товариство папи не сходить униз із Тапетової галерії, щоби, пройшовши повз них, удатися до саду.

— Знаєте,— промовив він знов,— його несуть на низенькім кріслі, досить вузькім, так щоби могло пройти крізь усі двері. І що це за дорога! Майже два кілометри, поперек льож, кімнат Рафаеля, галерій, образів і різьби, не числячи багато сходів, ціла безконечна прогулка. Пройшовши її, внизу його ставляють на землі в алеї або висаджують на ожидаючу його коляску, запряжену парою коней... Сьогодні вечір погода чудова. Він певно прийде. Пождімо ще трохи.

І поки Нарциз розповідав оці подробиці, П'єр, слухаючи його уважно, проходив своєю уявою цілу дивоглядну історію папства. Наперед йому уявлялися світські й пишні папи Ренесансу, ті, що з таким запалом відновлювали старовину й марили про те, щоби прикрасити столицю Петрову порфірою Римської імперії: Павло II, вельможний венеціянець, що побудував венецьку палату; Сикст IV, котрому завдячуємо Сик-

стинську каплицю, Юлій II і Лев X, що зробили Рим городом театральної пишноти, чарівних празників, турнірів, балетів, ловів, маскарадів і фестинів. Папи віднайшли Олімп під землею, під пилом руїн і, немов оп'янілі хвилями життя, що витрисло із старої землі, творили музеї, відновлювали величні поганські святині, присвячені культові всесвітнього подиву. Ніколи церква не перебувала такої смертельної небезпеки, бо хоча й не перестали ще величати Христа в церкві Св. Петра, то в залах Ватикану панував Юпітер і всі мармурові богині, що являли з себе тріумф тіла. Дальше надійшов інший привид: новочасні папи перед італійською окупацією, Пій IX, ще вільний, що часто їздив по своїм любім місті Римі. Його велику червоно-золоту карету тягло шість коней, довкола їхала швайцарська гвардія, а ззаду компанія шляхетської гвардії. Та іноді на Корсо папа висідав із карети і проходжувався пішки; тоді один із гвардії гальопував перед ним на коні, голосив, що йде папа і всім велів розступатися. Швидко повози ставали в ряд, мужчини висідали з них і клякали на хіднику, а жінчини, стоячи набожно, похиляли голови при наближенню св. вітця, котрий повільним кроком доходив отак зі своїми двораками аж до площі Народньої, усміхаючись і благословляючи. А оце являється Лев XIII, добровільний невольник, від вісімнадцяти літ замкнений у Ватикані, що серед тих грубих, мовчазливих мурів, окружений тайною, серед якої проходило його скромне щоденне життя, дійшов до найвищої величності, зробився чимсь немов святою й шановною містерією.

Ах, цей папа, котрого ніхто не зустрічає, ніхто не бачить, цей папа, схований для загалу людського, мов ті давні страшні божища, що тільки жерці відважувалися глядіти в їх обличчя! І він сам зробив себе невільником у тім коштовнім Ватикані, котрий його попередники з часів Ренесансу збудували і прикрасили для гігантських бенкетів; тут він живе, здалека від юрби, в тюрмі, посеред гарних мужчин і гарних жінок Мікеля Анджело і Рафаеля, посеред мармурових богів і богинь, посеред того блискучого Олімпу, що розливає довкола себе релігію світла й життя. Ціле папство разом з ним купається ось тут у язичестві. І що за вид, коли отой слабосильний дідусь, білий як голуб, проходить через оті галерії музею старинностей, щоби вийти до саду! Справа і зліва глядять на нього статуї цілим своїм голим тілом—ось тут Юпітер, ось тут Аполлон, ось тут всемогуща Венера, а он тут Пан, всесвітній бог, в котрого сміху дзвенять радощі цілої землі. Нереїди купаються в прозорих хвилях, Вакханки качаються по теплій мураві, без ніякої одежі, Кентаври чвалають, несучи на своїх куріючих хребтах гарних, зомлілих дівчат. Вакх зненацька хапає Аріадну, Ганімед пестить орла, Адоніс розпалює влюблені пари своїм полум'ям. А білий дідусь спішить-поспішає, сидячи на низенькому кріслі, повз той тріумф тіла, ту наготу, виставлену на показ, прославлену, що голосить всемогучість природи, вічної матерії. Відколи її віднайдено, вигребано, вшановано, вона панує наново, непропаща. І надармо поприправлювано статуям фігові листки, так само як повкладано одержу на

величчі фігури Мікеля Андже́ло: їх пол так ї горить, життя лється почерез береги, сім'я кружляє потоками в жилах світа. А зараз обік, у безмірно багатій ватиканській бібліотеці, де дрімає вся мудрість людська, була б ще страшніша небезпека, вибух, що розбив би на порох увесь Ватикан і кате́дру св. Петра, коли б припадком книги й собі ж пробудилися й заговорили так голосно, як говорить краса Венери й мужеська сила Аполлона. Та сивий дідусь, майже прозірчастий, здається, не чує нічого, а кольосальні голови Юпітера й торси Геркулеса і статуї Антіно́я день-у-день поглядають з насміхом, коли він проходить повз них.

Стративши терпливість, Нарциз зважився запитати сторожа, і цей запевнив його, що його святість уже вийшов у сад. Бо дуже часто, щоби скоротити дорогу, його несли невеличкою критою галерією, що виходила просто перед Монетарію.

— Ходімо й ми! Хочете? — запитав він П'єра, — Я бажав би, щоб ви оглянули сад.

Внизу, в сінях, котрих одні двері виходили на широку алею, Нарциз знову вдався в розмову з іншим сторожем, старим вояком, котрого знав дуже добре. Цей зараз пропустив його і його товариша; та він не міг йому сказати, чи монсіньор Гамба дель Цоппо сьогодні є в супроводі святого отця.

— Байдуже про це, — мовив Нарциз, коли оба опинилися самі в алеї, — я ще не трачу надії на щасливу стрічу... А ось, бачите, є той славний сад ватиканський.

Це сад вельми обширний. Папа може тут зробити чотири кілометри дороги, зразу алеями з усяких дерев, а далі проїздячи вино-

градники й огород з яриною. Цей сад займає всю високоплощу ватиканського горба, досі оточений з усіх боків стародавнім муром, збудованим папою Львом IV; цей мур відрізує його від сусідніх долин, мов яку фортецю.

Давніше мур тягнувся аж до замку св. Ангела і це все разом становило так звану Левову кріпость. Ніщо не підноситься вище понад цю високоплощу, нічیه цікаве око не може сюди зазирнути, хіба з бані св. Петра, що одна тільки кидає сюди свою величезну тінь серед скварного літнього дня. Зрештою цей сад сам для себе становить окремий світ, цілість різнобарвну й повну, котрій кожний папа старався додати якусь прикрасу: тут великий партер з геометричними газонами, з двома гарними пальмами на середині, оздоблений цитринними й оранжовими деревами в вазонах; далі сад більше натуральний, тінистий, де обік густих альтан знаходяться Аквілоне, фонтана Івана Везанціо і стародавній павільйон Пія IV, а далі ліс зелених, пишних дубів, з гушавинами плятанів, акацій і піній, прорізаний широкими алеями, де повітря чудово лагідне для проходу; а вкінці, коли повернеш наліво, після цілого ряду букетів із зелених дерев, яриновий огород і винниця, дуже старанно удержаний виноградник.

Ідучи лісом, Нарциз оповідав П'єрові подробиці про те, як поводить ся святий отець у саду. Коли погода гарна, він проходить ся щодругий день. Давніше вже в травні папи покидали Ватикан і переносилися до Квіриналю, де повітря свіжіше і здоровіше, а на час найбільшої літньої спеки переїжджали до Кастель Гандольфо на березі озера Альбано.

Тепер святий отець не має ніякої літньої резиденції, окрім хіба одної вежі в стародавньому укріпленню Льва IV, майже неушкодженої. Тут він проводить найгірші дні в літі. Він навіть велів побудувати обік невеличкий павільйон, щоби там помістити свою скромну прислугу, коли перейде сюди жити. І Нарциз, як домашній, увійшов свobodно до середини, щоби дати П'єрові оглянути одну кімнату, де пробуває його святість. Це обширна кругла залька, з півкулистою повалою, на котрій вималювано небо, а констеляції зазначені символічними фігурами, серед котрих Лев має очі з двох зір, що при допомозі штучного освітлення ясніють уночі. Мури цієї вежі такі грубезні, що пробивши одно вікно в його фрамугі можна було влаштувати щось ніби покоїк, де поміщено ліжко. Зрештою в залі нема ніяких спрятків, крім великого стола для писання, другого меншого, розсуваного, для їди й обширного королівського фотелю, цілком позолоченого,—це один із подарунків, які одержав папа в часі ювілею свого єпископства. Так і являються в твоїй уяві ті дні самотності, повні цілковитої тиші в тій низькій замковій залі, холодній як могила, підчас коли там здалека над обезлюдженим Римом горить та пражить—липнєве та серпнєве сонце.

Далі йшли нові подробиці. Он там у другій вежі, з котрої крізь зелень видно було невеличку білу копулу, устроєно астрономічну обсерваторію. Тут також під деревом є швайцарський курінь, де Лев XIII любить спочивати. Часом він іде пішки аж до грядок з яриною, особливо цікавиться виноградником і ходить по ньому та придивляється, чи виноград уже

достиг і чи збір вина буде добрий. Та найбільше здивувало молодого священика, коли почув, що святий отець був запалений стрілець, поки ще старість не ослабила була його сил. Він пристрасно полював на птахів. На краю зрубу розтавляють було сіти з великими оками здовж алеї, окружаючи таким способом гущавину й замикаючи її з двох боків. Посередині на землі кладуть клітку з вабликом, котрого спів швидко приваблює пташок із сусідства, усяких червоногрудок, посмітлюх, солов'їв і дроздів. А коли їх назлітається велика купа, Лев XIII, засівши здалека на чатах, плеще в долоні, нагло полохає пташок, а ті, перхаючи на всі боки, запутуються крилами в великих оках сіті. Тоді досить було тільки збирати їх і душити, легенько скручуючи їм шийку великим пальцем. Смажені дрозди, це вельми добірний присмак.

Ідучи далі лісом, П'єр надибав ще одну несподіванку. Він наткнувся на Гроту з Люрд, копійовану в меншій розмірі, збудовану з каміння і з цементових брил. Це так його зворушило, що не міг укрити цього перед своїм товаришем.¹

— Невже це правда? Мені говорили про це, та я все таки думав, що святий отець більше інтелігентний і не вдається в такі низькі забобони.

— О!— відповів Нарциз. — Здається, що ця грота походить ще з часів Пія IX, котрий мав особливе набоженство до Люрдської божої

¹ Нагадаємо, що цей сам П'єр є героєм іншої повісті „Lourdes“, де описано це місто новочасних чудес і показано, як П'єр, гарячий католик, у тім місті побожної спекуляції стратив віру.

матері. В усякім разі це мусить бути якийсь дарунок і Лев XIII попросту удержує його.

Через кілька хвиль П'єр стояв недвижно, мовчки поглядаючи на цю репродукцію, на цю дитячу забавку віри. Якись паломники в побожнім запалі полишали тут свої візитові карточки, позашпилювані в цементових шпарах. Це дуже засмутило його й він пішов далі за своїм товаришем, повісивши голову, в сумних думках про нужденну глупоту людську. Вкінці, вийшовши з ліса й опинившись знову насупроти партеру, він підвів очі вгору. Боже святій! Який чудовий був цей склін гарного дня і якою непереможною красою ясніла земля в оцій прегарній частині саду! Більше ніж під сонною тінню ліса, більше навіть ніж серед плодючого виноградника він почував ось тут усю силу могутчої природи, посеред цього голого партеру, самотнього, залитого сонячним промінням.

— Дивна річ, що ми не здибали його святости,—мовив Нарциз.—Нема сумніву, повіз проїхав іншою алеєю в лісі, коли ми зупинилися коло вежі Льва IV.

І він почав говорити про свого свояка монсіньора Гамбу дель Цоппо і вияснював, що уряд копієра, т. є. чашника папського, що має сповнювати цей прелат, як один із чотирьох тайних секретарів, є чисто почесним титулом, особливо відколи дипломатичні обіди й обіди сполучені з посвяченням єпископів відбуваються в секретаріаті державнім у кардинала секретаря. Монсіньор Гамба дель Цоппо, котрого надута пустота ввійшла в приповідку, має, здається, тільки ту одну задачу, щоб забавляти Льва XIII, котрий дуже його

любить за його ненастанні підхлібства і за анекдоти, які він збирає з усіх світів, з білого й чорного. Цей любезний черевань, готовий навіть прислужитися другому, коли його інтерес на тім не тратить, був правдивою живою газетою, знав докладно все, не погорджуючи навіть кухонними сплітками. Таким робом він спокійнісенько простував до кардинальства й був певний, що одержить кардинальський капелюх, не завдаючи собі ніякого труду крім доношення новинок папі в приємних хвилях проходу. І бог ласкав, він певно раз-у-раз знаходити буде для себе багате жниво в тім замкнутім Ватикані, де тиснеться така юрба прелатів усякого рода, серед архієрейської сім'ї без жінок, зложеної з самих старих кавалерів у рясах, що кермувалися глухою, безмірною амбіцією, провадили між собою глуху, огидливу боротьбу, палали один на одного дикою ненавистю й доходили іноді аж до доброї старої отрути давніх часів.

— Стійте! Ось він і є! Оце святий отець!.. Та ми запізно прийшли. Він навіть не побачить нас, він уже йде сідати до повозу.

І справді повіз під'їхав аж до краю ліса і невеличка громадка людей, вийшовши з тісної алеї, звернулися до нього.

Сильно заворушилося щось у П'єровім серці. Недвижний ураз зі своїм товаришем, на половину скритий за високим вазоном цитринового дерева він тільки здалека міг бачити цього білого дідуся, такого слабосилого посеред хвилюючих фалдів білої ряс, що йшов помаленьку дрібними кроками, немов би ковзаючися по піску. Він ледве міг розпізнати сухе лице немов витесане із прозірчастої старої

слонової кости, визначне хіба тільки великим носом повище маленького рота. Тільки великі чорні очі блищали немов сміючись, немов зацікавлені, а вуха нахиливалися направо до монсіньора Гамби дель Цоппо, котрий певно власне кінчив якусь коротку та масну історію, квітчасту й цікаву. З другого боку наліво йшов один із шляхетської гвардії; два інші прелати йшли позаду.

То був найтісніший домашній кружок папи. Ось Лев XIII сів уже в замкнений повіз, а П'єр посеред цього великого саду, розігрітого сонцем і пахучого, знов пройнятий був тим дивним чуттям, якого зазнав у галерії Канделябрів, коли бачив у своїй уяві прохід папи посеред Аполлонів і Венер, що пишалися своєю тріумфальною наготою. Там тільки язичеська штука славилася вічність життя, горді і всемогучі сили природи. А ось тут він побачив папу посеред самої природи гарної, розкішної, наметної. Ось він, той папа, той білий дідусь, що провадить на прохід свого бога, бога страждання, пониження і резигнації, провадить алеями цього саду, немов призначеного для любови, холодними вечорами по гарячих літніх днях, посеред пестошів і пахошів, посеред піній і евкаліптів, достиглих помаранч і гірких мігдалів. Тут Пан вповні розточує величне багатство своєї мужеської сили. Якже ж тут гарно жити посеред цієї пишноти неба і землі, любити тут красоту жіночу, радуватися тут посеред загальної плодючости! І нараз заблисла в П'єровій голові ця справедлива думка, що в такому краю світла й радості могла вирости тільки релігія світської побіди, політичного панування, а не містична і терплива релігія півночі, не релігія душі.

Але Нарциз провадив молодого священника з собою, оповідаючи йому ще деякі історії. Лев XIII буває людяний, іноді зупиняється і розмовляє з садівниками, розпитує їх про здоров'я дерев, про продаж помаранч; він гарячо любив дві газелі, що прислані були йому в дар із Африки, чудові тоненькі звірики, котрі він радо пестив і за котрими плакав, коли поздихали. Та П'єр уже не слухав, і коли оба опинилися на площі св. Петра, він обернувся і ще раз поглянув на Ватикан.

Його очі зупинилися на бронзовій брамі і він пригадав собі, як то сьогодні рано запитував себе, що там є за цією металевою плитою, оздобленою великими ключами з квадратними зубцями? На це питання він і тепер ще не важився дати собі відповідь, не важився розсудити, чи нові народи, що прагнуть братерства і справедливості, знайдуть тут релігію, якої дожидає грядуща демократія. Досі в нього було тільки перше вражіння. Та яке живе було те вражіння й який початок до розбиття всіх його мрій! Бронзова брама! Еге! тверда й несокрушима, що замикає Ватикан своїми стародавніми законами, відділює його від решти світа так щільно, що ніщо не могло сюди ввійти від трьохсот літ. Там у нутрі він тільки що бачив стародавні віки аж до шінадцятого, зовсім незмінні. Час тут немов зупинився назавсіди. Ніщо тут не рушалось, навіть костюми швейцарської гвардії, шляхетської гвардії, прелатів не змінилися; тут видно було покоління з перед трьохсот літ у тих самих одежах, з тою самою етикеткою, з тими самими ідеями. Коли від двадцяти п'яти літ папи для гордого протесту замкнулися добровільно в своїй палаті, то

вікове закінчення в минувшині, в традиції почалося далеко давніше й являлось і з іншого погляду вельми небезпечним. Ввесь католицизм так само замкнувся сам собі, уперся при своїх догмах, не жив свіжим життям, стояв недвижний і держався на ногах тільки завдяки силі своєї широкої ієрархічної організації. Чи це значило, що католицизм, хоч як гнучким видавався на око, не міг відступити ні від чого під загрозою власної затрати? А до того, які ж то страшні тут люди, скільки гордості, скільки амбіції, скільки ненависти й боротьби! І яка це дивоглядна тюрма, які сусідства за тими запорами! Христос в товаристві Юпітера Капітолінського, ціла язичеська старовина за панібрат з апостолами, ввесь блиск Ренесансу обдає євангельського пастиря, що панує іменем бідняків і простаків! А над площею св. Петра сонце хилилося до заходу, з прозорого неба лився тихий розкішний римський холод. Молодий священик стояв тонучи в задумі після цього гарного дня, що провів у близькім сусідстві Мікеля Анджело, Рафаеля, старинних різьб і папи, в тій найбільшій на ввесь світ палаті.

II. Прийняття паломників

Героеві повісти, що тратить день за днем дожидаючи авдієнції у папи, радить кардинал Нані, папський секретар, бачити папу насамперед підчас урочистого привітання великого міжнароднього паломництва „Лепти св. Петра“ і дає йому білети на вигідні місця, щоби міг зблизька придивитися цьому тріумфові папського впливу й папської пишноти.

Церемонія мала відбутися в полудне в просторій і гарній залі Беатифікації, перебудованій на каплицю, що знаходиться над Портником св. Петра.

Вже цілу годину стиск народу душився в палючій гарячці, в змагаючійся зворушенню стовплених трьох чи чотирьох тисяч осіб. Вкінці здужав П'єр дійти до третьої залі; та відвага покинула його, коли побачив нечувану глоту голов, і він не силкувався навіть іти далі.

Ця зала Беатифікацій, що її окинув одним поглядом спинаючися на пальцях, була дуже багата, золочена й помальована, під високою суворою стелею. Супроти входу, на звичайнім місці престола уміщено на невисокій естраді понтифікальний трон, великий фотель оббитий червоним оксамитом, котрого хребет і поруччя сяли золотом; драперії бальдахіна також з червоного оксамиту спадали назад, немов розвиваючи двоє широких пурпурових крил. Та над усе займала, вражала його ця юрба, розпалена пристрастю, якої не бачив ще ніколи. Він чув, як у неї сильно билосся серце, бачив, як її очі, щоби задурити гарячкову нетерплячку очікування, вдивлялися з обожанням у пустий трон. Ах! Цей престол! Він їх сліпив, зворушував аж до божевілля їх побожні душі, наче золотий кивот, у котрім сам бог мав зволити заняття місце. Були там одягнені святочно робітники, з ясними, дитячими поглядами, в наївних поставах екстази, жінки з буржуазії в обов'язковій чорній туалеті, всі бліді, в якімсь святім страху надзвичайної жадоби, пани у фраках і білих краватках, пишні, підняті пересвідчення, що спасають церков і народи. Визначалася особливо одна група перед самим троном,

ціла юрба чорних одягів, члени міжнародного комітету під проводом барона де Фура, мужчини п'ятидесяти літ, дуже грубого бльондина, що агітував, платив, давав прикази, немов генерал перед рішучою побідою. Далі серед сірої й невиразної маси одягів проблискували де-не-де фіолети якогось єпископа, бо кожний душпастир хотів стояти разом зі своїми овечками. Натомість регулярні манахи, отці настоятелі, в бурих, чорних, білих рясах, впадали в очі своїми високими, стриженими або голеними головами. Направо й наліво повівали хоругви, що їх товариства і конгрегації приносили в дарі для папи. І хвиля піднімалася, змагався шум моря, така нетерплива любов була з тих вогнистих очей, спотілих лиць, спраглих уст, що повітря немов загусло й потемніло в важкій задусі цього натовпленого народу. Та нараз П'єр побачив близько престола монсіньора Нані, що, пізнавши його здалека, давав йому знаки рукою, щоби йшов ближче. А коли він скромним жестом відповів, даючи знати, що волить стояти тут, де є, прелат уперся на своїм і вислав до нього ґвардійця, щоби зробив йому дорогу. Вкінці, коли ґвардієць привів його на його місце, Нані мовив живо:

— Чому не приходите зайняти своє місце? Ваш білет дає вам право стояти ось тут, наліво від престола.

— Йй-богу,—відповів священник,—треба було протискатися крізь стільки народу, що мені не хотілося. А в тім це завелика честь для мене.

— Ні, ні! Я вам дав це місце, щоби ви його заняли! Я бажаю, щоби ви були в першому

ряді, щоб ви бачили як слід і не пропустили нічого в цілій церемонії.

П'єр міг тільки подякувати. Тут він побачив, що по обох боках престола ждало також кілька кардиналів і багато прелатів із папської сім'ї. Він пізнав високого і грубого кардинала Сангвінетті, з лицем налитим кров'ю, що дуже голосно розмовляв з бароном Фора.

За хвилю монсіньор Нані знов підійшов до нього й показав йому ще дві еміненції, дуже важні і впливові особи; були це кардинал-вікарій, низький грубий чоловічок, з розгаряченим лицем, травлений амбіцією, і кардинал-секретар, сильний, костистий, неначе витесаний сокирою, романтичний тип сицилійського бандита, що вибрав собі дискретну і принадну кар'єру церковного дипломата. Ще кілька кроків далі на боці стояв великий пенітенціярій, мовчазний, з видом чоловіка хоровитого, з понурим і сухим профілем аскета.

Продзвонило полудне. В юрбі вчинилося зворушення, що прийшло великою хвилею з двох інших заль і викликало неоправдану радість. Та це були лише гвардійці, що протискалися крізь юрбу, щоби зробити місце для процесії. Та от нараз із глибини першої залі роздалися крики, що лунали чим ближче, тим дужче. Це вже була процесія. Напереді йшов відділ швайцарської гвардії в звичайних уніформах, під проводом сержанта; далі носильники крісла в червоних строях, дальше надвірні прелати, а між ними чотири тайні шамбеляни з черги. Вкінці між двома компаніями шляхетської гвардії в півгальових уніформах ішов сам св. отець, пішки, з точкою усмішкою на вустах, благословляючи звільна

направо й наліво. Разом з ним крик, що піднімався з сусідних заль, вірвався до залі Беатифікацій, бурхливий мов любов, що переходить у божевілля; під ніжною, білою рукою, що їх благословила, всі ті збентежені люди попадали на коліна; всю долівку покрила густа поміть побожного народу, немов розгромленого появою самого бога.

П'єр захоплений тим самим настроєм, затремтів і впав на коліна разом з іншими. Ах! Ця всемогучість, ця непоборима заразливість віри, того грізного подуву з іншого світа, що робився вдсятеро сильніший серед тої пишноти, серед того блиску царської величі!

Настала глибока тиша.

Лев XIII усів на престолі, оточений кардиналами і двораками, і церемонія почалася після звичаю й обряду. Насамперед промовив клячучи один єпископ, складаючи у стіп його святости поклін вірних усього християнства. По нім виступив голова комітету барон де Фура і відчитав стоячи довгу промову, в котрій представляв паломництво, вияснив його мету, надаючи йому велику вагу, як політичному і разом з тим релігійному протестові. Голос цього грубого чоловіка був тонкий, проймальний, речення виходили зі скреготом сверщка.

Він висказував біль католицького світа задля недостатку, який терпить св. престол від чверти віку, і щирю охоту всіх народів, представлених тут через паломників, потішити найвищу преподобну голову церкви, приносячи йому лепту багатих і бідних, шеляги від найнижчих, щоби папство не тратило відваги й незалежності і не перестало погорджувати своїми ворогами. Він згадав також про Францію, та,

сплакнувши над її хибами, пророкував, що вона знов повернеться до здорових традицій, і заявив гордо, що вона була найбагатшою, найбагороднішою країною, з котрої золото й дарунки плили до Риму безпереривною рікою. Вкінці піднісся Лев XIII і відповів єпископові і баронові. Голос його був грубий, сильно носовий, і видавалось дивним, як такий голос міг виходити з такого мізерного тіла. В кількох реченнях він висказав подяку, заявляючи, що його до глибини душі зворушила оця прихильність народів до папства. Лихоліття вже минуло, не довго ждати—й надійде остаточний тріумф. Очевидні знаки віщують, що народ вертає до віри, що неправда незабаром пропаде під безподільним пануванням Христа. А Франція чи ж не є старшою дочкою церкви? Вона дала св. престолові так багато доказів щирого прив'язання, що він не може ніколи перестати її любити. Далі, підносячи руку над усіма присутніми паломниками, над товариствами і званнями, які вони представляли, над їх ріднею і приятелями, над Францією, над усіма католицькими народами, уділив їм апостольського благословенства, щоби подякувати за цінну підмогу, яку йому принесли. Коли сідав, роздалися оплески, гучні вибухи, що змішані з багатолітствами і незрозумілими окриками тривали з десять хвилин, ціла зала тремтіла від тої пристрасної, негатованої бурі.

Пер глядів на Льва XIII, що під бурею цього божевільного обожання знов сидів недвижно на троні. В папській шапці, в червоній пелерині на плечах, облямованій горностаями, в довгій білій рясі він подобав на гієратично-

штивного ідола, котрому поклоняється двісті п'ятдесят мільйонів християн. На пурпуровім тлі обслони бальдахіну між розверненими крилами драперії він яснів, немов свічник слави і приймав справді маєстатичний вид. Це не був уже той немічний дідусь, що йшов пиняво, дрібною ходою, з тоненькою шийкою бідного, хорого птаха. Мізерне лице, занадто великий ніс, занадто широкі уста щезали. В цьому восковому лиці видно було лише чудові очі, чорні і глибокі, що ясніли вічною молодістю і незвичайною проникливістю та інтелігенцією. Було тут якесь свідоме піднесення цілої особи, почуття вічності, котру представляв, царська благородність, котра давалась йому власне задля того, що він був лише пушка духу, чиста душа в тілі зі слонової кости, таким прозорчастим, що, здавалось, видно вже було цю душу немов увільнену від земних пут. І почув тоді П'єр, чим мусить бути такий чоловік, найвищий священик і володар, пан двохсот і п'ятидесяти мільйонів підданих, для побожних та страждущих істот, що з далеких світів приходять поклонитися йому і падають при його ногах, поражені блиском втіленої в ньому могутності. По за ним у пурпурі драперії, яка нагла прогалина аж на той світ, який безконечний ідеал осліплюючої слави! В одній людині вибраній, самотній, надлюдській стільки віків історії від апостола Петра, стільки сили, стільки генія, боротьби тріумфів! Далі — яке ж це чудо, що відновлюється ненастанно: само небо вступає в оце людське тіло, бог замешкує в своїм слугі, котрого вибрав, котрого вивищив над усіх, котрого усвятив понад безмірну тьму решти смертельних, котрому дав

ую власть і все знане. Яке святе збентеження, яке зворушення безграничної ніжності! Бог в чоловіці! Бог ненастанно ось тут, глядить цими очима, говорить його голосом, проявляє себе кожним жестом оцієї благословлючої руки. Хто може уявити собі цей безграничний абсолют непомильного монарха, найповніший авторитет на цім світі і спасення на тім, видимого бога! Яким зрозумілим робився той порив душ до нього, травлених потребою віри, те потопання в ньому душ, що нарешті знаходили цю гарячково бажану певність і потіху, що віддають себе і зникають у самім бозі.

Та ось церемонія скінчилася. Барон де Фура представив святому вітцеві членів комітету, а також кількох інших визначних паломників. Ті підходили помалу, тремтячи припадали навколішки й гаряче цілували пантофель і перстінь. Далі офірувано хоругви, та у П'єра защеміло серце, коли в найкращій, найбагатшій, пізнав хоругов з Люрд, даровану, без сумніву, папами з церкви Непорочного зачаття. На білім, золотом вишитім шовку була з одного боку намальована пресвята діва люрдська, а з другого портрет Льва XIII. Він усміхався на образі, та П'єрові стало дуже сумно, неначе б ось тут розвіялася його мрія про папу розумного, євангельського, свободного від низьких забобонів. І саме в цій хвилині він наново зустрів погляд монсіньора Нані, що не спускав його з очей від початку церемонії, студіюючи його найдрібніші вражіння з цікавим видом чоловіка, що віддається дослідом. Він наблизився до нього і сказав:

— Це пишна хоругов! Яка радість для його святости, що його так гарно намальовано враз із цією красивою пресвятою дівою!

Потім, коли молодий священник поблід і не відповідав нічого, Нані докинув з міною богобоязливої італійської добродушности:

— Ми тут у Римі дуже любимо Люрд. Історія тої Бернадетти така мила!..

Тут почало діятися щось таке незвичайне, що збентежило П'єра надовго. Він бачив у Люрд приміри нечуваного ідолопоклонства, сцени наївної віри, розбурханої релігійної пристрасти, що ще й тепер тремтів з неспокою й болю. Але та голота, що тислася до люрдської печері, ті хорі, що мерли з любови перед статуєю пресвятої діви, той здвиг народу, що шалів заражений вірою в чуда, — ніщо, ніщо не дорівнювало тому нападові божевільства, що обхопив, пірвав паломників у стіп папи. Єпископи, настоятелі конгрегацій, відпоручники всіляких родів наближалися, щоби зложити коло трону жертви, принесені з цілого католицького світа, загальну складку Петрового гроша. Був це добровільний податок народу для свого монарха; тут складано срібло, золото, банкноти, напхані до калиток, гроші в пушках, у портфелях. Потім прийшли дами й падали на коліна, подаючи шовкові або оксамитні торбинки, вигаптувані власними руками. Інші дали повироблювати на портфелях початкові букви Льва XIII бриліянтами. В одній хвилі екзальтація дійшла до того, що дами рвали все на собі, кидали свої калитки і все, що мали на собі цінне. Одна brunetka, дуже вродлива, струнка й висока, зірвала з шиї годинник, зняла перстені й кинула їх на килим естради. Всі були б пірвали власне тіло, щоби виймати своє горюче серце й кинути його також, кинутися цілими, нічого не задер-

жуючи для себе. Був це дійсний дощ дарунків, повне даровання, пристрасть, що добровільно обдирає себе з усього в користь предмету своєї пошести, щаслива, що не має при собі нічого, щоби не було його. І все те серед чимраз дужчого гамору, безконечних віватів, окриків безтямного обожання, серед страшеного стиску, бо всі чоловіки й жінки перлися до престолу, гнані непереможним бажанням уцілувати ідола.

Та ось роздався знак, Лев XIII сквапно вийшов з трону і знов заняв своє місце в процесії, щоби вернутися до своїх світлиць. Швайцарська гвардія добувала всіх сил, здержуючи юрбу, силкувалася прочистити прохід крізь три зали. Та на вид відходу його святости роздався великий гамір розпуки, наче б небо нараз замкнулося перед тими, що ще не встигли наблизитися. Який прикрий завід—бачити видимого бога й утратити його, не досягнувши спасення через сам його дотик! Глоута була така страшлива, що запанував нечуваний заколот, котрий замів швайцарську гвардію. Видко було, як жінки кидалися за папою, тяглися рачки по мармурових плитах, цілували його сліди, лизали пил з його ніг. Струнка брунетка, упавши на краю естради, зомліла на місці з прошибаючим криком; два пани з комітету держали її, щоби не зранила себе, кидаючися в судорожнім нервовім нападі. Друга дама, заживна блондинка, дійшла до такої бішеної знестями, що почала гризти зубами поруччя крісла, на котрім сидів той мізерний, сухий та дрібненький дідусь. Інші, побачивши це, кинулись і собі ж туди, попричіплялися до обох поруччів, рвали оксаміт, притискали

уста до дерева і до матерії, заносячися від плачу. Треба було вжити сили, щоби їх відірвати.

Коли це скінчилося, П'єр немов прокинувся з прикрого сну, з прибитим серцем, збунтованим умом. Він зустрівся з поглядом монсіньора Нані, що не спускав з нього очей.

— Величава церемонія, не правда?— мовив прелат.— Це наша потіха за неодну зневагу.

— Певно! Без сумніву! Та тільки яке ж це ідолопоклонство!— промимрив П'єр, не можучи здержати себе. Монсіньор Нані тільки всміхнувся, та неначе й не чув того речення.

Нараз серед юрби, що розходилася повільно, П'єр почув, як хтось доторкнувся його плеча, і побачив Нарциза Абера, також одушевленого.

— Я кивав на вас, любий аббе, та ви мене не бачили... А що? Ця брунетка, що зомліла з руками навхрест... що за чудовий вираз! Справжній малюнок давніх майстрів, якого-небудь Чімабуе, Джіотта, Фра Анджеліка! А інші, ті що покривали поцілуями поруччя фотелю, яка ж то група! Чисте уособлення лагідности, краси й любови! Ніколи не пропускаю таких церемоній. Тут усе можна побачити чудові картини, прояви духа.

Звільна величезна хвиля паломників випливала, сходила по сходах, все ще дрижачи від палючої гарячки; а П'єр у супроводі монсіньора Нані і Нарциза, що стали балакати між собою, потопав у задумі під безладним напором вражінь, що товклися в його мізку. Ах! певно! Гарний і величний цей папа, що загібся в мурах Ватикану, що підіймався чимраз вище в обожанню і святій почесті у людей, в міру того, як щезав їм з

очей і робився чистим духом, чистим авторитетом моральним, вільним від усякої дочасної турботи. Є в тім якесь удуховлення, піднесення до повного ідеалу, і це зворушувало його глибоко, бо ж і його мрія про відмолодження християнства опиралася на тій очищеній, виключно духовій власті найвищого голови. Тепер він бачив, скільки зискує на величі й могутості цей монарх, владика з не-цього світа, у стіп котрого мліли жінки, бачачи поза ним бога. Та в тій самій хвилині П'єр почув нараз, як родилося питання грошове і каламутило радість, заставляло його думати над цим боком справи. Хоча поневільне відречення від світської влади придало папі стільки сили, звільняючи його від понижень малого, вічно загроженого короля, то всетаки потреба грошей приковувала його до землі наче куля, причеплена до ніг. А що папа не міг прийняти заповоги від італійського короля, то справді величя ідея Петрового гроша могла дійсно спасти св. престол від усякої матеріальної журби, під умовою, щоби це була дійсно католицька лепта, гріш кожного вірного, віднятий від насущного хліба, післаний просто до Риму, що переходить зі скромної руки цього, хто дає, в достойну руку того, хто бере,—поминаючи вже те, що такий добровільний податок, плачений овечками своєму пастиреві, вистарчив би для удержання церкви, наколи би кожна голова з тих двохсотп'ятидесяти мільйонів християн дала по одному сотикові щотижня. Таким робом задовжуючися в усіх, у кожного зі своїх дітей, папа не був би винен нікому нічого. Один сотик! це ж так мало, так легко дати, так любо! Та на лихо не так воно діється.

Найбільша частина католиків не дає нічого; багаті посилають великі суми з політичної пристрасті, а головне, дари громадаються в руках єпископів і деяких конгрегацій, і виглядає так, будімо дають справді ті єпископи та могутні конгрегації, котрі таким робом очевидно стали добродіями папства, необхідними касами, відки воно черпає своє життя. Малі і смиренні, котрих гріш наповнює та яму, були не мов відсунені набік; папа зробився залежним від посередників, від могутніх панів світських і духовних, мусить у всьому оглядатися на них, слухати їх закидів, улягати інколи їх пристрастям, щоби тільки не висхло джерело милостині. Хоч увільнений від мертвої ваги дочасної влади, він проте не зробився свободним, бо живе на хлібі свого кліру, мусить числитися з різнородними інтересами і забагами свого оточення і через те годі йому стати паном, вищим, чистим, виключно духовим начальником, спосібним спасти світ. І Перові нагадалася люрдська грота в папських садах, люрдська хороговець, котру він тільки що бачив; він знав, що отці з Люрда рікрічно відкладають із доходів їх пресвятої діви суму 200000 франків і посилають її св. отцю в дарі. Чи ж це не була головна підвалина їх всемогутності? Він задрижав і почув нараз свідомо, що даремно він тут у Римі, не допоможе йому протекція кардинала Бержерота, його переможуть і його книжку таки засудять.

Вкінці, коли виходив на площу св. Петра серед останнього натовпу паломників, учув, як Нарциз питав:

— Дійсно, думаєте, що дарунки нині перейшли цю суму?

— О! Вище трьох мільйонів! Я певнісінький!—відповів монсіньор Нані.

Всі три задержалися на хвилю під колюнадою з правого боку, поглядаючи на величезну, залиту світлом, площу, по котрій розсіялися три тисячі паломників мов малі, чорні плями, рухлива юрба, наче розрите муравлисько. Три мільйони! Ця сума задзвеніла П'єрові в ухах. І він підняв голову та поглянув з другого боку площі на фасад Ватикану, цілу золоту від сонця, на безмежнім синім небі, наче б хотів слідити крізь мури хід Льва XIII, що вертав через галерії й залі до свого помешкання, що його вікна видно було ось там угорі. Бачив його в уяві нав'юченого трьома мільйонами, як ніс їх на собі, притискав своїми сухорлявими руками до грудей, як двигав золото, срібло, банкноти, не покидаючи й дорогого каміння, що понакидували йому жінки. Пстім якомсь нехотя промовив голосно:

— І що ж він буде з ними робити, з цими мільйонами? Куди подіється з ними?

Нарциз і навіть монсіньор Нані не здужали здержати веселости супроти цього цікавого запитання. І молодий чоловік відповів:

— Ну, що ж, його святість віднесе їх до своєї світлиці або бодай велить їх там занести перед собою. Чи ви не бачили двох панів із його світи, що збирали все і мали того повні кешені і пригорщі? А тепер його святість замкнувся сам на сам. Він повідправляв усю прислугу, позасував старанно ретязі до дверей. І наколи б ви могли його тепер доглянути за цією фасадною, то ви побачили б, як він числить і перечислює свої скарби,

щасливий і з великою увагою, укладає порядно рульони золота, всуває банкноти до коверт малими, рівними пачками, потім складає все й ховає в глибинах криївок, знайомих тільки йому одному.

Підчас тих слів Нарцизових П'єр наново підвів очі до папських вікон, немов слідив за цією сценою. Тимчасом молодий чоловік оповідав далі. У папській кімнаті по правій руці є при мурі така посудина й у ній накладено повно грошей. Одні говорять також про широкі шухляди якогось бюро; інші впевняють вкінці, що гроші тримають в дуже просторій алькові, у великих, позамиканих на колодки скринях. Вправді наліво від коритаря, що веде до архівів, є простора кімната, де живе головний скарбничий, а в ній монументальна, кована скриня на три полиці. Та там знаходяться гроші „батьківщини св. Петра“, доходи адміністраційні з Риму; натомість Петрів гріш, милостиня цілого християнства, знаходиться в руках Льва XIII, і тільки він один знає докладно її суму, живе сам з цими мільйонами, котрими завідує як абсолютний властитель, не здаючи ні перед ким рахунків. От тим-то він не виходить із своєї кімнати, коли служба робить у ній порядок і ледве згоджується стояти на порозі сусідньої кімнати, щоби уникнути пилу. А коли мусить відійти на пару годин, зійти до горòду, замикає на два спусти двері та забирає з собою ключі, котрих ніколи не повірює нікому.

Нарциз зупинився і звернувся до монсеньора Нані.

— Неправда ж, монсеньоре? Це факти знані в цілім Римі.

Прелат ні перечив, ні підтверджував, а тільки покивав головою, всміхаючись своїм звичаєм, та при тім не переставав пильно слідити на П'єровім лиці, яке вражіння робить на нім це оповідання.

— Без сумніву, без сумніву, оповідають усяку всячину... Та я сам не знаю... Ну, та коли ви це знаєте, пане Абер...

— О, — промовив цей, — я не закидаю його святості брудного скупарства, як дехто плеще. Ходять байки, що він проводить цілі години, перегортаючи руками золото в повних скринях, перекладаючи свої скарби з одного кута в другий, для самої втіхи ненастанного лічення й перелічування... Одначе, можна допустити, що його святість любить трохи гроші самі для себе, для приємности дотикання й укладання їх, коли є сам, — манія, котру зрештою можна вибачити старцеві, що не має іншої розривки... А треба додати, що він любить гроші ще більше задля їх суспільної сили, яко рішучу підпору, якою вони мусять статися для папства, коли воно має побідити.

І в П'єровій уяві тепер високо піднялася постать цього папи, розсудливого й мудрого, свідомого сучасних потреб, готового зужиткувати всі сили нашого віку, щоб його побороти. Він вдавався в грошові інтереси, мав навіть нещастя утратити в однім краху весь скарб, лишений Пієм IX, а тепер хоче направити страту, поставити скарб на ноги, щоби передати його сильним і збільшеним своєму наслідникові. Він ощадний, це так, та ощадний для потреб церкви, бо бачить, які вони безмірно великі й ростуть з кожним днем, бо відчуває рішучу вагу гроша для неї, коли має побороти

атеїзм при допомозі шкіл, інституцій і товариств усякого рода. Без грошей вона не що більше, як комірниця, на ласці світських властей, італійського королівства й інших католицьких народів. І бувало так, що розділяючи милостиню, спомагаючи щедро пожиточні змагання, що допомагали до тріумфу віри, він з погордою відносився до безцільних видатків, був невмолимо скупий для себе і для других. Особисто не мав ніяких потреб. Від самого початку свого понтифікату він відділив строго свою невеличку батьківщину від багатой спадщини Петрової й не дозволяв собі брати з неї нічого сінько, щоб допомогти свої доходи. Ніколи самовладний владика не улягав менше непотизмові, так що три його братаничі і дві сестрінки жили убого в чималих грошевих клопотах. Він не слухав ні сплетень, ні скарг, ні жалоб: був недоступний для підлещувань і підходів і різко боронив папських мільйонів проти завзятої захланности, проти свого оточення й рідні, в цім гордім пересвідченню, що лишить будучим папам непобориме оружжя — гроші, що дають життя.

— А взагалі, — спитав П'єр, — які бувають доходи й видатки св. престолоа?

Монсіньор Нані сквапливо повторив свій люб'язний, виминаючий жест.

— О, в цій справі я повний незнайко... Зверніться до пана Абера, що має так певні відомості.

— Мій боже! — заявив цей, — я знаю це, що знають усі в амбасадах, про що згадує кожний... Щодо доходів, то треба розрізнити. Спершу був скарб лишений Пієм ІХ, яких двадцять мільйонів, поміщених усіляко, що приносили

до мільйона ренти. Та, як я вам це сказав, надійшов крах, та говорять, що його наслідки тепер уже майже зовсім вирівняні. Далі, крім сталого доходу з уміщених капіталів, є кількасот тисяч франків, що пливуть раз багатше, раз скупіше з доходів різних канцелярій, з надання почесних титулів, з тисячних невеличких такс, які платиться конгрегаціям. Та що бюджет видатків переносить сім мільйонів, треба, як бачите, найти щороку ще шість мільйонів доходу. А ці певно приніс Петрів гріш, коли не шість, то три або чотири, та при помочі вдатних спекуляцій ця сума нарастає вдвоє й так зводиться оба кінці до купи. Довго би розповідати цю історію спекуляцій св. престола від п'ятнадцяти літ. Спершу йшли нечувані зиски, далі катастрофа, що, бачилось, пожре все, вкінці витривалість у інтересах, що мало-по-малу полатала трохи діри. Я вам розкажу це колись, коли ви цікаві це пізнати.

П'єр слухав вельми зацікавлений.

— Шість мільйонів, — скрикнув, — а хоч би чотири! А скільки ж прецінь приносить цей Петрів гріш?

— Ах, цього, кажу вам, ніхто ніколи не знав докладно. Давніше оголошували католицькі часописи списи, подавали цифри датків і можна було в приближенню обчислити. Та це, очевидно, комусь не подобалося, бо тепер уже не показується жоден виказ, так що нині попросту неможливо виробити собі якенебудь поняття про доходи папи. Він один, кажу ще раз, знає загальну цифру, переховує гроші й розпоряджає ними, як всевладний пан. Можна припустити, що в щасливім році дари приносять чотири до п'яти мільйонів. Спершу при

падала на Францію половина цієї суми, та нині вона дає певно менше. Америка дає друге стільки; далі йдуть Бельгія, Австрія, Англія й Німеччина. Щодо Іспанії й Італії... Ах! Італія!..

Він усміхнувся, позираючи на монсіньора Нані, що урадуваний колихав головою з видом чоловіка зачудуваного, що слухає цікавих річей, про котрі не мав найменшого поняття.

— Далі, далі, любий сину!

— Ах! Італія не дуже то виблискує. Коли би папа мав жити лише з подарунків італійських католиків, то незабаром голод запанував би в Ватикані. Можна навіть сказати, що римська шляхта не то, що не спомагає його, але власне причинила йому багато коштів, бо одною з головних причин його страт були гроші позичені різним магнатам на спекуляції... Дійсно, лише з Франції і з Англії деякі багаті одиниці, великі пани складають папі, в'язневі й мученикові, королівські милостині. Оповідають про одного англійського лорда, що рік-у-рік складає значну жертву, зробивши собі такий шлюб, щоби вимолити в небі uzдоровлення нещасного сина діткненого ідіотизмом... Не згадую про незвичайні жнива в часі священничого й єпископського ювілею, про ті сорок мільйонів, що посипалися до ніг папи.

— А видатки? — спитав П'єр.

— Я вам казав, вони виносять майже сім мільйонів. Можна числити два мільйони на пенсії давнім слугам папської держави, що не хотіли служити Італії, та треба додати, що ця цифра зменшується рік річно в наслідок вимирання... Далі приймим загалом мільйон на італійські дієцезії, мільйон для секретарів і

нунціїв, мільйон для Ватикану. В цій останній рубриці розумію видатки на понтифікальний двір, на гвардії, музеї, удержання палати й базиліки. Маємо, отже, п'ять мільйонів, неправда? Даймо дальші два мільйони на піддержання субвенціонованих інституцій, на пропаганду, а особливо на школи, котрі Лев XIII спомагає все дуже щедро, в тій слушній думці, що власне там іде боротьба, підготовлюється тріумф релігії, серед дітей, що будуть завтра мужами і стануть в обороні своєї матері-церкви, коли зуміється вщепити їм обмерзіння до остогидлих ідей цього віку.

Настала тишина. Три мужі зупинилися під маєстатичною колюмнадою й переходжувалися вільною ходою. Мало-по-малу опорожнювалася площа від шумної юрби, — стояв лиш обеліск і два водограї серед розпаленої пустині симетричного бруку, а на чолі портику фасади визначувався в повнім світлі тихий, недвижний ряд величних статуй.

І П'єр, усе ще не зводячи очей з папських вікон, думав одну хвилину, що бачить його наново посеред золотого потока, про який йому тільки що говорено. Вся його біла й чиста постать, усе його мізерне тіло мов із прозрічастого воску купається в тих мільйонах і він ховає їх, числить і видає тільки на славу божу.

— Значить—промовив він — папа не знаходиться в клопотах?

— В клопотах, в клопотах! — аж скрикнув монсіньор Нані, котрого це слово так збентежило, що забув свою дипломатичну дискрецію. — А, мій любий сину... Щомісяця, коли скарбник, кардинал Моченні, прийде до його

святости, цей дає йому суму, якої зажадає, хоч би й яка була висока. Певна річ, він мудрий чоловік і заощадив багато, скарб св. Петра тепер такий багатий, яким не був ніколи. В клопотах... в клопотах... Господи милосердний. Адже ж треба вам знати, що коли б завтра, в прикрих обставинах, св. отець відкликнувся просто до добродійности всіх своїх дітей, мільярд упаде до його ніг, так, як те золото й ті дорогоцінності, які сьогодні сипалися на ступні його трону!

„Життя і Слово“, 1897.

ЗЛОЧИНЕЦЬ САЛЬВА

Виривки з повісти

I. Гніздо¹

П'єр хотів зараз сповнити поручення аббе Роза. Він пішов вулицею де Новрен здовж хребта Монмартра, дійшов до вулиці де Соль і спускався вниз по її крутому спохові по той бік Парижа, поміж мурами, порослими мохом. Три франки, що держав у руці в кешені своєї сутани, проймали його ніжним зворушенням і при тім глухим гнівом на непожиточність милосердя. Та в міру того, як він сходив усе нижче, по пригірках, по безконечних рядах сходів і бачив гнізда нужди, щось почало хапати його за душу, безмежне співчуття здавлювало його серце. Тут будувався цілий новий квартал, що припирав до широких вулиць, проложених по збудованню великого костела Сакре-Кер. Високі міщанські дома вже підіймалися посеред спустошених горбів на руїнім терені, ще обгородженім парканами.

¹ Героєм цієї найновішої повісти є той саме аббе П'єр Фроман, що був героєм повістей „Louvdes“ і „Rome“. Вернувши з Риму до Парижа Фроман займається ділами милосердя і за намовою старого філянтропа, аббе Роза, іде відвідати старого, хорого робітника Лявева, що живе в великій робітницькій квартирі при вулиці де Соль. Тут він зустрічається з механіком Сальва і його сім'єю й робиться свідком пригод, описаних в його ряді майстерних епізодів, що є одною з найкращих частин нового твору великого французького натураліста. Ті епізоди, з деякими скороченнями, ми й подаємо нашим читачам, I. Ф.

Своїми ситими, свіжо-вибіленими фасадами вони додавали ще більше понурого, прокаженого вигляду тим старим, обшарпаним будівлям, що ще стояли побіч них, тим підозреним шинкам, помальованим кривавою фарбою, тим гніздам страждання в чорних, брудних будівлях, де купами тіснилася людська худоба. Сьогодні під нахмареним небом болото покривало брук виїжджений возами, відталі промочила мури льодоватою вогкістю, і важкий сум так і висів над усім тим брудом і терпінням.

П'єр, дійшовши аж до вулиці Меркаде, вернув назад. Впевнившись, що не помиляється, він на вулиці де Соль увійшов на подвір'я якоїсь казарми чи шпиталю; до цього подвір'я припирали три неправильні будівлі. Само подвір'я, це була кльоака, де в часи двомісячних гострих морозів мусіли збиратися всі нечистоти; тепер усе те розтавало і обридливий сопух ішов із цього ставка несказаної брудоти. Будівлі були напів розвалені, входи до сіней зівали отворами, мов льохи пивниць, побиті шибки були позаліплювані шматками паперу, обридливі лахи висіли, мов хоругви смерті. Внутрі шопи, що служила за помешкання для сторожа, П'єр побачив якогось каліку, обгорненого в якийсь безіменний обривок старого покривала на коней.

— Тут у вас живе старий робітник, що звється Ляев. Котрі сходи, котрий поверх?

Каліка не відповів нічого, а тільки витріщив неспокійні очі переляканого ідіота. Певно, сторожика пішла десь до сусіди. Хвилину аббечкавав, а далі, побачивши на подвір'ю малу дівчину, зібрався на відвагу і перейшов на пальцях на другий кінець кльоаки.

— Моя дитинко, не знаєш ти, де тут живе старий робітник, що називається Лявев?

Дівчинка, котрої худеньке тіло одіте було тільки в одну суkenочку з рожевого перкалю, тряслася від холоду; її рученята покриті були заморозинами. Вона підвела своє ніжне личко, гарне помимо наморожених струпів.

— Лявев? Ні, не знаю, не знаю!..

І мимовільним жестом жебрачки вона простягла свою бідну закостенілу й поранену ручку. А коли він дав їй маленьку білу монету, вона побігла поперек болота, мов веселе козеня, співаючи гострим голоском:

— Не знаю, не знаю, не знаю!..

Він надумався йти за нею. Вона щезла в одних із тих роззявлених сіней і він поліз за нею по темних, вонючих сходах. Їх ступні були на половину повиривані і такі слизькі від відпадків горобини, аж треба було держатися засмальцьованого шнура, що служив замість поруччя. Але всі двері були позамикані, він надармо стукав то до одних, то до других, а тільки за останніми почув якийсь приглушений рик, немов там лежав запертий якийсь лютий звір. Вернувши на подвір'я, він завагався, потім пустився на інші сходи. Цим разом його оглушили проймаючі крики, мов крики різаної дитини. Він пішов на той крик і опинився перед просторим відчиненим покоєм, у котрім дитина, полишена сама і прив'язана до маленького стільчика, певно на те, щоб не впала, рипіла без перестанку. Він знов вернув, збентежений; його кров стиналася, коли бачив стільки бідности й занедбання.

Та ось надійшла якась жінка, несучи в запасці кілька барабоць. Він запитав її, та вона невірною зирнула на його сутану.

— Лявев, Лявев, не можу вам сказати. Коли б тут була сторожиха, вона може сказала би вам... Знаєте, тут п'ятеро сходів, чоловік не може знати всіх, а при тім жильці міняються так часто... Та от загляньте ще на оті середні сходи.

Ті середні сходи були ще обридливіші від інших: ступні повиходжувані, мури липкі, немов покриті потом тривоги. На кожному закруті з виходків ішли заразливі смороди, а з кожної квартири чути було плач, сварки, страшенну бридоту горя. Одні двері відчинилися з лускотом і показався чоловік, тягнучи жінку за волосся, а в покою плакало трое дрібних дітей. На вищій поверсі в отворенім покоїку він побачив схоровану, закашляну дівчину, з грудьми вже зів'ялими, що швидко гоїдала в руках немовля, щоб не плакало, бо вона — розпука! — не мала в грудях молока. А в другій квартирі побіч, прошиб його серце вид трьох істот, напів одягнених у якісь лахи; їх літ ані пола не можна було розпізнати; в комірці, зовсім голій, вони їли разом з одної миски якусь сербавку, якої б і пси не були хотіли їсти. Вони ледве підвели голови, пробурчали щось, і не відповіли на його питання.

П'єр хотів уже знов вертати, але вийшовши на самий верх, у вході до коридора він попробував ще останній раз застукати до одних дверей. Йому відчинила жінка, котрої розчіране волосся вже було припорошене сивиною, хоч їй певно не було ще й сорока літ. Її виблідлі уста, виплакані очі, пожовкле лице, все виявляло крайню втому, якийсь занепад і вічну тривогу перед невмолимою нуждою. Вона перелякалася, побачивши сутану, і пробулькотіла неспокійно:

— Ввійдіть, ввійдіть, панотче!

Але мужчина, котрого П'ер не бачив зразу, робітник, також з яких сорока літ, високий, худий, лисий з блідорудими вусами й ріденькою бородою, метнувся ворожо, немов з глухою погрозою, що викине попа за двері. Та він заспокоївся, сів коло кульгавого столика і прийняв вид, мов і не бачить нічого. А що в покою була ще дівчинка блондинка, одинадцяти або дванадцяти літ, з подовгастим, лагідним личком і з тим розумним та трохи пристаркуватим поглядом, який надає дітям велика нужда, то він покликав її і держав між колінами, немов боявся, щоб вона не доторкнулася до сутани.

Хоч і П'ера серце стискалося від цього привітання і від цього виду глибокої розпуки цієї сім'ї в голій і нетопленій квартирі, від виду чорної безрадності тих трьох істот, то проте він зважився таки запитати:

— Чи не знаєте, пані, в цьому домі старого робітника на ім'я Лявева?

Жінка, ще тремтячи ізза того, що відчинила йому двері, а це як видно, не сподобалося її мужові, боязко пробувала залагодити справу.

— Лявев... Лявев... Ні. Сальва, чи чуєш? Може ти знаєш його?

Сальва тільки здвигнув плечима. Але мала дівчина не могла промовчати.

— Слухай но, мамо Теодоро! А може це Філозоф?

— Старий робітник, маляр, — мовив далі П'ер, — хорий дідусь, що не може робити.

Мама Теодора зараз догадалася.

— А так, це він, це певно він! Ми називаємо його Філозофом, таке прозвище дали

йому в цьому кварталі. А проте може й справді він називається Лявев.

Сальва підняв один п'ястук до стелі, к небу, немов протестуючи проти жорстокости світа і бога, що дає здихати з голоду старим робітникам, мов окалічілим шкапам. Але він не озивався і знов потонув у понурій, глухій мовчанці, в тій страшній задумі, в якій був тоді, коли ввійшов аббе. Він був механіком і вперто глядів на торбу зі своїми знаряддями, що лежала перед ним на столі. Це була невеличка шкуряна торбина, в котрій сторчало щось, певно якийсь виріб, котрий треба було віднести. Він думав, мабуть, про довге безробіття, про свою даремну погоню за якою-небудь працею протягом цих останніх двох місяців лютої зими. Або, може, він марив про недалеку криваву пімсту голодоморів, бо його великі, сині очі бігали несамовито й горіли тими підпальними мріями. Нараз він побачив, як його дочка взяла торбину й хотіла отворити її і заглянути до середини. Він увесь затремтів, поблід від наглого зворушення, а потім промовив не то ласкаво, не то прикро:

— Селінко, дай но ти цьому спокій! Я ж тобі наказував не доторкатися до моїх знаряддів.

Він узяв торбу й дуже обережно поклав її за себе, під стіну.

— Чи цей Лявев живе на тім самім поверсі?— запитав П'єр.

Мама Теодора боязливим поглядом питала поради у Сальва. Вона не була за тим, щоби з попами поводитися грубо, коли вони завдають собі праці і приходять, бо ж від них нераз можна заробити пару су. То ж

коли побачила, що Сальва знов потонув у своїх чорних мріях і дозволяв їй робити, що хотіла, зараз готова була провести його.

— Коли хочете, пан-отче, я проведу вас. Він отут на кінці коридора, але треба знати дорогу, бо там ще треба пройти кілька сходів.

Селіна, чуючи розривку, висмикнулась з-між батькових колін і також пішла проводити священика. А Сальва лишився сам у тій комірці бідноти й страждання, несправедливості і гніву, без огню, без хліба, в погоні за палкими мріями і знов його очі вдивлялися в торбину, немов би в ній, побіч його струментів, лежали ліки для цілого світа.

Справді треба було пройти кілька сходів, поки, під проводом мами Теодори і Селіни, Пер не опинився в якійсь тісній комірчині під самим дахом. Це була клітка в обширі кількох квадратних метрів, де навіть годі було стояти просто. Світло доходило тут тільки через дахове віконце завбільшки з табакерку, але коли сніг засипав шибку, треба було лишати двері нарозтвір, щоб бачити щонебудь. Замість світла входив до хати мороз і сніг, що танув і капав крапля за краплею та заливав поміст. По довгих тижнях гострого морозу чорна вогкість проймає все своєю дрожжю. Ось тут то, без стільця, навіть без кусника якої дошки, в куті голого помосту, на купі обридливого лахміття лежав Лявев, мов напів здохлий звір серед купи нечистоти.

— Оце він, — промовила Селіна своїм співучим голосом, — оце й є Філозоф.

Мама Теодора похилилася, щоб послухати чи він ще живий.

— Еге, ще дихає, здається, спить. О, коли б йому щодня попоїсти, був би зовсім здоров. Та ба, в нього нема нікого, а коли чоловікові сімдесят літ, то найліпше було б йому кинутися в воду. В його ремеслі, при мальованню покоїв, нераз уже п'ятдесятилітній не може працювати на драбинах. Зразу він знаходив роботу в партері, потім йому пощастило бути сторожем при будівлях, але все те урвалося, звідусіль його повиганяли і оце вже два місяці, як він прийшов і заляг в оцій клітці, щоб умирати. Властитель ще якось не відважився викинути його на вулицю, хоч, певно, мав би охоту. А ми, сусіди, ну, що ж? принесемо йому часом трошки вина, крішку хліба. Але коли у самих нема нічого, то як його давати іншому?

П'єр вдивлявся з переляком у цю страшенну руну, в те, що зробили з чоловіка п'ятдесят літ праці і нужди і суспільної несправедливості. Помалу він міг розпізнати сиву голову, помарнілу, сплющену й опоганену—цілковита розвалина праці і безнадійности, відмальована на людському лиці. Розчіхрана борода покривала лице й надавала йому вигляд старого, давно не чесаного коня, вилиці поробилися скісні, бо в них не було ані одного зуба, очі скляні, ніс нависав аж на самі вуста, а надто цей вираз худобини, знесиленої важкою працею, кульгавої, покаліченої, здатної хіба на скітник.

— Ах, бідна людина!—тремтячи, промовив священник. — І отак дають йому самому, без помочі вмирати з голоду! Не візьмуть його до якого шпиталю, до якого дому притулку!

— Ну,—відповіла мама Теодора своїм жалібним, повним резигнації голосом,—шпиталі

є для хорих, а він не хорий, він попросту конає з вичерпання сил. А при тім він не все є чемний. Ось недавно приходили, щоб узяти його до азії, але де тобі! Не хоче вмирати в заперті? Лає тих, що його вговорюють, а при тім про нього йде лиха слава, що він п'є і лихословить на буржуазію. Та вже, богу дякувати, він швидко буде вільний.

П'єр нахилився, побачивши, що Лявев широко отворив очі, промовив до нього лагідно й оповів йому, що приходить від одного приятеля й приніс йому трохи грошей, щоб собі купив, чого йому найбільше треба. Побачивши сутану, старий зразу пробурчав якусь грубу лайку, але не вважаючи на крайнє ослаблення, в ньому ще обіззався добрий гумор паризького робітника.

— Ну, в такім разі я випив би чарку вина,— промовив він виразним голосом,— і з'їв би шматок хліба, коли є за що, бо оце вже два дні, як я не мав нічого в устах.

Селіна була готова принести, і мама Теодора післала її з грішми аббе Роза по хліб і по літру вина. Потім, дожидаючись, вона оповіла П'єрові, що Лявева мали взяти до „Притулку інвалідів праці“—це є такий милосердний заклад, де головує баронеса Дювілляр. Але коли розвідались добре про його життя і вдачу, то надумались, мабуть, інакше і лишили його на божу волю.

— Я знаю баронесу Дювілляр, піду до неї ще сьогодні,—скарикнув П'єр, у котрого краялося серце.—Це ж неможливо лишати довше цього чоловіка в такім положенні.

А коли Селіна вернула з хлібом і вином, вони всі трое підняли Лявева, посадили його

на купі його лахміття, дали йому їсти й пити, потім лишили побіч нього решту вина і хліб, великий чотирифунтовий бохон, упімнувши його, щоб не з'їв його відразу, бо може подавиться.

— Ви, панотче, лишили б мені свою адресу, може прийдеться де про що завідомити вас, — мовила мама Теодора, коли вони були перед її дверима.

П'єр не мав своєї візитної карточки і всі троє ввійшли до покою. Тут був Сальва вже не сам. Стоячи, він розмовляв тихо, дуже живо, дуже близько уста до уст з якимсь молодим, може двадцятилітнім, парубком. Цей парубок, сухорлявий брюнет, з волоссям, підстриженим як щітка, і з ледве засіяною бородою, мав ясні очі, простий ніс, тонкі губи, бліде і дуже інтелігентне лице, засіяне кількома веснянками. Він трясся в своїй поношеній сурдутині, а чоло надавало йому вираз твердої волі й упертості.

— Панотець хоче лишити мені свою адресу задля Філозофа, — лагідно толкувалася мама Теодора, затривожена тим, що застала товаришів.

Ті товариші зирнули на священника, а потім один на одного з якимсь страшним виразом. Нараз вони перервали свою розмову і льодовий холод наляг від стелі по покою. Сальва взяв знов дуже обережно свою торбину з причастицями, приперту до стіни.

— Що ж, виходиш? Ідеш знов шукати праці?

Він не відповів нічого, а тільки гнівно махнув рукою, немов хотів сказати, що не хоче вже праці, коли праця стільки часу не хотіла його.

— А всетаки постарайся принести щонебудь! Адже знаєш, у нас нема нічого... О котрій годині вернеш?

Новим рухом він відповів: верну, мовляв, коли зможу, а, може, й не верну зовсім. Та не зважаючи на його геройські зусилля, сльози бризнули з його непевних, синіх очей, що палали, мов огники. Він ухопив свою дочечку Селіну, обняв її міцно, поцілував мов божевільний, а потім пішов геть, з торбою під пахою, а за ним пішов його молодий товариш.

— Селінко — мовила мама Теодора, — дай пан-отцеві свій олівець! Прошу, панотче, сядьте ось тут, буде вам вигідніше писати.

А коли П'єр сів при столі на креслі, де сидів Сальва, вона говорила далі, звиняючи нечемність свого мужа.

— Він не злий чоловік, але зазнав занадто багато прикростей на своїм віці і це зробило його трохи шорстким. Так само й отой молодий парубок, що ви бачили його, Віктор Маті. Також такий невдачник. Молодий хлопець, добре вихований, має гарну науку, а його мати, вдова, має лиш стільки, що їй вистає на прожиток. А-но, що робити? Розуміється, що це побаламутило їм у головах і вони балакають про те, щоби цілий світ висадити в повітря. Я неприхильна до таких думок, але прощаю їм, о радо прощаю!

Стривожений і зацікавлений усім тим невідомим і страшним, що бачив довкола, П'єр не квапився писати свою адресу, але слухав і спонукував її до дальшого оповідання.

— Якби ви знали, панотчику, цього бідного Сальва! Знайда, без батька й матері, він бігав по вулицях і мусів зразу хапатися за

всяку працю, щоб жити. Потім виробився на механіка і то дуже доброго, впевняю вас, дуже дотепного й роботящого. Але він уже тоді мав усякі ідеї, сварився, намовляв товаришів до страйку і через це не міг ніде загірті місця. Вкінці, маючи тридцять літ, він зробив дурницю й подався з якимсь винахідником аж до Америки. Цей визискав його там так, що по шістьох роках він вернув хорий і без гроша при душі. Треба вам знати, що він мав за жінку мою молодшу сестру Леонію, та вона вмерла, ще заким він поїхав до Америки, і лишила йому маленьку Селіну, що мала всього рік від роду. Я жила тоді при своїм чоловіці, Теодорі Лябіт. Це був муляр... Не хочу хвалити себе, але я надармо осліплювала свої очі за шитвом, він бив мене, так що я нераз, мов нежива, лежала на помості. Вкінці він покинув мене й утік з двадцятилітньою дівчиною; це зробило мені більше приємности, ніж горя. А коли потім Сальва вернув із Америки і застав мене саму з його маленькою Селіною, котру він повірив мені при своїм від'їзді й котра називала мене мамою, то вийшло так, що ми почали жити разом, бо годі було інакше. Шлюбу ми не брали, але що ж діяти, панотче? Це все одно.

Та про те вона була трохи заклопотана й говорила далі, щоб доказати, що в неї є порядні свояки.

— Я не мала щастя, але в мене є ще одна сестра, Гортензія, замужем за урядником, паном Хретенно, і живе в гарній квартирі на бульварі Рошшуар. Нас було три з другого подружжя: Гортензія наймолодша, Леонія — та, що вмерла, і я, найстарша. Мені на ім'я По-

ліна. В мене ще є з першого материного подружжя брат Ежен Туссен, старший від мене на десять літ, також механік, що від війни працює при одній фірмі, в фабриці Грандідіє, сто кроків відси, на вулиці Меркадє. На лихо йому, притрапився недавно серцевий удар. А в мене очі ослаблені, я зіпсувала їх, шиючи по десять годин денно. А тепер не можу навіть латки пришити, зараз засліплюють мене сльози. Я шукала місця до послуги, але тепер уже не нахожу й цього; нещастя завзялося на нас. Отак ми зовсім звелися нінащо, темна нужда та й годі! Нераз сидимо два і три дні не ївши, живемо як собаки, що кормляться тим, що знайдуть випадково. А в додатку ті два останні студені місяці! Ми мерзли так... нераз думали вечором, що вранці вже на збудимось. Що ж діяти?.. Я ніколи не була щаслива. Зразу мене били, а тепер моє минуло, мене кинули в кут, й живу сама, не знаю пощо.

Її голос почав тремтіти, її червоні очі забігли слізми, і П'єр зрозумів, що ця чесна, але не власновільна жінка, вже немов вимазана з життя, в подружжю без любови, віддана на ласку долі, оплакує ціле своє існування.

— О, я не жалуся на Сальва, — говорила вона далі. — Він чесний чоловік і думає тільки про те, щоб усіх зробити щасливими; не п'є, працює коли може. Певне, він працював би більше, якби менше займався політикою. Годі диспутовати з товаришами, ходити на збори і рівночасно бути в варстаті. Це його хіба, нема що мовити. Та проте він може справедливо жалуватися, бо годі уявити собі таке завзяте нещастя, як те, що переслідує його.

Все завзялося на нього, все толочило його. Навіть святий здурів би; то ж легко зрозуміти, коли такий бідолаха, такий нещасливець попадає в стеклість... Від двох місяців він стрітив тільки одну добру душу, одного вченого, що живе там наверху, на горбі і називається Гійом Фроман; оцей дає йому інколи деяку роботу, так що нам вистає бодай на юшку.

П'єр здивувався не мало, почувши ім'я свого брата і хотів далі розпитувати її, але якесь дивне чуття, якась неясна дискреція й боязнь заставила його мовчати. Він дивився на Селіну, що прислухувалася, стоячи перед ним, німо, з поважним хоровитим лицем. А мама Теодора, бачачи, як він усміхається до дівчинки, вимовила ще одну увагу:

— Еге! думка про оцю дитину головню доводить його до скажености. Він обожає її і різав би всіх людей, коли бачить, як вона йде спати без вечері. Вона така чемна, вчилася так добре в міській школі! Та що, тепер у неї нема навіть сорочки, нема в чім іти до школи.

П'єр написавши вкінці адресу, всунув п'ятифранкову монету дівчині в руку і, бажаючи загородитися від усяких подяк, він промовив поспішно:

— Будете знати, де шукати мене, коли мене запотребуюте задля Лявева. Але я ще сьогодні пополудні займуся його справою і надіюся, що ще сьогодні ввечір його заберуть відси.

Але мама Теодора не слухала цих слів і розпливалася в подяках. Натомість Селіна, здивована тим, що в її долоні найшлася п'ятифранківка, промовила:

— Ой, бідний татко! Він побіг, щоб десь роздобути пару су! Може б побігти і сказати йому, що на сьогодні маємо дещо?

І священник, уже в сніях, почув відповідь жінки:

— Він уже далеко, коли пішов. Може ще верне.

Коли П'єр утікав із цього страшного дому страдання, з розбурханою головою, з серцем побитим турботою, він на своє диво наткнувся знов на Сальва й Віктора Маті, що стояли поруч у куті огидливого подвір'я, серед заразливих сопухів кльоаки. Вони зійшли вниз і тут вели далі свою розмову, перервану в покою. Вони розмовляли шептом і дуже швидко, уста до уст, з якимсь завзяттям, що палало в їх очах. Але почувши стук кроків, вони пізнали панотця, і нараз зробилися холодні й спокійні і, не мовлячи ані слова більше, обмінялися важким стиском рук. Віктор пішов угору на Монмартр. Сальва вагався з видом чоловіка, що запитує долю. Потім випрямивши своє висохле тіло перетомленого й виголодного робітника, він скрутив на вулицю Меркадє і, несучи під пахою свою торбину з причадалами, пішов у напрямі до Парижа, назустріч лютій долі.

В одній хвилі у П'єра блисло бажання побігти за ним і крикнути йому голосно, що його дочка кличе його. Але та сама неясна дискреція й боязнь обхопила його, та глуха певність, що ніщо не спинить того, що кому присуджено.

II. Злочин

П'єр Фроман, бігаючи ввесь день по різних частях Парижа, щоби здобути притулок для хорого Лявева, кілька разів здибав Сальва

з тою торбиною, в котрій стирчало щось мов шматок хліба або якийсь робітницький знаряд. Він стрічав його в сінях парламенту, де його без білету не хотіли впустити до залі засідань, потім стрічав його на різних вулицях і все якось не мав відваги приступити до нього, заговорити з ним. Надвечір П'єр від аббе Роза довідався, що Лявев умер. Ця відомість ударила його дуже тяжко; всі його заходи були безпожиточні. Він у нестямі, в безмежнім огірченню блукає по вулицях Парижа.

В хвили, коли П'єр, зломаний, розбитий утомою, прийшов на площу Опері, підвів очі. Де він властиво? Тут, на широкій площі цього перехрестя було — здавалось йому — серце великого міста — немов би з далеких передмість збіглася сюди кров з усіх боків блискучими вулицями. Він бачив, як губилися під обрієм отвори вулиці Оперової, вулиці Четвертого вересня й вулиці Мира, освітлені ще останками денного світла та при тім усіяні цілим мурависьком огників. Бульвар виливав на цю площу повінь своєї циркуляції; сюди збігалися також допливи сусідніх вулиць у ненастанну сутолоку, що чинила це місце найнебезпечнішою западнею в світі. Сторожі безпеченства даремно силкувалися робити тут сякий-такий порядок; хвили пішоходів напливали все свіжі, колеса запинались одні об другі, коні ставали дуба серед реву цієї людської повені, такої голосної й такої ненастанної, як рик розбурханого океану. А побіч самотна маса будинку опері, величезна й таємнича, помалу тонула в тіні, немов який символ, а Аполлон з лірою на її шпилі синів ще в останнім відблиску світла на тлі поблідлого неба. Всі вікна фасад

заясніли, якась веселість пливла з тих тисячів ламп, що розблискували одна за одною, щось немов бажання загального спочинку, вільного насичення розсипалося разом з густішою пільмою, серед котрої тут і там запалювалися електричні кулі, мов місяці ясних паризьких ночей.

І пощо він зайшов сюди? П'єр запитував себе самого, гнівний і здивований. Коли Лявев умер, йому не було що робити, хіба вернути додому, позамикати двері й вікна й загребтися в своїм куточку, як щось зовсім непотрібне, без віри, без надії, і ждати хіба на загальне знищення. З площі Опер до його домику в Нейлі було далеко. Не вважаючи на крайню втому, він не хотів брати дрожки, вернув знов у напрямі церкви св. Мадлени і з диким бажанням — розширити свою рану, насититися обуренням і гнівом, занурився знов у сутолоці пішоходів, ув оглушливім гуркоті повозів. Хто знає, може онтам, на розі цієї вулиці, на кінці цього бульвару розвернеться сподівана безодня, в котру мусить провалитися цей перегнилий світ, котрого стара суспільна будова тріщить — він чує це на кожнім кроці!..

Коли хотів перейти півперек вулиці Скріба, спинив його стиск народу. Перед пишною каварнею якісь два високі, лихо одягнені й дуже брудні бідолахи викрикували на переміну останній номер „Голосу народа“, скандали, перекуплених членів парламента й сенату таким охриплим голосом, що прохожі стовпилися довкола них. І тут він знову несподівано пізнав Сальва, що блукав, постюював, а вислухавши, що кричали розносники, наблизився

до каварні й заглянув крізь шибу до середини. Цим разом стріча зачудувала П'єра, наповнила його підозрінням і він також зупинився й надумав слідити за ним. Йому не вірилось, щоби Сальва хотів увійти до каварні й сісти при однім з маленьких столиків під тим теплим блиском лямп, він з тим нужденним виглядом, з тим шматком хліба, що стирчав під його старою, пофалатаною блюзою. Хвилюк він ждав, а потім віддалився помалу, мов зламаний, неначе б та каварня, майже порожня, не була відповідна для нього. Чого йому треба? Чого він шукає від самого ранку в цій самотній і дикій погоні здовж і півперек цього багатого, веселого Парижа з тим голодом, що хапається його за поли? Він ледве-ледве волюкся і, бачилось, дійшов до повного вичерпання енергії й сили волі. З видом знесиленого чоловіка він підійшов до кіоска й оперся об нього на хвилю. Потім випрямився й пішов далі, все немов шукаючи чогось.

В тій хвилі сталося щось, що ще дужче зворушило П'єра. Із вулиці Комартен вийшов високий, крепкий чоловік, наблизився до Сальва й забалакав до нього. Священик по короткій непевности пізнав свого брата Гійома в хвилі, коли цей без погорди стискав руку робітника. Це він, з тим густим волоссям обстриженим як щітка і сніжнобілим, хоч йому всього несповна 47 літ! Його густі вуси були ще зовсім чорні, без одної срібної ниточки і це надавало вельми енергійний вид його обличчю, з чолом високим мов вежа. Він мав по батькові це чоло, повне логіки й непоборимого розуму, і П'єр мав його також. Але долішня часть обличчя старшого брата була

повніша, ніс грубший, підбородачок чотирикутний, уста широкі, міцно зарисовані. Блідий шрам від давньої рани перетинав його лівий висок. Ця фізіономія дуже поважна, понура й замкнена в собі на перший погляд роз'яснювалася мужеською добротою, коли усмішка відслонювала зуби, що були ще зовсім білі.

П'єр нагадав собі, що мама Теодора розповідала йому цього ранку. Його брат Гійом, зворушений такою страшною нуждою, дав був Сальватові на кілька день у себе заняття. Це вияснявало той вид співчуття, з яким він, бачилось, випитував його, коли тимчасом механік з виразом замішання ізза цієї стрічі тупцював сюди й туди, немов квапився далі в свою невідрадную подорож. Хвилю здавалося, що Гійом і сам зрозумів це замішання, мабуть із заклопотаних відповідей, які давав йому Сальва. Та проте він розстався з робітником. Але майже зараз потім він обернувся і глядів услід за ним, як той віддалювався поміж юрбою з видом утоми й упертости. Думки, що насунулись йому на ум, мусіли бути дуже важкі й сильні, бо він надумався зараз іти слідом за ним, стежити його здалека, немов бажаючи допевнитися, куди він подається.

Обнятий чимраз більшим занепокоєнням П'єр придивлявся тій сцені. Нервові очікування якогось неозначеного великого нещастя, підозріння, яким наповнили його часті, невияснені стрічі з Сальватом, несподіванка, коли побачив, що і його брат замішаний у цю справу, — все те наповнило його бажанням дізнатися, що це таке, бути при тім, може не допустити до лиха. Не надумуючися, він і собі ж обережно пішов слідом за обома мужчинами.

Нове зворушення охопило його, коли Сальва́, а за ним і його брат Гійом, раптом завернули на вулицю Годо де Моруа. Яка доля веде його назад на цю вулицю, до котрої він поспішав з гарячковим поспіхом і до котрої смерть Лявева загородила йому дорогу? Його зачудовання ще збільшилося, коли побачив, як Сальва́, котрого він на хвилю стратив був з очей, стояв перед палатою Дювіярів на тім самім місці, де він пізнав його був сьогодні рано. Задля якоїсь напрями тротуару під виїздом широчезна брама палати була власне геть відчинена, а що робітники пішли вже, то ця широка брама так і стояла роззявлена, повна вечірньої пітьми. Тісна вулиця побіч роз'іскреного бульвара тонула в синявій тіні, котру прошилювали рідкі зірочки газових ріжків. Якись жінки пройшли і змусили Сальва́ зійти з тротуару. Але зараз він виступив знов, закупив собі недогарок сигари, якийсь шматок піднятий спід стола якоїсь каварні, і стояв далі нерухомо, терпеливо вартуючи супроти входу палати. Розбурханий темними думками, П'єр затривожився і запитав себе, чи не ліпше буде заговорити до цього чоловіка. Та його спинила присутність його брата, котрого бачив укритого в заглибленню сусідньої брами, також на чатах і також готового до вмішання. Для того він признав, що ліпше буде не спустити з очей Сальва́. Цей стояв усе ще на сторожі, з очима вліпленими в браму, не змигаючи з неї хіба настільки, щоби зирнути на бульвар, немов ждав на когось чи на щось, що мало надійти відтам. І справді, оце над'їхало ляндю Дювіярів з візником і льокаєм у темнозеленій з золотим ліберії, ляндю дуже

парадно запряжене парою прекрасних цугових коней.

У повозі, котрий звичайно о цій годині привозив батька або матір, цього вечора, навпаки звичаєві, сиділи тільки їх діти Гіяцінт і Каміля, вертаючи з вечерка у княжни Горн. Замкнене ляндю в'їхало в вулицю і наближалось з гучним стукотом кінських копит. У тій хвили невеличка, 16- або 18-літня блондиночка, розносниця якоїсь модистки з великою картоною коробкою в руках живо перебігла поперек вулиці, щоби ввійти в браму перед повозом. Вона несла капелюх для баронеси і прогавила досить часу, йдучи бульваром, глипаючи на всі боки своїми очищами кольору незабудьки, своїм рожевим носиком, своїми вічно усміхненими устами, своїм чарівнохорошим личком. І в тій самій хвили Сальва, ще раз зирнувши на ляндю, одним скоком щез у гирлі брами. Майже зараз потім він вибіг назад, кинув до ринштоку кінчик запаленої сигари, пішов не кваплячись і щез у глибині бездонної вуличної п'їтьми.

Що сталося далі? Пер пригадав собі опісля, що тротуаром над'їхали тачки західньої залізниці й на хвилю зупинили ляндю, а розносниця тимчасом щезла в брамі. Він бачив, і серце стислось йому несласаною тривогою, як його брат Гійом, немов під впливом наглого просвітлення, раптової певности кинувся й собі ж до входу палати. Не розуміючи гаразд, він чув, що наближається щось страшне. Він рад був бігти, кричати, але стояв, мов прикований до тротуару, а якась олив'яна рука стисла йому горло. І нараз гуркіт грому, страшений вибух, немов земля розсілася, і

громом розбита палата западає в безодню. Всі шиби сусідніх домів потріскали і з голосним бренькотом посипалися як град. Пекельне полум'я на хвилю охопило всю вулицю, туман пилу й диму був такий великий, що нечисленні прохожі, осліплені, заревли з переляку серед страховищ цього вогняного гирла, в котрому, бачилось, мусять пропасти. Та цей блиск вияснив і П'єрові нараз усю річ. Він знов побачив бомбу, що стирчала в робітницькій торбі, порожній і ні до чого нездатній через безробіття. Він побачив її під подраною блюзою, цей горбик, що видавався йому шматком хліба, піднятим десь на розі вулиці і забраним додому для жінки й дитини. Перебігши, мов страшна погроза, весь щасливий Париж, ця бомба трісла з громовим ревом ось тут, на порозі всевладної буржуазії, пані золота. Та він у цій хвилі не думав ні про що, тільки про свого брата Гійома, і кинувся в браму, де бачилось, відкрилося гирло вулкана. Зразу він не міг розпізнати нічого, бо гострий дим застилав усе. Потім побачив, що стіни потріскали, горішній поверх розвалився, брук був повириваний і застелений румовищем. Ляндю за брамою, що власне мало в'їжджати, не зазнало ніякої шкоди: ані один кінь не був скалічений, ані навіть козуб повоза не був нарушений жодним обломком. Тільки молода дівчина, невеличка білява і гарна розносниця, лежала горілиць з розпореним нутром, з неушкодженим ніжним личком, з ясними очима, з тим здивованим усміхом, поражена громовим ударом катастрофи. Картонова картонка впала тут же побіч неї, покришка відскочила і з коробки вилетів

дамський капелюх, рожевий, дуже делікатний капелюшок, що лишився зовсім ненарушений у своїй квітчастій оздобі.

Гійом якимсь чудом був живий і вже стояв на ногах. Тільки з його лівої руки текла кров; обломки бомби зламали йому один щиколоток. Його вуси були обсмалені і вибух, збивши його з ніг, так струснув і потовк його, що він трясся всім тілом, мов від великого морозу. Та проте він пізнав свого брата і навіть не здивувався, бачачи його тут, як це буває при великих нещастях, де невияснене робиться зісланим від бога. Цей брат, віддавна страчений з виду, був тут зовсім природньо, бо йому треба було бути тут. І він зараз крикнув до нього, в божевільній дрожі, що трясла ним:

— Веди мене відси, веди мене відси!.. До себе, до Нейлі... ой, веди мене відси!

А потім, замість усякого вияснення, він почав балакати про Сальва:

— Я так і думав, що він украв у мене один патрон... На щастя один-однісінький, а то цілий квартал був би вилетів у повітря. Ах, нещасний! Я не міг прискорити в пору, щоби притоптати ногою льонта.

З повною ясністю, яку дає часом небезпека, П'єр не мовлячи нічого, не тратячи ані секунди часу, пригадав собі, що палац мав другий вихід через подвір'я на вулицю Віньон. Він зрозумів важку небезпеку, що грозила його братові, якби його знайшли замішаного в цю справу. Живо випровадивши його на темну вулицю Віньон, він об'язав йому своєю хусткою щиколоток і велів сховати його при груди, під камізелькою.

— Веди мене! — повторяв Гійом трясучись і цокочучи зубами, — до себе, до Нейлі! Не до мене!

— Так, так, будь спокійний. Ось тут зажди хвилинку, я зупиню дροжки.

Поспішаючись знайти фіякра, він випровадив його на бульвар. Але грім вибуху наробив заколоту в цілім кварталі. Коні ставали дуба, люди бігали сюди й туди, мов божевільні. Поліційні агенти позбігалися, і купа народу привалила й заткала вже вхід до вулиці Годо де Моруа, що виглядала чорна, мов челюсті безодні, бо світла всі погасли. В ту пору на бульварі розносник „Голосу народа“ надсаджувався викликаючи новий скандал з африканськими залізницями, з 32 підкупленими членами парляменту і сенату, ворожачи близький упадок міністерства. Вкінці П'єр спинив одного фіякра і почув, як один прохожий, біжучи, мовив до другого:

— Міністерство! Еге! Оця бомба підпре його наново.

Оба брати сіли на дροжки й поїхали. Над розбурханим Парижем залягла чорна ніч, немилосердна ніч, у котрій зорі тонули серед мороку злочинів і заїлости, що уносився над кришами. І з страшним лускотом крил, який чули колись Содома і Гомора, роздався з усіх боків темного обрію один великий крик: де ж та правда?

III. Погоня

Минув місяць від сповнення цього злочину, що наповнив увесь Париж тривогою, котру газети побільшували ще вдсятеро. Поліція впала на слід Сальва і вкінці обскочила його так, що йому нікуди було дітися. Одної ночі

його мало не зловлено і він рятував себе тільки тим, що серед дощу і пільми втік у Бульонський лісок і скрився в його гушавині.

Другого дня по обіді вибралися брати П'єр і Гійом Фромани на прохід до ліска.

П'єр і Гійом подалися алеєю до Льоншам і йшли нею аж до гостинця Мадрид-о-ляк. Там вони звернулися до дерев і йшли за бігом невеличкого потоку Льоншам. У них була думка пройти аж до озер, обійти їх і вернути потім брамою Майо. Але чагарник, котрим вони йшли, був тепер напровесні такий спокійний, принадний і безлюдний, що вони піддалися бажанню нарозкошуватися тим чудовим супокоєм, і сіли. Лавкою служив їм пень зрубаного дерева і їм могло здаватися, що вони десь далеко, в правдивім лісі. І Гійом мав про цей правдивий ліс після свого довгого, добровільного затворництва. Ах, вільний простір, здорове повітря, що віє між гілляками, весь той широкий світ, що мав би бути невідчужимим володінням чоловіка!..

В тій хвилі в тім дикім пустім закутку, де їм могло здаватися, що сидять на краю світа, перед ними виринула незвичайна поява. Із гушавини появився нараз якийсь чоловік і в диких підскоках пробіг поперед них. Це був без сумніву чоловік, але такий не до пізнання, так покритий болотом, у такім стані страшної нужди, що можна було прийняти його за звіря, за якогось обскоченого, собаками затравленого дикого кабана. Хвилину, забувшись, він вагався перед потоком, побіг вздовж нього; потім, немов чуючи наближення кроків і гарячих віддихів, він скочив у воду повище колін, вискочив на другий берег і шез за купою

смерічок. Майже зараз потім надбули лісові сторожі під проводом кількох поліційних агентів, пробігли понад потік і зникли. Це було справдісне полювання на чоловіка, що пробігло оце попід ніжною обнотою листочків, глухе, завзяте полювання, без червоних курток, без грімкої музики рогів.

— Якийсь злодюжка, — промовив П'єр. — От нещасливий!

Гійом і собі ж неохітно махнув рукою.

— Все тільки жандарми та тюрма! Все ще люди не винайшли іншої суспільної школи.

А чоловік ген там біг усе далі та далі. Допавши минулої ночі в скаженім бігу до Бульонського ліска і вирвавшись таким робом від наставлених на нього агентів, Сальва надумався добратися до брами Дофін і спустився відси на дно окопів кріпости. Він пригадав собі, що колись не один безробітний день проводив у цьому місці, в відлюдних закамарках, де ніколи не здивав нічогісінько. І справді нема таємніших схованок, заслонених густішими корчами, зарослих вищим бур'яном. Деякі кути рова при вуглах великого муру, це правдиві гнізда волоцюг і закоханих. Сальва, запхавшись в найбільшу гушавину тернів і плющу, на щастя собі знайшов серед пільми і дощу якусь нору, повну сухого листя і запхався в неї по саму шию. Він був уже ввесь мокрий, бо повзав сюди по болоті окопів навромацки, нераз рачкуючи. Оце сухе листя було для нього несподіваним добродійством, немов покривалом, у котрому він обсушився трохи і спочив після свого скаженого бігу крізь погану пільму. Дощ не переставав, але обмочував йому тільки голову, і він вкінці дійшов

до повного отупіння і під уливним дощем заснув твердим сном. Коли знов розкрив очі, сходило вже сонце, могла бути шоста година. Дощ промочив сухе листя і він лежав, мов у купелі льодоватої вогкості. Та проте він лежав на місці, чуючи себе тут безпечним від нагінки, яка, певно, жде на нього. Ніякий поліційник не міг би його тут домацатися, бо ціле його тіло було загребане, а голова до половини прикрита хашем. І він не рушився з місця і придивлявся, як підіймалося сонце.

Коло восьмої години надійшли сторожі і поліційні агенти, перешукали рови фортифікацій і не побачили його. Так і є, як він думав, нагінка була готова від самого досвіта, за ним стежили. Його серце билосся голосно, він почував зворушення дикого звіря, котрого обступають стрільці. Припадково його криївка була під самою казармою жандармерії і відси з другого боку насипу доходив до нього голосний шум. Ніхто не показувався більше, ані живої душі, ані шелесту в бур'яні. Тільки здалека чути було невиразні ранні звуки з ліска, дзвоник біцикля, гальоп кінських копит, гуркіт повоза, все оте марнування часу багатого, великосвітського Парижа, що впивався свіжим повітрям.

Година йшла за годиною, дев'ята, десята. Відколи дощ перестав, Сальва не терпів уже так дуже від холоду, дякуючи каскетові і грубому пальтові, що дав йому був Матіс. Але голод докучав йому знов, пік його в шлунок, немов вертячи в йому діру, і страшні корчі, немов олив'яними обручами, здавлювали йому боки. Два дні вже він не їв нічого, і ще вчора ввечері, коли від Матіса прийняв склянку пива, був

натще. Він думав пробути тут аж до ночі, потім у північ доповзти до Бульонь і викрастися з ліса дірою, яку знав у тій стороні. Ні, ще його не спіймали! Він пробував заснути, але не міг задля тяжкої муки. В одинадцятій годині йому зробилося млісно, здавалося, що ось-ось умре. І його обхопила злість і одним скоком він вихопився зі своєї листяної криївки. Голод довів його до стеклости. Він не міг лежати тут довше, він хоче їсти, піде відси, хоч би мав стратити свою свободу і своє життя. Власне вдарив південь. Скоро виліз із рова, він побачив себе на обширній відкритій площі сіножатеї Мюетти. Він перебіг їх щодуху, мов божевільний, інстинктивно звернувшись до Бульонь, міркуючи, що тільки в тім боці є самотній можливий вихід. Диво, що ніхто не звернув уваги на того чоловіка, що біг, мов скажений. Коли йому пощастило дохопитися дерев, він зрозумів свою необережність, своє безумство, до якого довела його потреба втеки. Він затремтів, поповз поміж бур'яном, підіждав кілька хвиль, щоб допевнитися, що його не гонять поліційні агенти. Потім, настороживши очі й вуха, з якимсь почуттям, з якимсь дивним нюхом небезпеки він пробирався далі, помалу, обережно. Він міркував, що пройде між горішнім озером і площею перегонів Отель. Але там є тільки одна широка алея, обсаджена рідкими деревами, і треба було надзвичайної зручності, щоб ані разу не показатися на чисте поле, треба було користати з найменших пеньків, використовувати найрідші корчі, не важитися робити ані кроку, не роздивившись довгенько довкола. Новий перестрах, вид далекого поліційника примусив його лежати ще чверть години плазом на землі

за хашами. За кожним наближенням порожнього фіякра, звичайного прохожого він зупинявся. Він віддихнув аж тоді, коли йому вдалося ввійти в гущавину, що знаходиться за горбом Мортмар між шляхом, що веде до Булонь і алеєю, що йде до Сен-Клю. Хаші там дуже густі, і він потребував тільки держатись їх, щоб неспостережено добратися до близького, як йому думалось, виходу. Тепер він урятований. Але нараз він побачив о яких тридцять метрів перед собою стражника, що стояв недвижно і заступив йому дорогу. Він скрутив убік наліво і побачив там другого стражника, що також стояв недвижно, бачилось, дожидав його. А там знов стражник, знов стражник, що п'ятдесят кроків стражник, цілий кордон, розтягнений, мов крила невода. А найгірше було те, що його мусів хтось побачити, роздався легенький окрик, мов різке кумкання жаби, що повторялося далі, все далі без кінця. Ось, нарешті, стрільці напали на слід, тепер уся обережність безхосенна, бідоласі не лишалося ніякої надії на рятунок, крім утеки. Він зрозумів це дуже добре й відразу пустився гальопом, перескакуючи через завади, пробігаючи поміж деревами, не дбаючи про те, чи його хто побачить, чи ні. Трьома скоками він перебіг півперек шляху, що йде до Сен-Клю і кинувся в густі хаші, що покривають площу між цим шляхом і алеєю Королеви Маргарети. Там чагарник ще густіший, гущавина ліска тут найнедоступніша, ціле море зелені в літі, де йому може й пощастилось би було заховатися в порі листя. І тепер на хвилю він щез їм з очей, зупинився, надслухував тривожно. Не видно, не чути стражників! Невже вони згубили його слід? Тиша, безмірно

солодкий супокій спливав із молодих листочків. Аж, ось роздався легенький окрик, затріщали гілляки і він знов пустився бігти мов безумний, куди очі бачать, утікати для самої втеки. Коли добіг до алеї Королеви Маргарети, побачив, що вона замкнена; поліційні агенти заступили її, мов драбиною. Він мусів бігти здовж алеї, обертати вгору, не вихиляючися з гушавини. Але через те він віддалювався від ліска, вертав там, відки вийшов. Неясно в його бідній забаламученій голові мигнула остання можливість рятунку: перебігти отак відкритим полем аж до густого ліса Мадрид, а відси пробувати добратися до берега ріки, перебігаючи від одної групи дерев до другої. Це була одинока стежка захищена лісом, що могла довести до Сени, бо про це годі було й думати, щоб добратися до неї поперек широких голих площ гіподрому і площі для вправ кінноти.

Він гнав, гнав щодуха. Але добігши до алеї Льоншан, він не міг перебігти поперек неї, бо й тут чатували стражники. Тоді, покинувши свій плян утеки через Мадрид і Сену, він мусів обігнути коліно здовж сіножаті Кателян. Під проводом стражників агенти наближались; він чув, як вони обкручували його чимраз тіснішими вузлами. Тепер почалася скажена, дика гонитва з запертим віддихом. Він вискакував на сугорби, кидався в рови, перескакував через щораз то нові перепони. Він продирався крізь тернисті хащі, проломлювався крізь штахети. Три рази падав він, зап'явшись ногами за залізні дроти огорож, котрих не добачив; але бухнувши в кропиву, він зірвався знов, не чуючи пекучого болю; летів далі, мов шпиганий острогами, мов

битий до крови батогами. Тоді то йому пострі-
чалися Гійом і П'єр, як він біг страшний, не
до пізнання, як кинувся в каламутну воду по-
тока, мов звір, що бажає покласти останню
перепону між собою й собаками. Йому мигнула
в голові химерна думка про островець посеред
озера, немов це мала бути непорушна схо-
ванка, коли б тільки він міг добратися до неї.
Він марив про те, щоб дістатися туди вплав,
та так, щоб ніхто не бачив, і заритися там
потаємно, — тоді б він був безпечний від уся-
кої погоні. І він біг. Аж ось нові страж-
ники змусили його знов звернути з дороги;
він мусів знов вертати, обійти перехресну
дорогу при озерах і так його пригнали, при-
били знов до кріпости, від котрої був вий-
шов. Була вже майже третя година. Вже
більше як півтретя години він бігав і бігав
ненастанно.

Перед ним показалася алея, посипана дріб-
ним піском, для кінних. Він перебіг її щодуху,
грузнучи в глині розквашеній свіжим дощем.
Далі наскочив на вузеньку заслонену доріжку,
одну з тих розкішних стежок, отінених, мов
колиски, любим закоханим парам; нею він
міг бігти досить довго, заслонений перед го-
нителями і його надія знов віджила. Але до-
ріжка виходила на один з тих страшних го-
стинців, широких і просторих, де гонялися
біциклі, повози, ціла елегантна суতোлка цього
лагідного, мов серпанком прислоненого, попо-
лудня. І він знов шульнув у гущавину, знов
наскочив на стражників і згубив, нарешті, уся-
кий напрям, усяку думку. Це вже була тільки
якась маса, котрою перекидалися, котру попи-
хали нагінці по своїй уподобі, обкручуючи,

стискаючи її щохвилі дужче й дужче. Він не почував нічого більше, тільки потребу бігти, бігти ненастанно, чимраз швидше. Перехрестя доріжок мигали одно за одним, він перебіг через широку поляну, де ясне світло майже отуманило його. Тут нараз він почув ось-ось за собою гарячий віддих погоні, пажерливе сапання, що вже пожирало його. Крики роздавалися, якась рука мало що не вхопила його, купа тіл туготіла, юрбилася за нюхом його слідів. З останнім напруженням він підскочив, продерся, піднявся на ноги, знов опинився на самоті серед молодії, лагідної зелені і побіг, побіг щодуху.

Але це був кінець. Він ось-ось мусів звалитися з ніг. Його надірвані ноги відмовляли послуги, з вух капала кров, уста покриті були піною. Голосне, бурливе сапання розпирало його боки, немов удари серця хотіли розірвати їх. З нього капала вода і піт; покритий грязюкою, розчіхраний, виголоднілий він валився з ніг більше від голоду, ніж від втоми. І ось крізь морок, що звільна заволокав його божевільні очі, він раптом побачив відчинені двері шопи за якимсь двориком, схованим між деревами. Тут не було нікого, крім товстого білого кота, що зараз утік. Він ускочив до шопи і зарився в солому, що лежала між порожніми бочками. Ледве зарився в ній, як почув шлапання нагінки; агенти і стражники, стративши його слід, погнали попри дворик, мишкуючи попри укріплення. Стук важких чобіт затих, настала глибока тиша. Він притис обі руки до серця, щоби притишити його биття і попав у мертвецьке остовпіння, тільки великі сльози капали з його затулених повік.

Пер і Гійом, спочивши чверть годинки, по-
дались далі на прохід, дійшли до озера, пе-
рейшли через перехрестя Каскад і хотіли
вертати до Нейлі, обходячи другим берегом
озера, коли втім їх заскочила злива і змусила
сховатися під грубими, ще голими гілляками
старого каштана. А коли дощ пускався ще
дужчий, вони побачили за групою дерев якийсь
дворик, маленьку каварню і реставрацію і по-
бігли до неї, шукаючи захисту. Вони ввійшли
до залі чи радше веранди під скляним дахом;
тут стояло кілька малих мармурових столиків,
а зрештою не було нікого. В домі, бачилось,
не було й живої душі, немов він тільки що
прокидався з зимового сну; чути було ще за-
давнену вогкість, мов у пустці, котра задля
браку гостей стоїть замкнена від листопада
до березня. За двориком була стайня і шопа—
прибудівки покриті мохом.

— Алеж тут, здається, ще все позамикано,—
мовив Гійом, входячи до цього мовчазного
домика.

Пер сів коло одного малого столика.

— Всежтаки нам не заборонять перечекати,
поки промине туча.

Аж ось показався кельнер. Він удавав із
себе дуже занятого, никав щось по буфеті
і приніс обом братам по чарці шартрези.
Майже цілу годину вони ждали, поки пере-
стане дощ, розмовляючи півголосно. Аж ось
знов показалися стражники і поліційні агенти
й почали шниряти довкола реставрації. Певно
зміркувавши, що згубили слід, вони вернули
сюди в тім переконанні, що той чоловік, пе-
ребігаючи, мусів заховатися десь у цьому
дворику. І вони зручно обступили його з

усякою обережністю, заким приступили до докладного пошукування, щоб бути певними, що цим разом звір їм не втече. Оба брати, побачивши ті заходи, почули глухий переляк. Це була та сама нагінка, яку вони здибали недавно, коли побачили втікача; а проте хто знає, чи не велять і їм вилегітимуватися, коли так не в пору заплуталися в ту сіть? Німим поглядом вони радились один з одним і одну хвилю думали йти геть, не зважаючи на зливу. Але зараз зрозуміли, що це могло би скомпромітувати їх ще більше, і зважилися ждати.

Поліційний комісар Дюпо і агент Мондезір справді по якимсь часі ввійшли до веранди, щоби перешукати реставрацію, коли їх люди надармо перетрясли шопу і стайню. Вони мали абсолютну певність, що втікач мусів бути тут. Дюпо, малий, худий панок, зовсім лисий і дуже короткозорий, з окулярами виглядав знуджений і втомлений, як звичайно, хоча в душі був дуже цікавий і непохитно відважний. При собі він не мав ніякої зброї, але надіючися гіршого насилля, сказеної оборони застуканого вовка, він прирадив Мондезірові набити револьвер і держати його наготові в кешені. Проте Мондезір, широкоплечий і підсадкуватий, мов гінчий пес, що всюди нюхав своїм розплесканим носом, мусів з гієрархічної пошани всюди пускати його наперед.

Бистрим позирком окинув поліційний комісар крізь свої окуляри гостей, що сиділи в веранді, і не зважаючи на них, подався на поверх, щоб оглянути поміщені там покої. Та власне, коли Дюпо і Мондезір сходили з поверху, не знайшовши там нікого, змінилася сцена. На дворі піднявся крик, галас, біганина

й метушня і по хвилі показався директор поліції Гасконь, що лишився був унизу для дальших пошукувань в прибудівках реставрації, попихаючи перед собою якусь невиразиму купу лахміття й болота, котру держали два агенти. Це був той чоловік, той досліджений, гонений і нарешті зловлений звір, котрого оце знайдено в глибині шопи, в бочці під сіном.

Ах! який окрик побіди піднявся після довгої, звиш двогодинної погоні, після тої скаженої нагінки, що випирила дух з грудей і знесилювала ноги! Ложи на чоловіка найдикиші, найзавзятіші з усіх! Втікача держали, попихали, волокли, штуркали й копали. А він, утікач, це була найнужденіша дичина, якийсь недобиток, зіссаний і посинілий після ночі, проведеної в щілині, повній листя, мокрий досі по пояс після перебродженого потоку; його нужденна одежа, промочена дощем, покрита болотом, висіла на нім пофалатана, шапка була роздерта, руки й ноги криваві від страшного бігу через корчі, найжені тернами і кропивою. У нього не було людського лиця; волосся прилипло до висків, очі підплили кров'ю й витріщилися з ямок, ціле лице роздряпане, перекривлене страхом, лютістю і стражданням. Це був той звір, той утікач! Його пхали чим раз далі, поки вкінці він не повалився, в сидячій поставі, при однім столику малої каварні, держаний ціпкими руками, що не переставали сіпати його.

В тій хвилині Гійом почув перестрах, здеревів на місці. Він ухопив П'єрову руку, а цей, зирнувши, також зрозумів і також затремтів. Боже правий! Це ж Сальва! Той утікач був

Сальва! Це його вони бачили, як гнав ліском' мов дикий кабан затравлений псами. Це він був ось тут, ця огидлива в'язанка, ця жертва нужди й бунту! І П'єрові в його тривозі знов привиділася нагло та невеличка розносниця в брамі палати Дювіярів, та гарна білява дівчина, котрій бомба розірвала нутро.

Дюпо і Мондезір живо виявляли свою радість разом з Гасконем. Але ж цей чоловік не ставив ніякого опору, дав себе легко взяти, як баран. І відколи був тут, так жорстоко держаний у руках, він поводив довкола себе змученим, безмірно сумним поглядом.

Він промовив, і це були його перші слова, сказані тихим охриплим голосом:

— Я голодний.

Він умирав з голоду і втсми; від двох днів він не мав нічого в устах, крім тої склянки пива, що випив учора ввечір.

— Дайте йому шматок хліба! — сказав комісар Дюпо кельнерові. — Нехай їсть, поки підуть привести фіякра.

Один агент пішов шукати дорожки. Дош уймився, чути було тоненький дзвінок біцикля, показалися знов екіпажі, в ліску почався знов рух елегантного світа ген там по широких алеях, озолочених блідим сонячним промінням.

А в'язень пажирливо кинувся на шматок хліба. Поки їв його з нестямним видом вдоволеного звіря, його очі зустрілися з поглядами присутніх гостей. В його сумних, кров'ю підбіглих очах заграли іскри; він здивувався, пізнавши П'єра і Гійома. І вдивляючися в цього останнього, він виражав, бачилось, покірну прихильність вдячного пса, обіцянку, що буде мовчати непохитно. Він знов промовив, немов

обертаючися відважно до цього, на котрого вже не дивився, а також до інших, до товаришів, котрих тут не було зовсім:

— От дурниця бігти такечки!.. Не знаю, пощо я біг... А, нехай раз буде кінець, я готов!

IV. Суд

Остаточна розправа в процесі Сальва була назначена. Гійом тільки з великим трудом дістав дві вступні карти. Коли точно об одинадцятій годині при отворенню брами Пер і Гійом прибули на місце, їм видавалося, що вже не доб'ються до середини. Всі решітки були позамикані, коридори позапирані бар'єрами, якийсь вітер тривоги віяв по відлюдні-будинку, неначе влада боялася нападу анархістів з бомбами. І тут чути було ту темну, тришвожну дрож, що оце вже три місяці трясла цілим Парижем. Оба брати мусіли толкуватися при кожних дверях, при кожній бар'єрі обсаженій військом, а коли вкінці добилися до залі розправ, там було вже повно, мов набито, здушеної публіки, що готова була душитися тут цілу годину перед приходом суду і мала надію не вступитися з місця яких сім або вісім годин, бо чутка була, що розправа буде переведена й закінчена відразу, без перерви. В тіснім відділі, призначенім для стоячої публіки, душилася збита купа цікавих, що припадково збіглися з вулиці, між котрими зуміли прослизнутися також деякі приятелі й товариші Сальва. В другім відділі, що призначений для свідків, сиділи на дубових лавках запрошені, ті, що здобули собі вступ через протекцію; їх було забагато, вони тислися, сиділи майже

один одному на колінах. А в самій преторії все вільне місце аж поза трибуналом було заставлене кріслами, мов у театрі. Тут сиділо упривілейоване елегантне товариство, політики, газетярі, дами; купа адвокатів у тогах тіснилися, де хто попав, по всіх кутках.

П'єр не знав ще залі розправ і здивувався: він уявляв собі її дуже парадною й поважною. А тимчасом ця святиня людської справедливості видалась йому тісною, понурою, не особливо чистою. Естрада, де засідав трибунал, була така низька, що ледве видно було фотелі президента і двох вотантів. Різьби, балюстради, лавки, все було зі старого, почорнілого дубового дерева й додавало ще більш понурого вигляду тій залі, покритій темнозеленими обоями, зі стелею викладаною також дубовими флядрами. Сім вікон, тісних і високо прорізаних, прикрашених вузькими білими занавісками, пропускали бліде світло, що простою лінією розкрюювало залю надвоє: з одного боку обвинувачений і його адвокат на лавках у тім холоднім світлі, з другого в тіні суд присяжних, відокремлений, запертий немов у тісній клітці. Це був дійсний символ: тут суддя безіменний, невідомий, а супроти нього оскаржений розкритий, обнажений аж до нутра душі. В глибині цього строгосумовитого місця видно було невиразно понад трибуналом намальованого Христа, що важко піднімався з-за якогось сірого диму. З другого боку, де був годинник, понад лавою, що її мав засісти Сальва, виблискувало на темній стіні біле гіпсове погруддя республіки.

Гійом і П'єр застали вже тільки два вільні місця на останній лавці край відділу свідків,

побіч перестінка, що відділював цю часть від місця для стоячої публіки. І коли Гійом сів, то побачив невеличкого Віктора Матіса з ліктями, опертими о поруччя цього перестінка і з бородою, опертою на схрещених руках. Серед його блілого лиця з тонкими губами іскрилися очі. Оба вони пізнали один одного, але Віктор не ворухнувся і Гійом зрозумів, що тут не пора обмінюватися привітаннями. І відтепер він мав те чуття, що Віктор недвижно стоїть над ним з тими вогнистими очима й німо та злобно дожидає, що тут буде далі.

Тимчасом П'єр обводив очима залю, лавки, всі ті тісні дерев'яні клітки для присяжних, для оскарженого, для оборони, для прокуратора республіки аж до возного, не минаючи стола з доказовими матеріялами і решітки, за котрою ставлено свідків. Все те було порожнє; судовий слуга окидав усе останнім поглядом, адвокати швидко переходили з одного боку на другий. Здавалось би, це театр, де сцена ще пуста, а публіка, душачись на всіх місцях, жде початку вистави.

В залі зчинився шум. Ударила дванадцята, ввійшли судді, присяжні, гучно розміщаючися по лавках, мов череда. Були тут добродушні лиця, товстяки, одягнені по святочному, кілька худих, пригноблених з живими очками, були бороди й лисини, але всі разом чинили якусь сіру, затерту, майже невиразну пляму в глибині тіні, що застелювала цей бік залі. Потім увійшов трибунал. П. Дельомбардієр, віцепрезидент апеляційного трибуналу, сам обняв на сьогодні небезпечну честь ведення розправи. Він, як міг, додавав поваги своїм довгому, вузькому, зовсім білому лицю і

виглядав дуже строгим, тим більше, що по обох боках його сиділи два вотанти невеличкі й рум'яненькі, один брюнет і другий блондин. На прокураторськiм місці сидів уже п. Леман, один із найзаметніших і найздібніших генеральних адвокатів, плечистий ельзасець з хитрими очима; його присутність була знаком великої ваги, яку прив'язувано до цієї справи. Вкінці впроваджено Сальва серед грімкого стукоту жандарських чобіт. Його поява збудила таку безмірну цікавість, що всі в залі повставали з місць. На ньому була ще шапка й довге, обширне пальто, що розстарав йому Віктор. Несподіванкою для всіх був вид цього довгого, вихудлого обличчя, такого лагідного й сумного з рідким, рудим, уже сивиною припорошеним, волоссям, з гарними синіми очима, повними ніжності, мрій і вогню. Він кинув поглядом по публіці й усміхнувся до когось знайомого—може до Віктора або до Гійома, а потім не рушився більше. Президент підждав, аж настане тиша, і потім потяглися всі формальності, якими починається розправа. Далі один урядник перечитав гострим голосом безконечний акт оскарження. Вигляд залі змінився, люди слухали втомлені, трохи нетерпеливо; від кількох неділь газети мололи й перемелювали цю історію. Тепер не було ані одного пустого місця, ледве лишалася перед трибуналом маленька прогалина, потрібна для переслухання свідків. Цей величезний стиск пестрився ясними туалетами дам і чорними тогами адвокатів, між котрими щезали три червоні тоги суддів на тій естраді такій низькій, що ледве видно було понад іншими головами довгообразе лице

президента. Багато дехто цікавився присяжними, силкувався розпізнати деяке з тих лиць, застелених тінню. Інші не зводили очей із оскарженого, їх дивував його змучений і рівнодушний вигляд; він ледве відповідав на питання, які півголосом завдавав йому його адвокат, молодий, як мовили, талановитий чоловік, з цікавим видом, що тремтів і нервово ждав нагоди покрити себе славою. А найбільшу цікавість, в міру дальшого відчитування акту оскарження, збуджував стіл з речевими доказами, де накладено різnorodних обломків: тріску, вирвану з брами палати Дювіярів, кусні гіпсового тинку, що обсипалися зі склепіння, брукову плиту, розтріскану силою вибуху, й інші почорнілі відпади. Особливо зворушувала всі серця коробка модистки, що лишилася ціла, а ще більше заховане в пляшці, наповненій спиртом, щось біле, неозначене: це була маленька рука розносниці, відірвана в лікті, захована таким робом, коли не можна було заховати й покласти ось тут на стіл ціле нещасне тіло з животом, розірваним бомбою.

Вкінці Сальва встав і президент розпочав переслухання. Противенство виявилось виразно аж до трагізму: тут суд присяжних у тіні, безіменний, що мав уже думку, вироблену під натиском загального переполоху, що засів тут на те, щоб засудити — а тут оскаржений у повнім, яснім світлі, сам нещасний, серед чотирьох жандармів, обтяжений злочинами цілої раси. Зрештою п. Дельомбардієр зараз прийняв супроти нього тон погорди й обридження. Він не був чоловік нечесний, був одним із останніх репрезентантів давнього урядництва,

совісного і простодушного, але новочасних вимог він не розумів зовсім і поводився з винуватими професіонально строго, мов біблійний бог. А маленька фізична хиба, що затроювала його життя, це була шепелявість; це, по його думці, була головна перешкода, що не дала йому на судейським уряді розвинути своїх прикмет геніяльного бесідника. Вона остаточно зробила його злобним аж до дикости, нездібним до лагідности інтелігентного чоловіка. Коли він підняв свій тоненький пискливий голосок при перших питаннях, дехто в залі почав усміхатися. Він чув це. Цей чоловік такий комічний, відбирав і ту дрібку поваги, яку ще мала ця розправа, де ходило о життя чоловіка, в тій залі, напханій цікавими, публікою, що мало не душилася, пріла, холодилася вахлярами й жартувала. Сальва відповів на перші питання з чемним, утомленим видом. Президент силкувався роздратувати його, жорстоко доганяючи його за нужденне життя його молодости, прибільшуючи його хиби, осуджуючи неморальність його життя з мамою Теодорою і з малою Селіною, але він відповідав спокійно: так або ні, як чоловік, що не має з чим критися, і приймає всю одвічальність за свої вчинки. Він признався вповні до всього і повторив тепер своє признання зовсім спокійно, не міняючи ані слова. Вибираючи палац Дювіярів для підложення своєї бомби, він хотів надати своєму вчинкові правдиве значіння, хотів дати упімнення багачам, срібляникам, що скандально збагатилися крадіжжю і брехнею, щоб віддали часть спільного добра бідним робітникам, їх дрібним дітям і їх жінкам, що здихають з голоду. Тільки тут він оживився. Все перебуте

горе, мов гарячка, прилило до його стуманілого, напів освіченого мозку, де всуміш накопичились ідеї про новий поділ багатств, пересолені теорії про абсолютну справедливість і всесвітнє щастя. І тут він виявив себе тим, чим був справді, чоловіком чутливим, схильним до гарячкових мрій під впливом терпіння, зрештою тверезим і гордим, що бажав переробити світ після своєї сектярської логіки.

— Але ж ви втікали! — крикнув до нього президент хоркавим голосом, — тож не говоріть, що ви готові віддати життя за свою справу, готові на мучеництво.

Сальва гірко жалував, що в Бульонськiм ліску дав себе порвати замішанню і глухій стеклості гоненого, травленого звіря, що не хоче дати себе взяти в руки. Він спалахнув гнівом.

— Я не боюся смерті, побачите самі... Коли б усі мали мою відвагу, то завтра ваша гнила суспільність була би зметена і настало би вкінці щастя.

Далі пішли безконечні допити про саме приготування бомби. Президент заважив справедливо, що тут знаходиться одинока темна точка цілої справи.

— І так ви стоїте на тім, що вжитий вами матеріал був динаміт? Почуєте зараз слова знавців. Правда, вони не згоджуються з собою, але всі догадуються тут якоїсь іншої вибухової матерії, котрої не можуть означити докладно. Не скривайте ж нам нічого, коли кладете свою славу в тім, щоби сказати все.

Сальва нараз заспокоївся і відповів тільки односложниками, надзвичайно обережно.

— Дошукайтесь, коли не вірите мені... Я сам один зробив свою бомбу, саме так, як я

це вияснював уже двадцять разів. Адже ж чень не надіється, щоб я тут називав вам імена й компромітував товаришів!

І він не відступив від цієї заяви. Тільки при кінці ним опанувало непереможне зворушення, коли президент згадав про нещасну жертву, про невеличку розносницю, таку гарну, таку біляву й ніжну, котру жорстока доля підпхала там, де її ждала страшна смерть.

— Ви вбили одну із своїх! Це ж робітниця, бідна дівчина, що своєю кількадестовою заслужениною годувала свою бабусю.

Голос Сальва душився в горлі.

— Га, це справді одно, чого мені жаль... Моя бомба певно не була призначена для неї. Нехай же робітники, нехай усі голодомори пам'ятають, що вона пролила свою кров за те саме діло, за котре і я проллю свою!

Переслухання кінчилося таким робом серед глибокого зворушення. П'єр почував, як Гійом, сидячи побіч нього, тримтів у хвилині, коли оскаржений так супокійно впирався на тім, що не скаже нічого про вжитий ним вибуховий матеріал і приймав усю одвічальність за вчинок, що мав за нього наложити голову. А Гійом, мимовільним рухом обернувшись, побачив невеличкого Віктора Матіса, що не ворущаючись, усе ще опертий ліктями на поруччя, а бороду оп'явши на долоні, слухав з німим завзяттям. Але його лице було ще блідіше, його очі горіли мов дві щілини, крізь котрі видно було месний пожар, що не загасне ніколи.

В залі вчинився глухий гомін, що тривав пару хвилин. Задуха зробилася нестерпною, одна дама зомліла. Нарешті шипилявий голос президента зробив тишу.

Сальва стояв, держучи в руці кілька листочків паперу. З трудом він дав зрозуміти, що бажає доповнити своє переслухання й відчитає заяву, приготовану завчасу, і в ній вияснить причини свого замаху. Здивований і до глибини обурений п. Дельомбардієр вагався, силкувався не допустити того відчиту. Далі він зрозумів, що не випадає заткати уста оскарженому й дозволив йому рухом не то гнівним не то згідним. І Сальва почав читати мов добрий, пильний учень, заїкуючися трохи, збентежений, виголошуючи інколи з особливим натиском слова, котрі очевидно справляли йому вдоволення. Це був окрик страждання й бунту, що виривався уже з грудей так многих видідичених. Там, внизу страшенна нужда, робітник не може вижити за свою працю, ціла одна верства найчисленніша й найвартніша, вмирає з голоду, коли тимчасом з другого боку упривілейовані, повні багатства по горло, купуються в розкошах і не дають нікому навіть окрушків із свого стола,—не хочуть звернути ані крихтини цього накраденого багатства. Значить, треба відібрати їм усе, страшними покликами розбудити їх з егоїзму, вибухами бомб заповістити їм, що надходить день справедливости. Це слово „день справедливости“ викрикнув нещасливий грімким голосом, що роздався по всій залі. Але найбільше зворушила всіх його пророцька заповідь: він сказав до присяжних, що віддає в жертву своє життя, що не жде від них нічого, тільки смерті, але—скінчив він—із моєї крові виростуть інші мученики. Можете вислати мене на шафот, але я знаю, що мій приклад породить інших смільчаків. По мені прийде другий месник, потім ще один,

потім знов нові, поки стара пережила суспільність не розвалиться і не настане нова, основана на справедливості, щастю, котрого я є віщуном.

Два рази президент, пертий нетерплячкою, силкувався перебити йому. Але він читав незворушно, совісно, мов осяяний, боячись виголосити невідповідно якийсь важний зворот. Про цю заяву він, певно, думав увесь час тюремного заключення. Це був рішучий причинок до його самовбивства, нею він віддавав своє життя за славу, що вмер за людськість. І коли скінчив, то сів знов між жандармами. Його очі горіли, щоки облилися рум'янцем, лице ясніло великою внутрішньою радістю.

Щоби знівечити викликане вражіння, ту глуху мішанину страху й жалю, президент зараз перейшов до переслухання свідків. Було їх безконечно довгий ряд, їх зізнання не збуджували великої цікавості, бо ніхто не мав сказати нічого нового. Завважено розумне зізнання фабриканта Грандідіє, що мусів віддалити Сальва наслідком деяких фактів анархістичної пропаганди. Також шурин оскарженого, механік Пуссен, показався дуже чесним чоловіком, показуючи все з доброго боку, а при тім без брехні. Але особливо довга була дискусія між знавцями, що й перед публікою не могли погодитися так само, як не згоджувалися в своїх писаних справозданнях. Правда, всім здавалося певним, що вжитий тут вибуховий матеріал не був динаміт, але що це був за матеріал, про це кожний висказував найдивоглядніші і з іншими суперечні догадки. Потім відчитано реферат знаменитого вченого Бертеруа, що залагодив цю суперечку заклю-

ченням: маємо тут перед собою новий вибуховий матеріал, чудово сильний, але його складу я й сам не знаю. Тепер прийшла черга на агента Мондезіра і комісара Дюпо; вони оповіли про погоню за оскарженим і про його турботне арештування в Бульонськiм ліску. Мондезір розвеселив слухачів військовими дотепами, котрими підсипав своє оповідання. Натомість бабуся маленької розносниці збудила біль, дрож обурення і співчуття. Це була маленька бідна бабуся, висушена і згорблена; оскарження було настільки жорстоке, що приволокло її сюди; вона тільки й знала, що обливатися слізьми, затуманіла і не розуміла, чого хочуть від неї. Вкінці прийшли ще відводові свідки, довгий ряд майстрів, товаришів, приятелів, що всі стверджували згідно, що Сальва був чесний чоловік, інтелігентний і відважний робітник, не пив ніколи, гаряче любив свою дочку і нездатний був до жодного злобного ані неделікатного вчинку.

Була вже четверта година, коли закінчилося переслухання свідків. У розпаленій залі гарячкова втома гнала кров у щоки, а якась червонява курява затемнювала бліде світло, що лилося крізь вікна. Жінки вахлювалися, чоловіки обтирали собі чоло. Але пристрасть спектаклю розпалювала в усіх очах жорстоку радість. Ніхто не ворухнувся з місця.

П. Леман, генеральний прокуратор, розпочав свою промову широким, строгим голосом. Не вважаючи на чотирикутне лице з виразом упертості, він був відомий задля своїх зв'язків у всіх політичних таборах і задля своєї звинности, з якою завсіди був другом тих, що мали в руках власть. Цим вияснялася його

прукта кар'єра і незмінна прихильність, яку мали до нього всі. Відомо було, що він є адвокат уряду, і справді вже в самому початку своєї промови він натякнув на нове міністерство, іменоване сьогодні рано, на мужа сильної руки, що має додати певности добрим, а нагнати страху злочинцям. Потім він з надзвичайною злістю накинувся на нещасного Сальва, ще раз пройшов усю його історію і змалював його розбійником, уродженим на злочинця, почварою, що мусіла дійти до найпідлішого замаху. Далі він узявся бичувати анархію: анархісти, це тільки купа волоцюг і злодіїв. Ми добре пізнали по зрабованню палати княжни Гарт, що це за огидна погань ті люди, що величають себе апостолами анархістичної науки. Ось до чого веде приложення тих теорій! До грабунку й опоганення домів, поки прийде пора загального грабунку і великої різни. Майже дві години він говорив таким робом, нехтуючи правдою й логікою, дбаючи тільки про те, щоб поразити уяву, визискуючи тривогу, що опанувала Париж, махаючи, мов кривавою хоругвою, тою бідною малою жертвою, гарною дівчиною, показуючи жестом не то співчуття не то перестрахи, що дрожжю пройняв усю публіку, на її білу ручку, законсервовану в пляшці зо спиртом. І він закінчив так, як почав, додаючи відваги суддям присяжним, вмовляючи в них, що тепер можуть сповнити свій обов'язок і засудити убивцю, бо власть твердо постановила собі не уступати перед погрозами.

Тепер прийшла черга на молодого адвоката, котрому повірено оборону. Він справді сказав те, що мав сказати, вповні справедливо

й ясно. Він вийшов із іншої школи, говорив зовсім попросту, одностайно, дбаючи тільки про правду. Зрештою він вдовольнився тим, що показав у властивім світлі історію Сальва, вважаючи його від дитячих літ жертвою суспільної фатальности, вияснюючи його останній учинок усім тим, що він перетерпів, усім тим, що наклювалося в його мозку, затуменієм мріями. Чи ж його злочин не був злочином усіх? Чи ж увесь загаль не почував себе трохи одвічальним за цю бомбу, що кинув бідний, голодом зморений робітник на порозі домівки багача, котрого ім'я значило для нього нерівний поділ, стільки розкошів з одного, а стільки недостатків з другого боку? І коли в наших бурливих часах, серед пекучих проблем, підданих під загальний сумнів, один із нас стратить голову і хоче силою прискорити щастя, чи ж мусимо ми нівечити його в ім'я справедливости, коли ніхто з нас не може присягти, що й він не причинився до його безумства? Він зупинився довше на історичному моменті, в котрому сталося діло, на тій купі скандалів, на тих розвалинах, серед котрих із старого світа в болях родиться новий, серед тої страшної кризи страждання й боротьби. І він закінчив проханням до присяжних, щоб показали себе людяними, не піддавалися пристрастям і пострахам збоку, щоб своїм мудрим присудом заспокоїли суспільні верстви, а не увіковічували боротьби, даючи голодоморам нового мученика, котрого ті мусять пімстити.

Минула вже шоста година, коли п. Дельомбардієр своїм тонким голосом, гострим і забавним, відчитав присяжним численні питання, які їм завдавано. Потім трибунал вийшов, непро-

никлива лава присяжних подалася до своєї залі нарад, а оскарженого випровадили геть. Серед публіки панувала тільки бурлива ожиданка, гамір гарячкової нетерплячки. Знов кілька дам зомліло; один пан також не видержав важкої пари і його мусіли винести. Але інші сиділи вперто, ніхто не рушився зі свого місця.

— О, це не потягне довго, — мовив один газетяр. — Усі присяжні вже принесли в кешенях готовий засуд. Я придивлявся їм, поки цей адвокатик балакав їм дуже мудрі речі. Їх ледве було видно; потопаючи в тіні, вони мали сердечно заспані лиця. Цікава річ, що мусіло там діятися в їх мозгах.

П'єр знов узяв за руку Гійома і чув, що його б'є пропасниця і розпука. Ні один, ні другий не промовив слова серед того бездонного суму, що огорнув їх з глибоких незлічимої причин, котрих і самі вони не були б могли висловити докладно. Їм здавалось, що все людське горе і їх власне горе, їх любов, їх надії, страждання, які вони терпіли, — ось вони заливають цю гамірливу залю, що вся тремтить від тої драми, де мають розігратися егоїзм одних і підлота других. Звільна сутінок заволік її; без сумніву була думка, що нема потреби засвічувати канделябрів, бо засуд швидко буде оголошений; отим то до залі лилося тільки слабеньке світло, велика хвиля тіні, в котрій стовплена юрба тонула, мішалася. Внизу за трибуналом дами в ясных туалетах виглядали, як бліді привиди з пажерливими очима, а тоги численних адвокатів творили велику чорну пляму, що звільна пожирала весь простір. Темносірій Христос щез

у сутінку, лишилася тільки біла різка пляма — погруддя республіки, мов одубіла голова мерця, що вирізувалася з півтьми.

Справді, по ледве чвертьгодинній нараді присяжні вернули і пройшли, глухо гуркаючи чобітьми, здовж дубових лавок. Трибунал знов заняв своє місце. Подвоєне зворушення залягло, глухий шепіт пронісся, немов подих тривоги порушив тими головами. Одні повставали, в інших мимовільно виривалися легкі окрики. Провідник лави присяжних, грубий пан з червоним, широким лицем, мусів чекати, поки дійшов до голосу. Гострим, трохи гикавим голосом він заявив:

— На мою честь і сумління, перед богом і перед людьми, суд присяжних відповідає: на питання про убивство — так, більшістю голосів.

Було вже майже зовсім темно, коли наново впроваджено Сальва. Стоячи супроти суду присяжних, що шез у пітьмі, він появився з лицем освіченим останнім промінням, що падало з вікна. Члени трибуналу також шезли, і їх червоні тоги почорніли. І що за вид являв оцей Сальва з заслуханим, худим, безтільним лицем, з очима повними мрій, у хвили, коли судовий секретар відчитував йому заяву присяжних.

Коли настала мовчанка і не було мови про влекшуючі обставини, він зрозумів. Його лице, що заховало дитячий вираз, прояснилося.

— Значить — смерть. Спасибі, панове!

Потім він обернувся до публіки і силкувався в глибині щораз густіших сумерків віднайти лиця приятелів, про котрих знав, що вони є тут. Цим разом Гійом почув виразно, що він пізнав його, що ще раз посилав йому щире

поздоровлення, всю оту вдячність, яку мав для нього за шматок хліба, уділений йому в днях нужди. Але він мусів також поздоровити Віктора Матіса, бо Гійом побачив знов за собою цього молодого чоловіка, що стояв на своїм місці з розширеними, впертими очима, з якимсь страшним виразом на устах.

Решта, останні питання, нарада трибуналу, ухвалення засуду, все було покрите хвилиною зворушення, що панувало в залі. Несвідомо заворушилося трохи співчуття, і до вдоволення, яке збудив засуд на смерть, домішалася крихта зачудування.

Почувши присуд на смерть, Сальва нараз випростувався. І коли сторожі вели його геть, він зичним голосом видав окрик:

— Нехай живе анархія!

Цей окрик не обурихав нікого. Публіка розходилась з якоюсь нехиттю, немов би надзвичайна втома виссала всю пристрасть. Справді, спектакль був занадто довгий, занадто важкий і кожному хтілося відіхнути свіжим повітрям, отрястися від цієї змори.

Вийшовши з залі, П'єр і Гійом зустріли Віктора, що йшов сам у сумерку. Вони зупинили його, заговорили про його матір. Але молодий чоловік не слухав і своїми тонкими губами, голосом тонким і різким, мов ніж, він промовив:

— А, їм хочеться крови!.. Можуть відтяти йому голову, за нього буде пімста.

V. Кара

Гійом хотів бути присутнім при тім, як будуть Сальва карати смертю; П'єр, стурбований тим, що не міг відвести його від цього,

лишився вечором у Монмартрі в домі брата, щоб піти з ним разом. Колись, товаришуючи з аббе Розом у його милосердих мандрівках по кварталі Шаром, він дізнався, що з одного дому, де жив соціалістичний посол Меж, положеного на розі вулиці Мерліна, можна бачити гільотину. І він узявся бути брату провідником. А що кара смерти мала бути виконана в законний день, коло пів до п'ятої зраня, одного з тих перших ясних, маєвих днів, то оба брати не лягали спати, просиділи в обширній робітні напів дрімаючи і зрідка перекидаючися словами. О другій годині вийшли з дому.

Ніч була чудова, спокійна й ясна. На широкому, чистім небі сяяв повний місяць, мов срібна лампа, і сипав без кінця своє лагідне, сонне світло на заспаний Париж, що розточувався в безграничну далечінь. Здавалося, що перед твоїми очима закладе місто сну, в котрім не чути ані одного шепту, так воно знесилено втомою. Ціле море солодошів і погідности покривало, вколисувало його, притишуючи аж до сходу сонця гуркіт його праці і крики його страждання. А тимчасом там десь на далекому передмісті йшла таємна метушня, уставлювано величезний ніж, щоб зарізати чоловіка.

На вулиці Сент Елєтер П'єр і Гійом зупинилися, позираючи на той безтямний Париж, повитий туманом, пройнятий дрожжю, простертий під казочним промінням. Аж до крайнього бульвару вони не стрічали ані живої душі. Але тут, хоч би яка була година, життя не зупинялося ніколи, бо коли позамикано винарні, каварні, балі, то нужда і проступки, ви-

кинені на вулицю, вели далі своє нічне життя. Тут були всі ті, що не мали нічлігу, найнижча проституція, що шукала леговища, волоцюги, що спали на лавках, злодюжки, що шукали доброго влову. Дякуючи прихильній пільмі впливало наверх усе подення Парижа і все його страждання. Пусті вулиці належали тепер до голодоморів без хліба і без даху, що не мали як показуватися на денне світло, до тої густої, змішаної і безнадійної маси, що тільки вночі вилазить із нор. І які ж то страховища цілковитого занедбання, які появи болю й розпуки! Який стогін далекого конання роздавався по Парижі того ранку, де при розсвіті мали гільотинувати чоловіка, також одного з оцих замученого бідолаху!

Коли Гійом і П'єр зійшли вниз вулицею Мучеників, Гійом побачив на лавці простягненого старця, котрого босі ноги вистирчували з обридливих, подертих чобіт. Німим жестом він показав його братові. Кілька кроків далі П'єр таким самим жестом показав дівчину в лахміттю, що скулившись на порозі брами, спала з отвореним ротом. Вони не потребували говорити один одному голосно, який жаль і гнів бурхав у їх серцях. Тут і там проходили парами помалу поліційні агенти, теліпали цих нещасних і змушували їх уставати і йти далі. Часом, коли хтось видався їм підозрілим або непокірним, вони вели його на інспекцію. Тоді до нужди тих видідичених доливався ще й гнів, ще й зараза тюрми, що часто з простого волоцюги робить злодія або вбивцю.

На вулиці Мучеників і на вулиці Фобур Монмартр змінився образ нічної людности і оба брати зустрічали хіба запізнених нічних

гостей, жінок, що волочилися здовж домів, мужчин і дівчат, що частували одні одних кулаками. Далі, на великих бульварах, видно було гостей, що виходили з забав, блідих панів, що закурювали сигари на порозі високих, чорних домів, у котрих тільки на однім поверсі ясніли вікна серед нічної тьми. Якась пишно вбрана дама в бальовім строю йшла помалу пішки зі своєю приятелькою. Звільна проїхало кілька фіякрів. Інші стояли вже кілька годин мов неживі, коні й візники спали. І в міру як вони минали бульвари—бульвар Бон-Нувель після бульвара Пуасонер, і далше: бульвар Сен-Дені, бульвар Сен-Мартен аж до площі Республіки, нужда і страждання почали показуватися наново, чимраз гірші, зустрічалися занедбані й заморені голодом постаті, всі ті відпадки людства, викинені під ніч на вулицю. Та ось уже надтягла армія замітачів, щоб заховати вчорашнє сміття, аби Париж уранці побачив себе в пристойній туалеті і не потребував червонітися за стільки огиди і стільки страховищ, нагромаджених за один день.

Але особливо пройшовши бульвар Вольтера і зближаючися до кварталів Рокет і Шаронь, оба брати почули, що входять у гніздище праці, де часто не стає хліба, де життя є мукою. П'єр почув себе тут як дома, бо кожнісіньку з тих довгих, многолюдних вулиць він колись обійшов не раз, а сто разів, коли разом з добрим аббе Розом відвідував зневірених, роздавав милостиню, підіймав дітей із ринштоків. І от, немов жорстокий привид, віджили в його душі всі ті драми, яких він був свідком, всі ті окрики, сльози і криваві смуги,

всі ті батьки, матері й діти, що, збиті на купу, мерли в недостатку, в бруді, в занедбанню, все те суспільне пекло, де він остаточно й сам утратив останню надію, відки втік, ридаючи, з тим переконанням, що милосердя є проста розривка багатів, ілюзійна і безхосенна. І це почуття ожило в нім у цю досвітню годину, серед тої дрожі очікування незвичайно живо, коли він знов побачив цей квартал таксамо повний страждання, таксамо пригноблений, мов призначений на вічну недолю. Чи той старий дідусь, котрого аббе Роз одного вечора ледве відживив, не вмер учора з голоду онтам у отому куті? А та дівчина, котру він сам одного ранку виніс на руках по смерті її родичів, чи ж не зустрів він її пізніше дорослою, як валялася по тротуарі, ревучи під п'ястуками сутенера? А їх були легіони, тих нещасних, котрих не можна було врятувати, котрі ненастанно родилися на нужду, так як чоловік родиться калікою. Вони з усіх боків падали в те море людської несправедливості, в той океан, що від віків стоїть усе на одній мірі, котрий надармо силкуються вичерпати і котрий ширшає раз-у-раз. Яка важка мовчанка, яка густа пільма лежить на тих робітницьких вулицях, де так і видно, що сон є близьким товаришем смерті! Голод блукає вулицями, недоля ридає, якісь неясні постаті, мов привиди, проходять і тонуть у глибокій темноті.

В міру того, як Гійом і П'єр ішли далі, вони мішалися з чорними купками, з цілими отарами цікавих пішоходів, що безладно й гамірно поспішали до гільотини. Вони плили, збігалися з цілого Парижа, немов гнані брутальною гарячкою, передсмаком смерті і крові.

Та не вважаючи на глухий клекіт цієї темної юрби, вбогі вулиці потопали в сутінку, ані в однім вікні в фасадах не було світла, не чути було навіть подиху робітників, підкошених утомою, звалених на сумні нужденні леговища, з котрих підіймуться аж пізніше, при першій світланні.

Коли дійшли на площу Вольтера і П'єр побачив юрбу, що вже товпилася там, зрозумів, що їм годі буде дотиснутися до вулиці Рокет. Зрештою, ця вулиця певно замкнена. Йому впало на думку обійти даліше вулицею Фолі-Реньо, що йде поза тюрмою, а відтам дістатися на ріг вулиці Мерліна.

І справді, тут вони опинилися в самоті й п'їтмі. Величезний будинок тюрми з високими, голими мурами, облитими світлом місяця схилоного вже до заходу, виглядав мов купа каміння, холодного й мертвого вже довгі століття. Далі при кінці вулиці вони знов попали в густу юрбу, в чимраз сильнішу течію, в безладний здвиг, у котрому не видно було нічого, тільки бліді плями лиць. З великим трудом вони дотислися до дому на розі вулиці Мерліна, де жив Меж. Але віконниці квартири соціалістичного посла на четвертім поверсі були щільно позамикані, а в рамках усіх інших вікон, повідчиняних навстіж, видно було стиск голов. А внизу склеп і приналежна до нього зала на першій поверсі були освітлені газом і напхані гостями, що, гомонячи та викрикуючи дожидали видовища.

— Я не смію йти нагору і стукати до Межа, — мовив П'єр.

— Ні, ні! І я не хочу — скрикнув Гійом. — Ввійдім хіба сюди. Побачимо, може ось тут із балькона буде видно дещо.

Заля на першім поверсі мала обширний балькон, заповнений тепер дамами і панами. Та проте брати здужали пропхатися сюди і стояли кілька хвиль, озираючись, силкуючися проникнути тінь там у далечині. Між двома тюрмами, великою і малою Рокетою, вуличка, підходячи вгору, розширювалася і творила немов квадратову площу, отінену чотирма рядами плятанів, насаджених покрай тротуарів. Низькі будинки, хоровиті дерева, ціле те бридке убожество розверталось, бачилось, безмірним пологом понад землею аж геть до безкрайого неба, де заходив місяць, а з-поза нього виблискували зорі. А площа була зовсім порожня, тільки геть іззаду видно було маленький, незначний рух; два ряди поліціантів стримували юрбу й відтискали її в усі бокові вулиці. Тут не було п'ятиповерхових кам'яниць, тільки з одного боку на вилеті вулиці Сен Мор, занадто віддалена, а з другого на розі вулиці Мерліна і Фолі Реньо. Таким робом навіть із найдогідніше положених вікон було майже неможливо побачити щонебудь. А ті цікаві, що товпилися на вулиці, бачили тільки плечі поліціантів, та проте ця людська потопа більшала з кожною хвилиною і з кожною хвилиною голосніше роздавався її клекіт. Дякуючи розмовам пань, що близько них перехилялися через поруччя, чатуючи тут уже довгенько, оба брати могли вкінці добачити дещо. Було пів до четвертої і гільотина мусіла вже бути уставлена. Цей малий, неозначений рух там унизу перед тюрмою під деревами, це були помічники ката, що прикріплювали ніж. Ліхтарня звільна ходила сюди й туди, п'ять або шість тіней мелькало по землі. І більш нічого. Площа була

мов велика темна яма, обведена з усіх боків безперивною стіною оцієї гамірливої юрби, котрої не було видно. А понад нею не було нічого, тільки блискучі склепіння винарні, що ясніли, мов ліхтарня серед моря. А далі довкола спав ще квартал бідноти і праці, робітні й будівлі чорнілися, а високі холодні комини фабрик не мали ще на собі високих димових шапок.

— Тут не побачимо нічого! — мовив Гійом. Оба вони не могли витримати довше. Те, що тут бачили й чули, наповняло їх обридженням. Знуджені ожиданкою всі ті цікаві на балконах і в сусідній залі помалу взялися їсти й пити. Кельнерам духу не ставало, розносячи пиво, дороге вино, цукерки, навіть холодні печені. А це ж були глядачі з маючої верстви, багаті панове, елегантна публіка! Та що, коли наскучить, то треба проводити час, як можна. І ось посеред диму сигар пішли сміхи, слизькі і їдкі жарти, гарячково неспокійний галас. А внизу, коли оба брати переходили партерову залю, знайшли там той самий стиск, той самий галасливий здвиг, ще побільшений викрикуванням кількох здоровенних гультьїв у робітницьких блюзах, що пили вино літрами при буфеті, блискучім мов срібло. Малі столики також були заняті, в залі клекотіло від усякого народу, що приходив і виходив, щоб прохолодити свою нетерплячку. І що за народ! Сама шумовина, самі волоцюги, все що від самого досвітку волочилося, шукаючи щасливого випадку, тікаючи від праці!

Та потім, вийшовши на вулицю, Гійом і П'єр зазнали ще більшої прикрости. В юрбі, що її спирали поліціянти, не було нічого, як тільки

розбавтана грязюка самого дна, проституція і злочин, застрішні вбивці, що прийшли побачити, як треба вмирати. Брудні, розпатлані дівчата мішалися з купами волоцюг, снували посеред юрби й рипіли обридливі співанки. Інші бандити, стоячи купками, розмовляли, сперечалися про те, хто з славних гільотинованих умирав найбравіше; особливо про одного всі були однієї думки, говорили про нього, як про великого воєводу, як про героя безсмертної відваги. Мимо йдучи чути було кінці страшенних речень, описи гільотини, паскудні самохвальби, бруди, обкапані кров'ю. А понад усім тим бестіяльна гарячка, пристрасть до смерти, що затуманювала весь цей народ, нетерплячка, щоби свіжа, червона кров поплила вже раз з-під ножа, щоб її видно було на землі, щоб пополоскатися в ній. Але на оцю смертну кару, що мала бути виконана не на простім убивці, прибули також люди німі, з палкими очима; вони ходили, кружили з очевидною екзальтацією вірних; чути було, що в їх душах росте й міцніє заразлива мономанія пімсти й мучеництва.

Гійом думав про Віктора Матіса, і зараз же й пізнав його в першій ряді, між цікавими, котрих зупиняв поліційний кордон. Це був він, з тим сухим лицем без заросту, блідим і загостреним. Невеликий на зріст, він мусів підніматися на пальці, щоб видіти щонебудь. Побіч нього була висока руда дівчина, що гестикулювала дуже живо, але він мовчав, не говорив нічого, уважав з напруженням, вліпивши в тюрму свої очі, ті круглі, палкі, гострі очі нічного птаха, що бачить у темноті. Поліціант відіпхнув його брутально, але він

вернув на те саме місце терпеливо, насичений ненавистю, хочачи бачити навмисно, щоб міг ненавидіти ще сильніше.

Журналіст Массо побачив П'єра й заговорив до нього з веселим видом:

— Ей, пане Фроман, і ви були цікаві прибути сюди?

— Так, я тут з братом. Але боюсь, що небагато зможемо побачити.

— Певно, коли лишитесь тут.

І зараз чемненько, як службистий чоловік, що любив показати свою могутність відомого журналіста, перед котрим падуть кордони, він додав:

— Коли ласка, прошу за мною! Власне офіцер поліцейний є мій приятель.

І не чекаючи відповіді, він зупинив офіцера і говорив щось до нього стиха, живо, придумав якусь історію про двох товаришів, що прийшли з ним, щоб подати опис страчення. Офіцер зразу хитався, перечив, а потім махнув рукою на знак згоди, спонуканий тим глухим острахом, який завсіди має поліція перед газетярами.

— Ходіть живо! — мовив Массо, тягнувши за собою обох братів.

Ті, здивовані, побачили, як кордон поліціантів розступився перед ними і вони опинилися в широких, вільних просторі. В противенстві до галасливої юрби, під невеличкими плятанами було тихо, безлюдно, спокійно. Ніч бліда, досвітні проблиски почалися сипатися з неба, мов дрібнесенький попіл. Провівши братів навпростець півперек площі, Массо зупинив їх близько тюрми і промовив:

— Я піду до середини, хочу бути при тім, як він устане й буде одягатися. Проходжуй-

теся тут, огляньте все, тут ніхто не буде вас питати ні про що. Зрештою, я швидко вийду.

Тут було зо сто осіб розсипаних у тіні журналістів і так собі цікавих. По обох боках вимощеної дороги, що від брами тюрми вела до гільотини, поставлено бар'єри, такі дерев'яні, подвижні бар'єри, які ставлять при театральних касах, щоб люди не тислися. Деякі вже тепер стояли, опершись ліктями о ті бар'єри, щоб бути як-мога найближче делінквента, коли цей буде проходити. Інші проходжувалися звільна, розмовляли півголосом. Зблизились і оба брати.

Під гілляками, серед ніжної зелені першого листя, стояла гільотина. Зразу вони не бачили нічого, тільки її, осяяну михкітливим світлом недалекого газового ріжка, котрого вогник пожовк уже при денному світланню. Власне кінчили її установлювання без великого шуму; чути було тільки рідкі і глухі вдари молотка; а тимчасом помічники ката в чорних сурдутах і в високих циліндрах з чорного шовку дожидали, проходжувалися з виразом нетерпеливості. Але вона сама — з яким же виразом підлости й ганьби лежала вона розпластана на землі, мов огидна звірюка, що, бачилось, сама бридиться тою роботою, яку має сповнити! Невже? Оце була та машина, що має мститися за суспільність, давати добрий приклад? Оцих кілька дилів, розложених плазом на землі, а на них угору два інші дилі, ледве три метри заввишки, в котрих у шпугах ходить ніж! А де ж той великий шафот помальований на червоно, на котрий входилося сходами по десяти ступнях, котрий підіймає угору величезні, криваві руки, панував

над стовпленою юрбою і сміло показував народові всі страховища кари.

Відколи цю звірюку скинули на землю, вона зробилася підлою, підступною, трусливою. І коли там, у тій убогій залі присяжного суду людська справедливість тоді, як засуджувала чоловіка на смерть, являлася без маєстату, то сьогодні, того страшного дня, коли вона виконувала свій засуд, вона не була нічим, як страшною різаниною при допомогі найдикішої, найогидливішої машини.

Гійом і П'єр придивлялись їй, і дрож обридження ворушила їхнє ество. Звільна розвиднювалося, квартал виринав із потемків, зразу сама площа з двома супротивними, низькими й сірими тюрмами, потім далші доми, винні шиночки, робітні нагробних пам'ятників, склепи з вінцями і квітами, котрих тут найбільше задля близького сусідства з кладовищем П'єр Ляшез. Тепер видно було докладно оподалік у широкому крузі чорну стіну юрби, а також вікна й балькони, наповнені головами; видно було людей навіть на дахах. Мала Рокет, обернена сюди чолом, була перемінена на якусь дискретну трибуну для запрошених. Усередині обширного пустого простору порушувалися звільна самотні кінні поліціянти. Та в міру того, як небо роз'яснювалося чимраз більше, поза цією юрбою в цілім кварталі будилася праця здовж широких, безконечно довгих вулиць, котрих обширні терени заняті самими робітнями, розпочатими будівлями та фабриками. Роздалося важке сапання, машини і майстри пішли в рух, вже й дими закрубилися з цілого лісу високих цегляних коминів, що з усіх боків піднімалися з тіні.

І Гійом зрозумів, що гільотина була тут як раз на місці в тім кварталі нужди і праці. Тут вона розсілася в себе дома, як здобуток і як погроза. Бо чи ж не до неї ведуть темнота, вбожество і страждання? І чи ж не на те кожний раз уставляють її серед цих робітницьких вулиць, щоб держати в страсі тих видідичених, тих голодоморів, розлючених вічною несправедливістю, щохвили готових до бунту? Її не видно в кварталах багатства і розкоші, там нема кого лякати нею. Там вона була б безхосенна, виглядала б у всій своїй дивовижній жорстокості, як брудна пляма. Вся страшна трагіка була в тім, що цей чоловік, котрий, збожеволівши з нужди, кинув бомбу, мав бути гільотинований ось тут, на тім нужденнім помості.

Тимчасом розвиднілося, вибило пів до п'ятої. Далека зворушена юрба почула, що зближається рішуча хвиля. Якась дрож пронеслася в повітрі.

— Він зараз вийде, — промовив Массо, виходячи з брами. — Однак цей Сальва, кажіть що хочете, відважний собі!

Він оповів, як його збуджено, як до келії ввійшли директор тюрми, слідчий суддя Амадіє, сповідник і кілька інших осіб. Сальва спав твердо, але як тільки розкрив очі, зараз зрозумів усе, зараз запанував над собою, стояв, блідий, але випростуваний. Він убрався без нічєїї помочі не прийняв чарки кон'яку і сигарета, що подав йому добродушний духовник, так само лагідним, але рішучим рухом руки відсунув на бік розп'яття. Потім живо, без одного слова, довершено його туалети: йому зв'язали руки назад, ноги вільно спутали шнуром, сорочку розірвали аж до рамен.

Він усміхався, коли йому додавали відваги і випростувався твердо, боячись тільки одного — нервового ослаблення. Він мав тільки одне бажання, в котрому зосереджувалося все його єство — вмерти як герой, статися мучеником тої гарячої віри в правду і справедливість, за котру він гинув.

— Тепер там вписують акт його смерти до протоколу, — говорив Массо. — Станьте ближче, зопріться на бар'єру, коли хочете бачити його зблизька... Знаєте, я був блідіший і дужче тремтів, ніж він. Здавалось би, що мені все байдуже, а проте бачити того чоловіка, як іде на смерть — ні, це не є приємна річ. Не можете собі уявити тих зусиль, тих заходів, які роблено, щоб урятувати його. І ніщо не допомогло, кара смерти була конечна, здається, навіть в очах тих, що вважають її помилкою. А була дуже гарна нагода дарувати йому життя, коли його донечка, маленька Селіна, написала до президента республіки той гарний лист, що я перший опублікував у „Le Globe“. Оцей лист може похвалитися тим, що зробив мене славним!

При імені Селіни П'єр, уже й без того зворушений ожиданкою страшного видовища, почув, що йому тиснуться до очей сльози. Йому привиділася та дівчинка, привиділася разом з сумовитою й безнадійною мамою Теодорою в голій, холодній цюпі, до котрої батько вже не верне ніколи. Відтам він вийшов одного ранку з гнівом у душі, з пустим шлунком і з розпаленим мозком і зайшов аж сюди, між оці два палі, під ніж!

Массо розповідав дальші подробиці. Лікарі були люті — говорив він — бо боялися, що їм не віддадуть тіла делінквента зараз по екзекуції.

Але Гійом уже не слухав його. Опершись о дерев'яну бар'єру, він ждав, вліпивши очі в браму тюрми, досі ще заперту. Його руки тряслися, дилькотіли, а на лиці був вираз такого перестрахи, немов би він сам ішов на смерть. Знов показався кат, невеличкий чоловічок з видом невдоволення; він квапився, щоби скінчити якнайшвидше. А там серед купки інших панів у сурдутах, присутні показували собі начальника тайної поліції Гасконя, що напустив на себе холодний урядовий вираз, і слідчого суддю Амадіє, що, всміхаючися, дуже старанно одягнений, прибув сюди, не зважаючи на досвітню годину, з обов'язку і гордошів, мов на п'ятий акт славної драми, котрої автором вважає себе самого. Серед далекої юрби зчинився голосніший галас і Гійом, підвівши голову на хвилю, побачив знов дві сірі тюрми, плятани покриті зеленню, доми обліплені народом, а понад тим бездонне бідолазурове небо, на котрім у тріумфі починало сходити сонце.

— Ось він! Бачність!

Хто сказав це? Легкий, глухий шелест при отвиранню брами вдарив усіх по серцях. Скрізь, де не глянь, протягнені шиї, вліплені погляди, припинені віддихи. Сальва показався на порозі. Коли духовник, поступаючи взадгузь, ішов перед ним, щоб закрити перед ним гільотину, він зупинився, він хотів побачити, пізнати її, заким наблизиться до неї. Випростуваний, з голою шиєю він показався з довгообразим, постарілим лицем, котре поорали надто гіркі життєві пригоди, перемінив незвичайний блиск огнистих, задуманих очей. Відхнення окрилювало його, він умирав у своїх мріях. Коли помічники наблизилися, щоб піддержати його, він знов відсто-

ронив їх. Дрібними кроками він поступав наперед так швидко, так прямо, як тільки позволяв шнур, котрим були спутані його ноги.

Нараз Гійом почув очі Сальва, звернені на себе. Наближаючися, засуджений спостеріг, пізнав його, і коли проходив віддалений від нього ледве на два метри, всміхнувся слабо і впер у нього свій погляд так глибоко, що Гійом на віки мусів чути його вогонь. Яку останню думку, який останній заповіт він лишив йому до обдумання, може до виконання? Гійом почув у нутрі такий біль, що П'єр, боячися, щоб його брат не скрикнув проти власної волі, поклав йому руку на рамя.

— Нехай живе анархія!

Сальва видав цей окрик, але його голос змінений, здушений згубився серед великої тиші. Кілька осіб вблизу поблідли, далека юрба стояла мов мертва. Посеред широкого пустого місця заржав кінь під одним поліціянтом.

А потім почалась обридлива товквітня, сцена неказано брутальна й підла. Помічники кинулися на Сальва, що зближався помалу з піднесеною головою. Два вхопили його за голову, та знайшовши тут тільки рідке волосся, не могли зігнути його й мусіли всім своїм тягаром налягти на його карк. Тимчасом два інші вхопили його за ноги і з розмахом кинули його на дошку, що почала хитатися й котитися. Штовхаючи та копаючи, вони всунули голову в отвір, і все те серед такого замішання, з такою жорстокою дикістю, що виглядала мов знівечення докучливого звіря, которого треба було якнайшвидше позбутися. Ніж упав вниз з важким, глухим стуком. Два довгі потоки крові бризнули з перетятих артерій, ноги

задригали судорожно. І більш нічого. Кат машинальним жестом потер собі руки, а один із помічників узяв відтятую, закривавлену голову до невеличкого коша, щоб покласти її до великого коша, до котрого одним розмахом дошки скинено вже тіло.

Ах, цей глухий стукіт, цей важкий удар ножа! Гійом почув, як він залунав далеко, по цілім кварталі нужди і праці, аж у нутро вбогих кліток, де тисячі робітників в оцій самій хвилині встають до тяжкої денної праці! Тут він набирає страшного значіння, сіє лють проти несправедливості, божевілля мучеництва, болючу надію, що розлита кров прискорить побіду видідичених. А П'єр підчас тої підлої товквітні, підчас тої огидної різанини вбійчої машини почув, як більшає у нього льодова дрож, і йому нараз привиділося інше тіло гарної, молоденької бльондинки, котрій відломок бомби розірвав живіт, котра лежала простерта там під склепінням брами коло палати Дювіяра. Кров текла з її ніжного тіла так само, як ось тут бризкала з перетятої шиї. Кров за кров, це немов вічно сплачуваний борг людського нещастя, і ніколи чоловік не може викупитися від страждання!..

А понад площею, понад юрбою стояла незаколючена велика тиша ясного неба. Як довго тривала ця погань? Може цілу вічність, у всякім разі дві або три хвилини. Вкінці народ прокинувся, стрепенувся мов від сонної змори; в усіх тряслися руки, в усіх були бліді лиця, а в очах світилося співчуття, обридження й перестрах.

Л. Н. Вісн. 1898

Ж А Б А

Нарис

Коли мене відвідає молодий письменник, що починає пробувати своїх сил — а вони часто приходять до мене й я приймаю їх дуже радо — то перша рада, яку даю їм, є та:

— Працюйте багато, правильно, коли можна — кожного рана, і то однакове число годин. Не будьте нетерпеливі і ждіть десять літ на успіх і на продаж. А поперед усього не копіюйте нас, забудьте про свої взірці.

Потім друга моя рада незмінно буває ось яка:

— А маєте ви добрий літературний шлунок? Розумієте, такий солідний шлунок, щоб стравити всі дурниці, всі обридливі брехні, які будуть писати люди про ваші твори і про вас?.. Ні, бачу по вас... ви стрепенулися, ваше лице облилося рум'янцем... ви ще занадто молоді й чутливі, ваше сильне, природне обридження наробить вам ще немало прикрости. Ну, в таких разі з'їдайте щорана, скоро встанете, натще серце живу жабу. Їх продають на торговиці, кухарка буде купувати вам їх. Видаток малесенький — штука по три су, купуючи тузин відразу. За кілька літ будете мати такий літературний шлунок, що зможете без найменшої відрази перетравити й найпоганіші виплоди сучасної критики.

Молодий письменник позирає на мене стурбований, коли я провожаю його й доказую хосенність цього способу, що мені самому став у великій пригоді.

— Ах, мій боже, я не говорю, щоб це було надто приємно, особливо в перших часах. Але помалу привикнете, привикнете, молодий друже! Добра жива жаба дуже покріпить вас, коли тільки здужаєте стравити її, загартує вас на всі мерзоти, на всяку погань, на всякі простацтва. На цілий день чоловік мов нащиплений против усіх можливих брудот. Чоловік, що кожного дня проковтне жабу, це чоловік дужий, котрого ніщо не виведе з рівноваги. Послухайте мене, заживайте день-у-день по одній жабі, а колись, певно, подякуєте мені.

Я сам від тридцятьох літ, поки сяду до праці, кожного рана ковтаю жабу, прочитуючи сім чи вісім газет, що ждуть мене на столі. Я певний, що вона є в них; швидко перебігаю очима стовпці й рідко трапляється, щоб не було її. Коли не в одній, то в другій газеті сидить собі та надувається та жаба: тут вона — брутальна напасть, там образлива легенда, там знов ціла калюжа дурноти або брехні. І я ковтаю її з апетитом.

Певна річ, зразу це не було мені приємно. Та мушу признатися, що в мене був якийсь особливий дар, бо я швидко привик до них. Зразу ще я кривився та морщився, але при третім або четвертій тузині я вже був твердий як сталь. А тепер, коли я постарівся, це йде як з маслом. Навіть таке вийшло, що мені не ставало б чогось, якби щоранку не було для мене жаби. Їй богу, я був би подібний до тої бабусі, що їй не дали звичайного снідання,

кави з молочком або шоколяди; вона через те ввесь день ходить мов сама не своя. Не дістань я своєї жаби, я був би млявий, неспокійний, незадоволений, без найменшої відваги, одним словом, ні до чого не здатний.

Еге, ніхто не знає, скільки здорової сили додає мені жаба, відколи ввійшла на денний порядок мого життя. Стара народня рецепта говорить: жаба скріплює шлунок. Ніколи не працюється мені так добре, як коли та жаба була найбільш обридлива й бризкала з себе багато трути. Тоді вся моя духовна істота почуває правдивий ляск батого, щось шарпає її наперед, шпигає ззаду, щось пристрасно жене мене до писемного стола, розпалює в душі скажене бажання—бути геніальним. Еге ж! Жаба не тільки дає мому шлункові легкість і силу, щоб міг ковати зневаги й підлости, як бомбони. Ні! вона чудово підбадьорює мене в моїй щоденній праці, скріплює, гартує й розширює мозок; їй я певно завдячую той огонь, який горить у найкращих написаних мною сторінках.

Зрештою я заживаю не тільки ту одну жабу щоранку; я заживаю їх більше, о! далеко більше. Більше як від 20 літ присилає мені мій накладчик, мій добрий старий приятель Шарпантьє що два, або три тижні пачку статей про мої книжки. Він абонується в одній агенції¹ для своєї книгарні й розділює присилки авторам. Таким робом окрім статей, що знаходяться в щоденних газетах, я дістаю до рук

¹ У Німеччині і Франції є спеціальні агенції, котрі за оплатою доставляють інтересованим вирізок із газет цілого світа про якесь цікаве для них питання. (Ів. Фр.).

майже все, що пишуть про мене. І це вже не одна одинока жаба, це ціле багно, ціла копиця жаб, де вони так і перевертаються в огидливій сутолоці.

Я не можу без зворушення подумати про ті пакети доброго Шарпантьє! Вони були правдивим бенкетом і найздоровішою гімнастикою мого життя. Через них я здобув собі найвищі правила мудрости, навик до терпеливості, відваги, резигнації, розпалився любов'ю до правди і справедливості. Одна тільки їх вина: вони зробили мене трохи гордим. Адже ж ніхто не вгадає, скільки в них бруталности, ненависти, несправедливості і помилок, а особливо скільки в них бездонної глупости. Я рад би розпакувати прилюдно один із тих пакетів і показати людям, як якась напасть, вийшовши з якоїсь „поважної“ часописи, розбігається по провінції, летить за границю, а відти знов вертає до мене, переливаючись у всі можливі форми. Колишні вороги поробилися моїми приятелями і за те колишні приятелі побільшують ряди моїх ворогів. А далі йде сміття: безглузді фрази, що від 15 літ повторяються без зміни, брехливі обмови, вічно пережовувані фалшиві обвинувачення, за які автор дістав тільки й тільки від стрічки. Чоловік, бач, мусить жити. Від чверти століття зміст тих пакетів не змінився, і ще й нині вони так само товстючі, як тоді, коли я починав, купа марно витрачено паперу, з котрого я ніколи не міг видушити ані крапельки пожитку.

Раз — буде тому 15 літ — я думав зібрати в одну книжку вибір щонаймасніших компліментів, які понадавала мені критика, і видати

її під написом: „Іх лайки“. Можу запевнити читача, що ця збірка була би повнісіньким підручником для всіх майбутніх запусних жартів. А можете подумати, яка нова скирта наросла від того часу! В мене в Медані є комірка, заповнена тими пачками аж до самої стелі, а найгірше те, що скирта росте раз-у-раз, що та річка бурхає так само щедро нині, як бурхала вчора, що ніщо не втишає її, ані мої твори, ані старші літа. Тій слоті нема кінця, небесні спусти прорвалися, жаби дощем падуть.

Можна би написати справді цікаву працю про ту страшну купу статей, яку літературна преса день-у-день публікує про деяких письменників. Не говорю тут про нечисленні, на жаль, дуже рідкі студії, писані совісно, з любов'ю й пошаною для літератури. Говорю про ту низьку заїлість, про обурену глупоту, про всю ту завидящу злобу, яку викликає успіх письменника, особливо грошовий успіх. Може колись попробую розібрати елементи того брудного водопаду, що бухає на голову всякого письменника, скоро тільки цей почне вибиватися наверх. Тепер задовольнюся характеристикою трьох родів статей, що стрічаються найчастіше.

Ось поперед усього г л у п а стаття. Її ще найшвидше можна вибачити. Пише її звичайно дуже молоденький чоловік, а іноді старий баламут, що вже зійшов на дитинячий розум. Той критик нічого не відчув, нічого не зрозумів, читаючи книжку, про котру судить, і він пише спокійнісінько, не маючи ані найменшого поняття, про що властиво йде річ у тій книзі. Він не розуміє авторових намірів, обвинувачує його в злочи-

нах, яких цей не сповнив, підсуває йому обридливості своєї власної, очевидно, на всяку погань дуже плідної, фантазії. Повторяю, усе те з глупоти, не з злоби. Але яка ж то шкідлива ця глупота, як легко веде вона до брехень, до складання безглузвих легенд!

Я міг би навести двадцять таких прикладів, що інколи один дурень здужає опоганити довгу, гарну книжку, поки колись — але геть пізно — правда не вийде на божий світ. Нераз мені пригадується слова, що давно колись у моїй присутності вимовив Тен, коли я приніс йому з поручення фірми Гашета пачку статей, опублікованих про його недавно перед тим видану „Історію англійської літератури“. На нього нападали люто, а особливо церковні часописи кидалися на нього з безмежною ненавистю. При кожнім нападі, що свідчив більше про пристрасть, ніж про талан, він тільки здвигав плечима й мовив, усміхаючись лагідно: „Це стаття якогось сільського пароха“. В його розумінні це була стаття доброго чоловіка, але тіснозорого, засліпленого, котрий нічогісінько не розуміється на речі, про яку взявся говорити. Проста, звичайна жаба.

Друга в ряді — затроєна стаття. Для цієї треба вже трохи талану; її автор, звичайно, освічений, прочитаний чоловік, бо щоб затроїти письменника, на це треба освіти і зручності. Головна річ — вперти в статтю все, що може зранити, пошкодити: викопати слова, які колись сказав автор, і про які давно забув, звести до купи крикливі викирки з його тексту, щоб надати їм злочинне значіння; з усіх легенд повитягати те, що є в них убійче, на кінці кожного речення поставити вовчу ступицю, поміж

рядками пустити цілу річку укритої огидливості, під кожним словом укрити караїбську стрілу, що вбиває при найлекшій скаліченні. Знаю двох-трьох таких людей, що нездібні, ані любити ані подивляти; їх похвальні статті, це правдиві гадючі гнізда, прикриті рожами. Вони зовсім природно видають із себе хитру злобу так, як сосна живицю. Яка сила лютости мусить кружляти в їх жилах, як важко мусить давити їх почуття власної немочі, коли так плюють на кожний твір! Маєш тут перед собою безвісні полози, бридкі й чорні душі, гультяї, що гризучись мізеротою власних творів, роблять собі полекшу, опоганюючи твори інших. Стаття такого чоловічка, це, як на мій смак — найліпша жаба, бо вона покрита плямами зазисті, набрякла отрутою ненависті. Коли письменникові пощаститься проковтнути таку жабу, тоді він загартований на цілі місяці, не чуткий на самі кровні зневаги.

Вкінці маємо ще божевільну статтю. Розумію статтю сектяра, що порвав усякі зв'язки з політикою й вірою. Ах, яка ж то нужда, ота нетолеранція, ота сліпа пристрасть, що затуманює чоловіка, вбиває всяку правду і справедливість! Знаєте її, неправда? Власне в ім'я тої справедливості і тої правди вона вийшла до бою й dokonує найогидливішого діла — брехні, денунціяції. Вона засуджує людей без ніякого доказу, приймає низькі вигадки за доказані факти, вразі потреби видумує докази, чіпляється дітей, жінок, без помилювання, без милосердя, без найменшого сліду розваги, з якою інші люди прощають людські слабості, від котрих не вільний ніхто. І які ж твори полишають вони, твори, що, бодай по їх думці, повинні б бути

справедливі, здорові, спасенні! Ану, нехай десять літ по їх смерті якийсь відважний дослідник запуститься в ту баюру лайок, де нагромаджені цілі вали клевет, виплюсканих у нападах очевидного божевілья. Тепер ще ми можемо вияснити їх собі, але як же мають зрозуміти потомки ту надміру підлоти, те харкотіння, котрим кидано в лице найбільшим, найчеснішим людям? Наші внуки довершать правдивого діла справедливості, віддадуть кожному робітникові належне йому місце, і який же це буде суд над напасниками, що не вміли робити нічого, як тільки напастувати завтрішню блискучу славу. Ах, оті обридливі, зеленкуваті, гладкі жаби смакують мені так солодко, як пастильки амброзії, що мають передсмак безсмертності.

Сказавши поправді, я дивуюся тим критикам, тим невтомним продуцентам жаб. Пощо до біса вони займаються такою поганою роботою?

Щоб пошкодити авторам, котрих обкидають болотом? Але ж ця спекуляція зовсім нерозумна! Вони не шкодять, навпаки, вони допомагають їм. Невже ж вони самі не можуть сказати собі ту доказану, безперечну правду, що письменник, на которого нападають, робиться великим письменником? Найбільші бувають ті, на котрих нападали найбільше, а скоро перестали нападати на них, то й вони хилилися до упадку. Доказ необхідний: на мене нападають, значить, я ще стою сильно. Правдива літературна смерть починається тоді, коли люди мовчать про книжку і про письменника. От так-то напасники в дійсності тільки мов труби розтрублюють славу письменника, проводжаючи заїло його тріумфальний похід.

Коли ж очевидно вони хочуть шкодити, то самотньою відповідною тактикою була б мовчанка. Але тут проявляє себе непереможна справедливість фактів. Вони не можуть мовчати; вони мусять гавкати, як пес за переїжджим возом. Я переконаний, що провидіння, в котрому разом хочу вірити, дало нам, письменникам, критиків-напасників, як кораблеві вітер, щоб надував його вітрила і якнайшвидше гнав його до славної пристані будучини. Щовечора повинні ми просити небо, щоб дало нам на завтра добру пайку критиків-напасників, бо може тільки через них існуємо й ми. Я особисто говорю собі не раз у своїй скромності, що мені дарована аж занадто гарна пайка тих напа-сників, що рознесли моє ім'я на всі чотири часті світа й не перестають ще в початках моєї старости додавати мені помічі своїми спіжевими голосами, голосячи уважним наро-дам, що я все ще стою непоборений; бо ж їх уперті напади самі доказують, що вони все ще не взяли мене під ноги.

Але ж скоро вони не можуть шкодити тим, на кого нападають, то кому ж вони шкодять? Мій боже, шкодять самим собі. Статті, які лишає по собі критик, це лихі свідки; бо коли він помилився в осуді книги, то лишається віковичний доказ його помилки. Можна собі подумати, яке місце займає його недотепний і несовісний осуд супроти величнього твору. Часом пригадується мені Сент Бев, що певно в пам'яті потомків житиме, як автор багатьох цінних і непохитних критичних осудів; та коли б він знов вернув на землю, то якже б зловився він, бачачи ту безмірну вагу, яку здобув собі Бальзак, те незаперечене панування, яке має

він на полі сучасного повістарства—той самий Бальзак, котрого він так поборював завзято, осуджував так різко. А Барбер д'Орвіллі і більше важний та справедливіший Плянш,—як добре, що вони не встають з могил і не бачать, що більша часть їх осудів скасована, а письменники, засуджені ними на смерть, живуть у вічній весні людського ґенія.

Уперед згадав я про брудну калюжу, в котрій потоне маса статей, полишених деякими напасниками й фанатиками лайки. Та не знижуючися аж до тих нещасних, котрих долю наперед можна вгадати напевно, я все чудувався, констатуючи, що найбільша часть критиків майже зовсім не турбується тим процесом, що мусить перевестися між їх осудом і критикованими творами перед трибуналом потомности. В тім процесі остояться тільки розум і справедливість, а кожна критика, видана без них, наперед засуджена на загибель. Вона тільки покриє соромом свого автора. Одиноким облекшенням може бути хіба „добра віра“, що тоді буде мати назву „брак розуміння“. А всі інші, що критикували з пристраси, з зависти, з ненависти, можуть бути певні, що про них скажуть: це були погані душі. Ніколи я не міг читати тих зловних і завидющих статей про цю або ту мою книгу без глибокого, сердечного жалю над бідолахою, що написав їх. Ось іще один, що і в могилі хоче мати славу поганої людини, тоді, коли оба ми не будемо між живими і коли я в своїй могилі спатиму спокійно з тим почуттям, що я сповнив свій обов'язок, як добрий чесний робітник.

Пади ж раз-у-раз на мене, добродійна жаб'яча зливо! Додавай мені відваги дивитись

людям просто в очі і не попадати в розпуку! Нехай щорана перед працею знаходжу завсіди на столі в ранішніх газетах привичну свою жабу, що здавна помагає мені переварювати наші дикі літературні порядки. Чую це, що ця гігієна тепер дуже потрібна мені для скріплення. І коли одного дня не стане мені тої жаби, то це буде знак, що близький мій кінець, що написана остання моя гарна сторінка.

І так учора жаба, сьогодні жаба, і я нетерпляче дожидаю завтрішньої жаби, що так конче потрібна мені на здоров'я і на втіху.

Л. Н. В. 1898 т. II.

МІЩАНИН І СЕЛЯНИН

Нарис із повісти „Fécondité“.

Місяці март і квітень були прекрасні, і Маріяна дуже швидко приходила до здоров'я. Маленький домик, відлюдний і захований у зелені, оживлювався ненастанною радістю. Особливо кожна неділя, коли тато не йшов до бюро, була празником. У будні він виходив ще рано й вертав аж о сьомій, усе кваплючись, завалений працею. І хоча ця вірна бігання не псувала його доброго гумору, то на нього почали налягати турботи про будучину. Досі він не журився своїм скупим хазяйством. Він не почував ніякого бажання почестей ані багатства; він знав, що й його жінка, так само як він, не знали іншого щастя, як тільки жити попросту, чесним життям у здоров'ю, спокою й любові. Та хоч і не марив він про могутність високого становища, про розкоші великого багатства, то проте запитував себе, як жити — нехай і найскромніше — коли його сім'я буде розростатися ненастанно. Коли ще прибудуть діти, то що він зробить, яким способом здобуде те, чого потрібно кожним разом, коли нові народини сплodiaть також нові потреби? Хто так плодить дітей, то в міру того, як отвіраються маленькі ротики і кричать з голоду, повинен здобувати нові джерела, витягати засоби з землі, під загрозою — підпасти

під закид злочинної необережності. Чесний чоловік не може виводити дітей на волю долі, як птах, і лишати своїх писклят на траф щастя, на ласку інших. Отакі думки тислись йому до голови тим більше, чим тісніше робилося в домі по вродженню Жерве, так що Маріяна не знала, як звести кінці з кінцями й дотягти до кінця місяця, не вважаючи на всі чудеса ощадности. Треба було обмірковувати найдрібніші видатки, ощаджувати масло, яким мащено хліб дітям, давати їм доношувати блюзочки до останньої нитки. А для збільшення клопоту вони виростали з кожним роком і потребували все більше. Трьох хлопців прийшлося посилати до сільської школи в Жанвілі, і це ще не коштувало так багато. Але на рік треба буде післати їх до ліцея, а звідки взяти на це грошей? Важке питання, раз-у-раз більша, невідступна турбота затемнювала потрохи чудову весну, що своїм лагідним подувом завітчала широкі поля.

Найгірше було те, що Матвій був переконаний, що йому годі ждати якогось поліпшення на дотеперішнім становищі рисовника в фабриці Бошена. Навіть припускаючи, що колись йому подвоять пенсію, то всетаки тих 7 або 8 тисяч франків ще не дадуть йому змоги — здійснити його мрії про численну сім'ю, що росте свobodно й безпечно мов щасливий гай, завдячуючи свою силу, своє здоров'я, свою красу тільки одній ласкавій спільній матері землі, з якої черпає всі свої соки. Ось чому від хвили повороту до Жанвіля земля притягала його, спиняла його в часі частих проходів, при котрих він снував неясні думки все ширше й ширше. Довгі хвилини він зупинявся

перед ланом збіжжя, на окраїні густого ліса, на березі багновища, що своїми водами грало до сонця, або серед колючок каменистого перелога. В таких хвилях у його голові піднімалися всякі невиразні пляни, необмежені мрії, такі широкі й такі дивоглядні, що він нікому ще не говорив про них, навіть своїй жінці. Адже ж певно його б висміяли! Він був іще в тій тривожній і трепетливий порі, коли винахідники чують над собою перший подих свого винаходу, хоч іще навіть його повний образ не зложився в їх душі. Чому ж би йому не звернутися до землі, до вічної живительки? Чому б не освіжити, не запліднити ті величезні простори, ті ліси, ті перелоги, ті каменисті пустарі, що розляглись довкола нього й лежали пустою? І коли слід тому бути, щоб кожний чоловік витворював своє багатство, здобував собі засоби для життя, то чому ж би й йому при вродженні кожної нової дитини не запліднити новий лан плодючої землі, з якого б вона жила, не чинячи ніякого ущербу громаді? Це було все, нічого більше не зарисовувалося в його уяві, здійснення розвивалося, як гарний сон.

Сім'я Фроман уже добрий місяць жила на селі, коли Маріяна, зовсім одужавши, вийшла одного вечора аж на міст на Іезі, попихаючи перед собою возик з маленьким Жерве, щоб тут дождати Матвія, що швидко мав вернути з Парижа. І справді, він прибув перед шостою. Вечір був гарний, і вона надумала зробити невеличке коліно й зайти до млина Лепайє внизу над рікою, бажаючи купити там яєць.

— Добре, — мовив Матвій. — Ти знаєш, що я дуже люблю цей старий романтичний млин.

Хоча проте, коли б він був мій, я зараз розвалив би його і збудував би на його місці новий з гарною машиною.

На подвір'ю старої будівлі, до половини покритої блющем і обвіяної казковою красою, з колесом оброслим мохом, що дрімало серед водяних рож, вони застали мельника й мельничку. Він був рудий, високий і сухорлявий, вона також суха, також руда, як і він, обоє молоді й загартовані. Хлопчик Антось сидів на землі і своїми малими рученятами копав ямку.

— Яєць?— мовила мельничка Лепайє.— Дуже радо, панечко, де що певно знайдеться.

Але вона не квапилася і зирнула на Жерве, що спав у возику.

— А, це ваш останній. А який товстенький та гарненький! Ну, ви не змарнували часу.

Але Лепайє не міг здержати зневажливої усмішки й фамільярно, як селянин до міщанина, про котрого знає, що в нього грошей кури не клюють, він промовив:

— Ну, ланочки, це вже їх у вас п'ятеро. А ми, бідолахи, не можемо дозволити собі цього.

— Чому ні?— спокійно запитав Матвій.— Хіба ж ви не маєте оцього млина, не маєте поля, щоб було до чого приложити руки, які вам прибудуть, і подвоїти, потроїти ваші доходи?

Ті прості слова були мов ляск батога, від якого Лепайє аж підскочив. Ще раз він вилив свою лютість. А, певно, що як що, а оце старе калатало, оцей млин збагатить його, хоч не збагатив ні його діда, ні його батька! А оті поля—ну, гарне віно принесла йому жінка! Те поле, де ніщо не хоче рости! Хоч як ти

скроплюй його своїм потом, а не видобудеш із нього й стільки, що коштує навіз і насіння.

— Та поперед усього — відповів Матвій, — ваш млин треба б направити, перемінити старий механізм, або ще ліпше, завести гарну парову машину.

— Направити млин! Завести парову машину! Але ж це безум! І пощо ж цього? Адже й так я дармую цілими місяцями, відколи довкола майже не сіють збіжжя.

— А далі — говорив Матвій — ваші поля менше родять тому, що ви оброблюєте їх лихо, застарілими способами, недбало, без машин, без штучних навозів.

— Дайте мені спокій з тими машинами, з тими дуригрошами, що довели бідних людей до руїни! О, знаю я їх, і рад би то побачити, як би ви вдали ліпше оброблювати цю землю, чи всилували б ви її дати вам більше, ніж вона хоче дати.

Він договорився до злости, зробився лютим і брутальним, докоряв мачусі-землі всім тим, у чому було винувате його лінивство і його упір. Він бував по світі, бився в Африці, ніхто не скаже, що прожив вік у своїй дірі, як дурна худобина. Але вернувши з війська, він усетаки знеохотився, зрозумівши, що хліборобству прийшов кінець і що воно ніколи не дасть чоловікові більше понад кавалок сухого хліба. Земля банкрутує, селяни вже не вірять їй, бо вона постарілася, запустила, вичерпалася. Навіть сонце зробилося непевне, сніг паде у липні, громи б'ють у грудні, всі пори року переплуталися й засіви пропадають від самого початку.

— Ні, паночку, тут нема ради, все пропало. Земля, праця, все це нінащо. Нам приходить

капут! Селянин працює до крайнього знесилля, а швидко не буде мати навіть води напиться. От тим я радше волю кинути в річку, аніж старатися ще на одну дитину. Бо пощо плодити на світ жебраків? А наш Антось бодай буде мати із чого жити, коли лишиться один. Гляньте на нього, на Антося! О, клянусь вам, я не зроблю його селянином проти його волі. Коли схоче вчитися, схоче податись до Парижа, — їй богу я скажу йому, що має рацію, бо нема понад Париж, де крепкий і смілий хлопака може добитися щастя. Нехай продасть усе й нехай збирає жниво там, на тротуарі! Там ростуть гроші! Я й сам не можу віджалувати, що не подався туди шукати щастя, поки був час.

Матвій засміявся. Чи ж це не диво, що він, міщух, учений і титулований, пестить одну мрію, щоб вернути до землі, спільної матері всякої праці й усякого достатку, а цей селянин, син селянина, проклинає, зневажає ту землю й не має любішої думки понад ту, щоб його син покинув її? Ніколи ще так сильно не вдарила його ця характерна суперечність, оця нещаслива втека з сел до міст, що збільшується з року на рік, знесилює й руйнує весь народ.

— Ви несправедливі, — мовив він веселим тоном, щоб відняти розмові дразливий характер. — Не дорікайте землі, вона стара любка і помститься на вас. Коли б мені бути на вашім місці, я мав би від неї все, чого б хотів, як би тільки подвоїв старанність. Вона й сьогодні така ж, яка була першого дня, велика, плодюча мати; вона все ще приносить стосотні плоди, коли приляжеш до неї з любов'ю й силою.

Але Лепайє не хотів навіть слухати й підняв кулаки.

— Ні, ні, досить мені її, цієї відьми!

— І знаєте,—мовив далі Матвій,—одно мені дивно, що досі не знайшовся розумний та відважний чоловічок, щоб привів до пожитку всю оцю величезну запущену посілість, оцей Шантеблед, із якого старий Сеген бажав колись зробити королівську домену. Тут є широкі нетикані площі, приліски, що треба б подекуди вирубати, пустарі, що легко можна б повернути під управу. Що за гарна задача, яке поле для людської творчости!

Одну хвилину Лепайє стояв, мов остовпілий. Потім почав знов кпити.

— Але ж мій любий паночку, ви божевільні—даруйте за слово!.. Повернути Шантеблед під управу, привести до пожитку оці каменисті толоки, втелюшитися в оці багновища! Гай, гай! Закоплете тут мільйони, а не зберете й кірця вівса. Це проклятий закуток! Мій дід бачив його таким, як є тепер, і мій правнук буде його бачити таким самим. Т-те, я не цікавий, але дуже рад би бачити такого дурня, що зважився б на таке безумство. Можна сказати наперед, що вліз би в порядну розчину.

— Мій боже, хто знає!—спокійно відповів Матвій.—Треба тільки любити, і тоді чоловік може творити чудеса.

Мельничка принесла тимчасом кільканадцять яєць і стояла, як свічка перед своїм мужем, з подивом слухаючи, як він мудро вичитує міському панові. Вони обоє зовсім були згідні в захланній злобі на те, що не можуть загрибати лопатою грошей без тяжкої праці, згідні в своїй амбіції—зробити свого сина паном, бо тільки пан може бути багатим. То ж коли

Маріяна прощалася, поклавши яйця під подушку в возику Жерве, мельничка з гордощами показала їй свого Антося, що, викопавши ямку, плював до неї.

— О, він дуже здібний! Він уже розбирає літери і ми дамо його до школи. Коли вдасться в свого татуся, то певно не буде дурний.

Минуло з яких десять день. Була неділя. Матвій з Маріяною й дітьми був на прогульці, і тут йому прийшла остання об'ява, немов розблиск могутнього світла, що мав дати напрям цілому його дальнішому життю. Вони вийшли, щоб пробути на дворі ціле пополудне і з'їсти підвечірок на вільнім повітрі в чистім полі, серед високої трави. Походивши по лісових стежках, пройшовши кілька полянок, поблукавши по толоках, вони вийшли на край ліса й розсілися під дубом. Відси їм було видно розлогу околицю від невеличкого павільйону старого збірного пункту для мисливих, що тепер був їх мешканням, аж геть-геть до села Жанвіля. Праворуч розляглася велика багниста площа, від котрої хилилися вниз широкі, висохлі й безплідні збоччя, що йшли мов хвиля й губилися ліворуч. За їх плечима піднімався ліс, поперетинаний глибокими ярами, порозділюваний полянами й лугами, яких ніколи не доторкалася коса. А довкола них ані духа, тільки сама оця природа полишена в дикім стані, в своїй спокійній величі, під блискучим сонцем чудового квітневого дня. Здавалося, що всі ті нагромаджені соки роздувають землю мов невідоме, підземне озеро, котрого хвилі чутко хлюпають у могутніх деревах, у буйних ростилах, у непрохідних гущавинах бодяків та

кропиви, що покривали землю. Запах неза-
спокої любові, могутній і різкий запах
ішов із усіх тих речей.

— Не відбігайте дуже далеко, — крикнула
Маріяна дітям. — Ми посидимо під оцим дубом
і швидко будемо їсти підвечірок.

Блез і Дені побігли вже, а за ним, Амбруаз,
бавлячись у перегони; тимчасом Роза кликала
їх, гніваючися й бажаючи, щоб бавилися зри-
ванням квіток. Вони були п'яні вільним пові-
трям, бігали серед бур'яну, що досягав їм до
голів, немов маленькі фавни, розпущені серед
корчів. Потім вернули й почали складати бу-
кети. Потім знов кинулися в перебіганку, старші
брати взяли малу сестричку на плечі і гей
же в шаленій погоні!

Але підчас цієї довгої прогульки Матвій
був якийсь не при собі, блукаючи очима дов-
кола. Часом Маріяна забалакає до нього, а він
не чує, поринаючи в мрії перед тим запуще-
ним полем, перед якимсь закутком ліса, зарос-
лого хашами, перед якимсь джерелом, що
джуркотячи, губилося в багнюці. Та проте
вона почувала, що в нього в душі не було
байдужности ані суму, бо, вертаючи до неї,
він усміхався своїм добрим, ніжним усміхом.
Вона сама висилала його не раз для його
добра проходитись отак по полю, навіть са-
мого; а коли догадалася, що в ньому відбу-
вається великий перелом, то з довір'ям ждала,
аж сам він заговорить.

Та ось коли він знов попав у свої мрії,
роздивляючи очима різні роди земель, розки-
нені на тім величезнім просторі, вона легенько
скрикнула:

— О, поглянь лише! поглянь!

Вона лишила була під великим дубом маленького Жерве в його возику серед буйного бур'яну, в якому поринали колеса. І поки вона приготувлявала підвечірок у невеличкій срібній молочниці, побачила нараз, що дитя підняло головку й повело очицями за її рукою, в якій іскрилося до сонця блискуче срібло. Вона ще раз повторила той рух і знов дитина повела оченятами за тою зіркою, якої блиск уперве заяснів у сутемках її життя.

— О, ніхто не скаже, що я помиляюся, що забираю собі щось у голову. Але він бачить виразно, це певне! Моя душенько люба! Мій скарб дорогий!

Вона кинулась до нього й почала цілувати його з радости за цей перший погляд. І це була zarazом радість першого усміху.

— Ади, ади! — промовив і собі ж Матвій, що нахилився поруч з нею, спонуканий тою самою радістю, — а ось він і всміхається до тебе! Чи бач! як тільки такий хлопчука почне бачити виразно, так зараз і починає сміятися!

Вона й собі ж вибухла голосним сміхом.

— Твоя правда! Він сміється, сміється! Ах, який він гарненький! Ах, яка я щаслива!

І мати й батько сміялися разом, щасливим сміхом, перед тою дитячою усмішкою, ледве ще видимою, перелетною, мов легесенька зморшка на чистій джерельній воді. В своїй радості Маріяна покликала четверо інших, що катулялися в траві серед свіжого листя.

— Ану, Розо! Ану, Амбруазе! Ану, Блезе і Дені! Вже пора, ходіть на підвечірок!

Вони збіглися і підвечірок заставлено на м'якій мураві. Матвій розв'язав кошик, що був завішений спереду на малім возику, мати

виймала з нього шматки хліба з маслом і почала роздавати. Настала глибока мовчанка всі четверо кусали здоровими зубами й ковтали зі здоровим апетитом, так що любо було дивитися. Але ось почувся ще один крик; це панич Жерве нетерпеливився, що йому не услугують насамперед.

— Ах, так, це правда! Я й забула про тебе!—промовила радісно Маріяна.—Ну, ну, твоє не втече... Отвори свій дзюбок, мій любчику.

І простим, спокійним рухом вона широко розщепила на собі корсетку й відслонила свої білі груди, м'які мов шовк, у котрих молоко перло аж до рожевої пипки, немов пупінок, що ним кормиться цвіт життя. Вона вчинила це в світлі сонця, що обливало її золотом, перед лицем цього широкого поля, що гляділо на неї, без сорому й без найменшого занепокоєння з причини цього обнаження. Адже ж і земля не криється ростити, і дерева не криються, наповняючись соками. Потім, сівши серед високого зільниччя, вона майже сховалася серед цієї буйности, серед того щедрого розросту цвітневого сім'я. А тимчасом дитина, з голими і свобідними грудьми, смоктала довгими струмочками тепле молоко, так як оті незлічимі рослини ссали життя з землі.

— А то зголоднів!—скрикнула вона.—Ну, лише не кусай так сильно, ти мала ненажеро!

Але Матвій усе ще стояв зочарований першим усміхом дитини, радуючися тим сильним голодом, тим молоком, що плило по світі, тими шматками хліба, що їх поїдали інші.

І знов на нього найшла його творча мрія і йому вирвалася з уст ідея будучини, що заповонила його, і що досі він нікому ще не говорив про неї.

— Ну, саме пора тепер узятися мені до діла, заснувати своє королівство, коли хочу, щоб оті діти мали що їсти й на чому рости. Та треба думати й про тих, що ще прийдуть, що будуть роздовжувати наш стіл з року на рік. Хочеш це знати? Хочеш, щоб я сказав тобі?..

Вона підвела очі і ждала, всміхаючись.

— Так, скажи мені свій секрет, коли прийшла пора. О, я догадуюся давно, що ти носишся з якимсь великим пляном. Але я не випитувала тебе, а ждала.

Він не відповів на простець, бо нагла згадка наповнила його обуренням.

— А знаєш, той Лепайє, це лінюх і дурень, хоч удає хитрого. Чи ж є глупіше святотрадіство, як оте міркування, що земля стратила свою плодючість, що вона ось-ось має збанкрутувати, вона — вічна мати, вічне життя! Вона мачуха, але тільки для злих синів, для нездар, для тупиць, для безглуздох, що не вміють любити ані оброблювати її. Але коли до неї прийде син розумний, що візьметься до неї поважно, віддасться їй увесь, зуміє оброблювати її всіма способами нової науки, користуючися досвідом, побачите, як вона прокинеться і плодитиме ненастанно, покриваючися безмірним жнивом. Ах, говорять по селах, що оця домена Шантеблед ніколи не плодила й не буде плодити нічого, крім бодяків. Ану побачимо! Нехай тільки прийде відповідний чоловік, і він перемінить її і сотворить нову землю, повну радості й багатства.

Потім обернувшись живо, він простягнув руку й показував за чергою ті точки, про які говорив.

— Отам позаду розляглося більше двохсот гектарів чагарника, що доходять аж до фільварків Марейля і Лільбона. Вони поперетинані полянами прекрасної землі, що лучаться широкими ярами; з них легко зробити пречудові пасовиська, бо там джерел багато. Та головні ті джерела, отам направо їх так багато, що вони забагнули всю улоговину і творять декуди озерця, порослі тростиною й осокою. Подумай же собі смілого чоловіка, завойовника й культиватора, що осушив би цей терен, відпроваджуючи з нього надмірну воду при допоміг кількох каналів, які не трудно було б поробити, — і ось тобі здобуте величезне поле здатне до управи, де збіжжя росло б надзвичайно щедро. Та це не все. Лишається ще оте поле перед нами, оті легкі склони, від Жанвіля до Старого Замчища онтам унизу, ще двісті гектарів, що лежать майже пустою задля сухости й худого каменистого ґрунту. А це ж проста річ, досить тільки взяти отам угорі джерела й ті баговинні води і повернути їх сюди, розілляти їх по тих безплідних склонах, що помалу зробляться страшенно родючими. Я все те оглянув, усе обміркував, і бачу тут перед собою, низько цінуючи, п'ятсот гектарів ґрунту, з якого відважний підприємець може зробити найпліднішу домену. Це ж ціле хлібне царство, цілий новий світ, який можна сотворити працею при допоміг добродійної води й нашого батька сонця, вічного джерела всякого буття.

Маріяна гляділа на нього з подивом, а він тремтів зворушений могутністю своїх мрій. Але

вона злякалася таких величезних плянів і не могла здержатися від окрику тривоги та розсудка.

— Ну, ну, цього забагато! Бажаєш неможливого. І як тільки ти можеш думати, що все це колись буде наше, що наш маєток розшириться на всю околицю! А скільки ж то капіталів, скільки рук треба на таке завойовання!

Він хвилию стояв німий, прокинувшись від потрясення і вернувши до дійсності. А потім почав сміятися своїм розумним і тихим сміхом.

— Твоя правда, я літаю в снах, говорю дурниці. Моя амбіція не йде ще так далеко, щоб я забавав бути королем Шантебледа. Та проте все, що я говорю — правда. І що ж у тім злого думати про великі пляни й додавати собі відваги й надії? На разі я наважився попробувати управи—о, в скромнім розмірі, на кількох гектарах, які, надіюсь, Сеген відступить мені дешево разом з невеличким павільйоном, у якому ми живемо. Я знаю, що його посілість, ув'язнена орендою ловецтва, негідна йому. А потім побачимо, чи земля полюбить нас і пригорнеться до нас, так як ми пригортаємося до неї. Сміло, сміло, кохана жінко, давай поживу цьому маленькому ненажері, а ви, мої любі, їжте й пийте і вбивайтеся в силу! Земля належить до тих, у котрих є здоров'я і котрих багато!

Блез і Дені замість відповіді взяли собі ще по шматкові хліба з маслом, а Роза випила чарку води, закрашеної вином, яку подав їй Амброаз. Але головню Маріяна була символом цвітучої плодовитости, джерелом сили і зросту, з тими відкритими грудьми, з яких Жерве насисався досхочу. Він тягнув так силь-

но, що чути було цмокання його уст, мов тихеньке булькотання джерела при самій норі, тоненького струмочка молока, що мусів усе більшати і зробитися рікою. І мати чула, як довкола неї всюди булькотало те джерело й розливалося. Це ж не сама вона кормила; квітневі соки наливали кожну скибу, тремтіли в гілках дерев, піднімали вгору всі трави, серед яких поринала вона. І під собою, в лоні ненастанно плодючої землі вона чула ті струмки соків, що обгортали, наповнювали її, що й її грудям додавали молока в міру того, як воно спливало в дитяче горло. Це була та молочна ріка, що пливе в жилах світа, ця вічна ріка життя, що плодить вічне жниво живих творів. І серед того любого весняного дня оте блискуче, співуче, пахуче поле все купалося в ньому, величаючися красою матері, що розікривши груди проти сонця, перед лицем широчезного горизонту кормила свою дитину.

Л. Н. В. 1900. 1.

ПОВІНЬ

Оповідання

I

Звуть мене Люї Руб'є. Від роду мені сімдесят літ. Я родився в селі Сен-Жорі, що лежить о кілька миль за Тулюзою над Гаронною. Чотирнадцять літ бився я з землею із-за одного хліба. Аж на кінці я таки добився достатку, і перед кількома днями був я ще одним із найзаможніших господарів на всю околицю. Бачилося,—наш дім був благословенний. Щастя запустило в нім коріння. Сонце сприяло нам,—і я не тямлю вже лихого врожаю. При господарстві в ту пору жило нас мало що не дванадцятро люда. Найперше сам я, ще крепкий, робив як голова родини; далше мій брат П'єр, старий кавалер, абшитований фельдфебель, молодший від мене кількома роками; потім сестра Агата, що замешкала у нас по смерті свого мужа,—король-баба, превеликого росту й така весела, що як було розреготеться, то її сміх чути було на другім кінці села. А потім ішов і весь наш приплодок: син Жак, його жінка Роза та їх три доньки: Еме, Вероніка та Марі. Найстарша, заміжня за Сипрієном Бонюна, статним мужчиною, з яким мала вже двоє діточок: одному поступило вже було на третій рік, а другий мав лише десять місяців. Середуша донька від місяця вже була посватана й мала вийти заміж за Гаспара Ра-

бюто. Наймолодша, правдива панночка, шіснадцятилітня дівчинка,— та така вам біла та жовтокоса, що бачилося,— їй би було лиш у дворі якім родитися. Отже, числом було нас усіх десятеро. Як бачите, не багато хибувало до дванадцяти. Я був дідом і прадідом. Коли ми сідали за стіл, то сестра Агата сідала мені по правій руці, а брат П'єр по лівій, діти розмішувались кругом по старшині літ, а голови йшли одні за одними все нижче й нижче, мов по драбині, аж до десятимісячного хлопчика, що вже, мов дорослий, їв сам свій росіл. То-то б вам було чути, як покалатували ложки по тарілках! А то вам усі, від малого до великого, упрятувалися так справно, що ану! А що за радість бувала у нас підчас обіду, що за бесіди, що за сміхи! Я чув, як гордість і щастя розгрівали мою кров, коли діти простягали до мене руки, лепечучи:

— Дідусю, мені хлібця! А укрійте ж бо більше! Мені грубший шматок!

То були щасливі часи. Робота при господарстві йшла, мов на машині,— всякий працював приспівуючи. Вечорами брат П'єр заводив забави, розповідав історії про своє вояцьке життя. Тітка Агата щонеділі пекла колачики для наших дівчат. Марі вміла співати набожних,— і так то вона їх виводила своїм голосочком, що твій найліпший дяк. Вона подобала на святу з жовтими косами на плечах і з ручками, зложеними поверх фартушка.

Дім ми добудували на другий поверх, коли Емє вийшла за Сипрієна, і бувало жартом говоримо, що прийдеться знов його надбудувати, як Вероніка вийде за Гаспара, так що,— най-ко, най-ко,— дім виросте аж під небеса,

коли прийдеться надбудувати його за кожним весіллям. А річ була в тім, що нам страх як не хотілося розставатися. Ми були б, мабуть, воліли виставити цілу слободу на своїм обійстю, на своїй землі. Коли родина при купі, любо жити і вмирати там, де вирослося.

Нинішнього року місяць май вигодив прекрасний. Давно вже не показувало на такий урожай. Того таки дня ми з Жаком, моїм сином, якраз покінчили всю весняну роботу. Вийшли ми з дому десь коло третьої з полудня. Наші пастівники понад берегом Гаронни стелилися, мов темнозелена, майже чорна скатерть. Трава була на локоть заввишки, а живий пліт, насаджений торішнього літа, пускав уже прекрасні паросгі. Відси ми перейшли до нив і виноградників. Усього понаскуповували ми шматочками в міру того, як у нас прибувало достатку. Збіжжя піднімалося густо. Виноградники в повнім цвіті обіцювали незвичайний збір. Жак, усміхаючись своїм добродушним сміхом і клеплючи мене по плечі, приговорював:

— Ну, татуню, буде вам хлібця і вина на старості літ!.. Скажіть, де ви стрітили господа, як ви вимолили у нього, аби золотим дощем скроплював ваші ниви?..

Лучалося нераз, що ми таким способом нагадували свою давнішу нужду. Жакова правда: мені, дійсно, мабуть, пощастило найти ласку у якого святого, або й усамого господа, бо все, що лише діялося в нашому краю, йшло якраз мені на пожиток. Чи град перепаде,—то мов навмисне мине наші поля. Чи у сусідів прокинеться зараза на виногради,—наші виноградники стоять нетикані, сказав би, стіною обве-

дені. Вкінці ми звикли уважати все це зовсім справедливим. Ми нікому не творили пакости, то й гадали, що ми заслужили на своє щастя.

Вертаючи, ми обійшли іншими частками, які ми мали, по другім боці села. Шовковнича плянтація зачинала розростатися, а мігдалеві дерева приносили вже ладний доходець. Ми весело балакали, придумували і це й те. Як то ми, скоро б лиш на потрібні гроші стягнутися, прикупимо ще деякі частки, аби всі порозкидані шматки, що вже були у нас, злучити разом, і таким способом станемося властителями цілого кругленького кута. У нас було вже наскладано дещо потрібних грошенят, а урожаї нинішнього літа, коли лиш додержить, дадуть, напевно, змогу довести все діло до ладу.

Підходячи до хати, ми побачили Розу, що нетерпливо махала на нас і кричала:

— Ходімте ж бо швидше!

Одна з наших коров отелилася двоїма телятами. Це порушило всіх немало. Тітка Агата похитувала взад і вперед своєю масивною постаттю. Дівчата розглядали телят. Народження тих двоїх близнят видавалося новим благословенством нашого дому. Ще недавно мусіли ми будувати кілька нових хлівів для худоби. Була в нас уже ціла сотня штук різного скоту, коней, коров, а особливо багато овець.

— Щасливий день сьогодні,—сказав я.—Нехай і так! Вип'ємо на те щастя бутельочку вина!

Тимчасом Роза відвела нас на бік і сказала, що Гаспар, наречений Вероніки, жде на мене. Прийшов, каже, умовитися, коли має бути весілля. Вона задержала його до обіду. Гаспар, найстарший син одного господаря із селяця

Моранж, був високий, двадцятилітній парубок, знаний у цілій околиці задля своєї незвичайної сили. На празнику в Тулюзі він поборов Марсі-яля, голосного борця-удальця наших сторін. При тім дуже добрий хлопець, золоте серце, тільки надто вже неспілий!.. За кожним разом рум'янівся, коли Вероніка спокійно гляділа йому в очі.

Я просив Розу, щоб покликала його. Він лишився було на дворі й помагав служницям розвішувати шмаття по поливанню. Коли увійшов до хати, де ми сиділи, Жак обернувся до мене і сказав:

— А ось і він, татуню.

— Що ж,—сказав я,—ти прийшов, небоже, питати, який день би нам вибрати на великий празник?

— А так, дідусю Руб'є,—відповів він і сильно запаленівся.

— Нема сорому, сину!—говорив я.—Коли хочеш, то назначимо весілля на святу Фелісіте, 10-го липня. Сьогодні маємо 23-го червня,—так ось лишається тобі несповна двадцять день чекати. Мою бідну небіжечку жінку звали Фелісіте,—її день принесе вам щастя. Що ж? Чи так? Пристаєш?

— Пристаю! Дуже добре!.. В день святої Фелісіте, дідусю Руб'є.

І він обрадував нас, Жака й мене, такими ударами по руках, що один був би, запевно, вистарчив, аби збити з ніг крепкого бика. Потім обняв Розу, називаючи її мамою. Той здоровенний парубійка з величезними кулаками любив Вероніку так сильно, що навіть їда й пиття не йшло йому до душі. Говорив нам, що певно б занедужав, якби ми відказали йому.

— Тепер,—сказав я,—ти пообідаєш з нами, правда? Ну, кожне на своє місце! Я голоден, як той вовк!

Нас сіло того вечора за стіл одинадцятаро. Гаспара посадили поруч з Веронікою. Вдивляючись у неї, він забував про їду. Був такий щасливий в її сусідстві, що не раз грубі сльози навертались йому на очі. Сипрієн і Емє, що перед несповна трьома літами побралися, зиркали одно на одного та всміхалися. Жак і Роза, яких подружжю вже махнуло двадцять і п'ять літ, держали себе притвердше,—але й вони украдкой переглипувалися такими поглядами, в яких виднілася ще давня любов. Щодо мене, то мені мовби вертали молоді літа, коли я поглядав на двоє закоханих дурників, що перемінляли наш родинний, сільський обід на правдивий тихий рай. А що за смачний росіл сьорбали ми того вечора! Тітка Агата, у якої все жартики вертілися на язиці, трошки пересолила свої дотепи. Приходилось уговкувати її. Потім бідолаха П'єр узявся розповідати про свої любовні пригоди з одною панночкою в Ліоні. На щастя, було вже по обіді. Всі заговорили всуміш. Я приніс із погребя дві бутельки вина. Всі стукнули склянками, бажаючи всього найкращого Гаспарові й Вероніці. У нас то в звичаю так говорити. Під „усім найкращим“ розуміємо, аби в подружжю не бувало бійки та лайки, а прибувало б дітей та череватих мішків з грішми. Потім узяли співати. Гаспар умів любовних пісень на старий лад. Під кінець попросили Марі, щоб заспівала набожної. Вона встала; її голос, високий і дзвінкий мов сопілочка, так і тремтить в ухах.

Підчас її співу я приступив до вікна. Гаспар наблизився до мене. Я спитав його:

— А що? Не чувати у вас нічого новенького?

— Нічого — відповів. — Балакають щось про зливні дощі, що впали цими днями. Бояться, щоб не наробили шкоди.

Дійсно, попередніми днями дощ лляв без перерви мало не 60 годин. Гаронна дуже піднялася від учора. Та ми довіряли їй і доки не виступила з берегів, ми не мали чого жалуватися на її сусідство. Вона робила нам не одну дружню послугу, а її водяне дзеркало було таке гарне і спокійне... Крім того, селянин не радо розстається зі своєю корою, навіть і тоді, коли вона грозить завалитися на його голову.

— Ба, — відповів я, здвигаючи плечима, — нічого не буде. Чи раз то буває? Ріка гороїжиться, сказати: сердита чогось... А опісля одної ночі й утишиться, опаде в береги й посумирніє, що твій баранчик. Побачиш, синку, що й на цей раз лише дурно люди тривожаться. Поглянь но лише, яка чудова погода!

І рукою вказав я йому на небо. Було вже посьомій, сонечко спускалося. Боже, що за синява! Все небо було голубе, як безмежна голуба скатерть, до розочку чиста. Сонце заходячи розсипало по ній немов золотий пісок. Згори пливла тиха радість, спокій і мир усе ширше й ширше обнімали ввесь небозвід. Замітно було, що сон наближається. Все мов уколисувало, присипляло звільна, поволеньки... Ніколи наше село не показувало веселішого, безжурнішого вигляду, як саме того вечора. Дахівки на хатах немов тіли в рожевих відблисках заходу.

Здалека долітав до мене сміх одної сусідки, а там дзвеніли голоски дітей з дороги, проти нас: діти, мабуть, розпочали якусь шумну забаву. Крім того, чути було злагоджене віддаленням бегетання та блеяння худоби, що її заганяли до стаєнь, і всі змішані голоси, які чути по селі в затишний вечір. Грубий голос Гаронни продовжав також без упину своє рокотання, та для мене гуділо воно незаметно, мені видавалось самою тишиною: так сильно я вже привик до того шуму. Мало-помалу небо блідло: село лягало на спочинок. То був вечір прегарного дня. Мені здавалося, що наше щастя, багаті врожаї, дім повен достатку, розмова Вероніки, — спускались на нас чистою росою з ясного та безхмарного неба. Оцей день, лягаючи на спочинок, посилав нам урочисте прощальне благословенство.

Я знов перейшов насеред хати. Всі жінки балакали. Взагалі було шумно, як належить. Я всміхався...

Нараз із села, здавалося, сонного й тихого, почувся крик розпуки й загибелі:

— Гаронна! Гаронна!

II

Ми вибігли на двір.

Сен-Жорі лежить у кітловині, що тягнеться довж берега, віддалена від ріки на яких п'ятсот метрів. Ряди високих тополь, що ними обсажені сіножаті, закривають собою Гаронну.

Від нас не було видно нічого. Але зловіщий зойк: „Гаронна! Гаронна!“ не переставав лунати.

Нараз на широку дорогу, що вилася поперед нами, вибігли два чоловіки і три жінці.

Одна з них несла на руках дитинку. Без пам'яті зо страху вони кричали й бігли в доскість по твердій землі. Часами обзиралися, а їх лиця були так переполошені, немовби за їх слідами гналася ціла тічня вовків.

— Що таке з ними? — спитав Сипрієн. — Діду, бачите ви щонебудь?

— Ні, ні, — кажу я, — і листок не ворухнеться, не то що.

Дійсно, ціла лінія круговида лежала недвижно й спокійно. Та я не встиг іще договорити останніх слів, як у нас усіх разом вирвався крик. Слідом за втікачами, з-поміж пнів тополь, поверх густих пучків трави побачили ми ціле стадо сірих і жовтих валів, що карбульци скакали одні поверх других, мов дикі звірі. Зо всіх боків набігали, піднімалися хвилі, ригаючи клубами піни, мов заслинена пащека скаженого пса. Цілі потоки грубими масами напирали один на другий, а їх безконечні ряди потрясали землю глухим шумом свого ваговитого бігу. Величезні боввани одним скоком перевалювалися через менші, мовби напосілися на те, аби їх перегнати. Вони перлися, товпилися, і рвалися наперед, мов бики, що вирвалися на свободу, а по їх напорі мож було догадуватися сили й величини їх рядів, що розтягались більше, як на двадцять кілометрів навколо.

Ми й собі ж видали тепер окрик розпуки: — Гаронна! Гаронна!

Два чоловіки і три жінці бігли дорогою все швидше й швидше. Чули, що страшенна погоня за ними також прискорює бігу. Грізні стада бовванів занімали вже собою цілу лінію видокруга. Вони вже вистроїлися в непроглядні

ряди, клубилися, метались і падали з громовим ревом правильної, бойової стрілянини. Під їх ударами повалилися три тополі. Їх стрункі пні заколихались і щезли, мов і не були. Направо й наліво хвилі гризли і друхотали всякі перешкоди, які їм попадалися. Дерев'яну хатинку, мур, порозпрягані вози знесло й потрощило, мов стеблинки. Та втікачі-люди, бачилось, були головною ціллю погоні. Хвилі пінилися за їх слідами, все ближче і ближче підступали до них, все голосніший і грізніший піднімали ревіт за кожним захопленням ступником землі. Далі, коли їм навтямилося гнати за жертвами, що пильнували втекти від них, узялися на хитрощі. Скотилися величезним водопадом з одного крутого заколінка дороги й такою штукою перегородили нещасним усі дороги,—розлилися перед їх ногами широким ставом. Та люди бігли далше без віддиху, розбризкуючи воду величезними кроками. Вони вже не кричали. Переляк онімив і отуманив їх. Вода, піднімаючись, спиняла їх хід і поволі та сильно наступала на них. Величезна хвиля наскочила на жінку, що несла дитину, вхопила її за підбоки і звалила з ніг. Та вона ще здужала піднятися. Побігла далше. Аж тут другі хвилі надігнали, кинулись їй на плечі, на руки,—потягли її своїми зеленкуватими пашеками, люто потрясаючи нею. І все погнало вулицею долі селом.

— Живо! живо!—закричав я.—Ходім на поверх. Дім міцний. Нам нема чого боятися!

Для ліпшої безпеки ми відразу вилізли на другий поверх. Дівчата йшли попереду. Я обставав при тім, щоб я входив останній. А втім, я навіть не мав коли ніг замочити. Дім стояв

на пригірку, що піднімався на два метри над дорогою. Вода поволі, тихо похлюпуючи входила на обору. Мушу сказати, що в той час ми були дуже перелякані.

— Ну, — говорив Жак, бажаючи успокоїти сім'ю, — нічого не буде. Чи тямите, татуню, в 55 році у нас також вода була на оборі. Вона піднялася на лікоть, а потім спокійнісінько упала.

— А все ж це дуже недобре для поля, — півголосом зідхнув Сипрієн.

— Ні, ні, де там! То нічого не пошкодить, — сказав я, побачивши перелякані лиця женщин.

Емє уклала діток на постелі. Вона сиділа при них, а обік неї Вероніка й Марі. Тітка Агата заходилася розігріти бутельку вина, що її видобула, щоб додати заохоти товариству. Жак і Роза стояли при одним вікні, дивлячись крізь нього. Я стояв при другим з братом, Сипрієном і Гаспаром.

— Ходіть сюди! — крикнув я служницям, що бігали по оборі по коліна в воді. — Не стійте там у мокроті.

— А що ж з худобою? — відповіли вони. — Та ж доразу переполохана! Ось-ось покривається й поколеться в стайнях.

— Не бійтеся! Лишіть худобу, кажу вам, сюди ходіть. Та вже побачимо, що буде далше. Треба буде щось радити.

Я знав, що коли небезпека побільшиться, то рятунок худоби буде неможливий. Та я уважав, що не потрібно тривожити всіх. Я силкувався навіть скільки мож удавати себе спокійним. Опершись о варцаб, я бесідував, придивляючись, як піднімалася повінь. Вода, розпочавши облогу села, опанувала його аж до найменших

закапелків і обхопила його зо всіх боків. Люті напади та наскоки хвиль перестали, вода зглибини круговиду розстелювалася довкола всіх будинків і стискала їх у своїх тісних обіймах. Кітловина, на якій дні стояло наше село, перемінилася в озеро. Вода на нашій оборі дійшла незабаром на лікоть заввишки. Я видів, як вона все піднімалася, та запевнював усіх, що вона лишиться на одній висоті і пробував навіть твердити, що вже опадає.

— Ти мусиш тут заночувати, сину, — обернувся я до Гаспара. — А втім, за кілька годин, може, дороги будуть вільні... Чи як ти гадаєш?..

Він мовчки поглянув на мене. Його лице було страшно бліде. Я завважив, що швидко по тім погляд його перекинувся на Вероніку з виразом безмежної тривоги.

Було десь коло пів до дев'ятої. На дворі було ще дуже видно. Понурі сиві мряки стояли під глибокою синявою неба. Служниці, йдучи нагору, дуже в пору захопили з собою дві лампи. Я велів засвітити їх, гадаючи, що їх світло хоч трохи розвеселить кімнату, в якій ми сиділи, і де вже ставало темно. Агата висунула стіл насеред хати й хотіла розпочати гру в карти. Добра душа! Її очі часто старалися здібатися з моїм поглядом. У неї те лише було на гадці, аби зацитькати дітей. Вона заховала всю свою твердість і веселість: сміялася, аби прогнати тривогу, яку чула довкола себе. Почалася гра. Тітуса насилу позасаждала за стіл Еме, Вероніку й Марі. Всунула їм у руки карти й сама взялася грати з якимось завзяттям, тасувала, знімала, здавала гру і приправляла це все нібито веселою, безжурною балач-

кою, так що її голос майже заглушував шум води на дворі. Та наша молодіж не в силах була забавлятися. Дівчата сиділи побілівши, як полотно. Їх руки дрижали, мов у лихоманці. Вони знехотя прислухувались, не могли занятися забавою і в гарячковій дрожі розсипали карти. Що дві-три мінUTI гра зупинялася. То одна, то друга оберталася й пошепки питала мене:

— А що, дідусю, все ще підіймається?

Вода підіймалася страшенно бистро. Я сміючися, відповідав:

— Ні, ні! Бавтеся собі спокійно. Нема чого лякатися.

Ніколи ще моє серце не завмирало таким туском. Від часу до часу якийсь смертельний холод обхоплював мої ноги й розливався по цілому тілі. Я знаками показав мужчинам, аби стали при вікнах і заслонили собою страшний вид. Ми старалися всміхатися, пообертавшись лицями на хату, де лампа кидала на стіл своє супокійне світляне колесо. Пригадувалися мені наші зимові вечори, коли ми всі збиралися довкола цього стола. Я видів той сам тихий, родинний кружок, повен теплої ширости й любови. І рівночасно, коли тут усе так тихо, я чув за спиною грізне виття ріки, що з кожною хвилиною піднімалася вище й вище.

— Люї,— сказав до мене брат, поглянувши в долину—вода вже лише на три лікті від вікна... Треба подумати...

Я потис його за руку на знак, аби мовчав. Але годі було скривати небезпеку. В стайнях билася наша худоба. Нараз почули ми страшні ревоти і крики перепудженої скотини. Коні іржали потрясаючим, диким голосом, що так

прошибає серце, так далеко розлягається, коли кінь знаходиться в небезпеці смерті.

— Боже мій, боже мій! — скрикнула Емє, скочила на ноги й тисла кулаками виски, трясучися, мов у сильних судорогах. За нею позискакували інші, — і годі їх було спинити. Кинулись до вікон. Заглянувши в них, вони так і завмерли. Мовчали випростувані, — тривога піднімала вгору їх волосся. Мряки загусли. Мляве світло блимало над сивавою поверхністю. Біде небо подобало на білий рубець, накинений на лице конаючої землі. Увіддалі тяглися пасмуги диму, мовби роз'ярені води дихали гнівом. Все мішалось. Світло рештиною сил боролось з напливом загибелі, і гасло в пільмі смерті. Ні одного людського голосу, лише бовтання щораз то більшого моря, та ревіт і іржання худоби в хлівах наповняли повітря.

— Боже мій, боже мій! — повторяли жінщини пошепки, немов боялися заговорити голосніше.

В тій самій хвилині внизу щось сильно затріщало. Скаженіючи зо страху, худоба розламала стаєнні двері. І ми бачили, як їх усіх за чергою несли поперед нас жовті вали, як вони відбивались, захлистувались і наслідок піддавалися переможним непоборним заливам. Вівці пливли, мов сухе листя, густо, пластами, крутячися в величезних чорторіях. Корови й коні боролися, ішли, — далі-далі тратили землю з-під ніг. Особливо наш сірий не хотів умирати. Ставав дуба, витягав шию, дув, форкав так сильно, як ковальський міх. Але вперті хвилі не випускали добичі, валилися йому на крижі, били по боках... Ми бачили наостанку, як він піддався й перестав боротися.

Тоді й ми підняли крик. Окрики виривалися з грудей якось без нашої волі. Ми чули потребу кричати. Простягаючи руки до всіх тих дорогих звірів, що ось тут погибали, ми наввесь голос ридали, не чуючи одно одного й даючи повну волю сльозам і заводам, які досі ми здержували так старанно. Не час уже було дурити себе й інших. Ми не могли вдержатися від голосного нарікання на свою долю. Ось вона, руїна! Пропали наші урожаї, погіб наш товар, усе наше добро зруйновано за кілька годин. Бог несправедливий! Що ми винили йому? А він нам усе забрав, — усе! Я кулаком грозив небу. Я говорив про ранішню прогульку, про сіножаті, про збіжжя й виноградники, що обіщували нам так багато. І все те була омана! Щастя збрехало. Збрехало сонце, коли так супокійно й велично заходило серед урочистої тишини піль і села.

Вода все піднімалася. П'єр, що стояв на варті, сказав до мене:

— Люї, годі гаятись. Вода доходить до вікна.

Його окрик вивів нас із нападу розпуки. Я прийшов до себе, і здвигаючи плечима сказав:

— Ба! Маєток — байка! Поки ми всі живі та здорові, ні за чим нам плакати. Треба буде потім знов узятися до роботи.

— Так, правда ваша, татуню, — підхопив Жак напруго. — Для нас нема небезпеки. Наші стіни міцні... ми виліземо на дах.

У нас, дійсно, не лишалося іншого захисту. Вода, заливаючи ступінь за ступнем, з упертим плюскотом досягла вже до дверей і розливалася попід нашими ногами тоненькими, невеличкими річками. Всі кинулися на горище, не

лишаючи одно одного й на крок, силою того непереможного потягу, що заставляє людей у небезпеці купчитися тісніше до себе. Один Сипрієн щез. Я почав кликати його. Він незабаром показався із сусідньої кімнати. Його лице було змінене. Тут я завважив, що обох служниць також не було й хотів дождити їх. Та Сипрієн поглянув на мене дивним позирком і шепнув мені до вуха:

— Вже по них! Угло шпіхліра під їх кімнатою завалилося.

Бідачки, певно, забігли були до своєї кімнати, аби повиймати свої речі зо скринь. Він розповів мені пошепки, що вони по драбині, яку перекинули мов міст, поперезазили на сусідній будинок, на шпіхлір, де була їх кімната. Я приложив палець до уст, даючи йому знак, аби мовчав. Я почув, як холод пробіг мені поза плечима аж до тім'я: це смерть переступила поріг нашого дому. Коли ми й собі ж стали вилазити на горище, то й не догадалися погасити лампи. Карти лишилися на столі. В кімнаті вода була вже на лікоть від помоста.

III

Покрівля, на щастя, була простора й дуже плоска. Вихід на неї був крізь слухове віконце, пониже якого була невеличка платформа. Тут то й помістилися ми всі. Жінщини сиділи. Мужчини пускались на розвідини й переходили по дахівках до двох високих коминів, що стриміли по обох кінцях покрівлі. Я ж, опертий о віконце, крізь котре ми попротазали, стояв і оглядав краєвид зо всіх боків.

— Поміч незабаром прийде, — хоробро додавав я собі надії. — У сентинських селян є човни. Напевно, вони побачуть нас. Глядіть, чи це не світло видніється там на воді?

Ніхто не відповідав мені. П'єр, не здаючи собі, зрештою, як бачилось, справи з того, що робив, закурив люльку й курих так несамоовито, що за коожним паком випльовував кусники пищика. Жак і Сипрієн, так само як і я, гляділи в далечінь з понурим видом. Гаспар, стискаючи п'ястуки, не переставав лазити по покрівлі, неначе шукав виходу. У наших ніг женщины сиділи збиті в купку. Не говорили ані слова, лише дрижали й закривали руками лица, щоб не видіти нічого. Нараз Роза підняла голову, оглянулася кругом і спитала:

— А де ж служниці? Чому вони не прийшли сюди?

Я не відповідав. Тоді вона ще раз повторила запитання, обертаючися просто до мене і вперто гляділа на мене:

— Де служниці?

Я відвернувся. У мене не ставало сили збрехати. І я зміркував, що холод смерти, який почув я був перед тим, пробіг по женщинах і наших дорогих дітях. Вони зрозуміли. Марі зірвалася на ноги, глибоко зідхнула, — потім нараз сіла знов і залилася плачем. Емє заридала також, обвиваючи своєю спідницею діточки, тулячи їх до себе, немов хотіла оборонити їх. Вероніка закрила лице руками й не рушалася. Навіть тітка Агата зовсім побіліла. Вона раз-у-раз христилася й шептала молитви. Ми займали дуже невелике місце на просторім дасі, тислися одно до одного з почуттям заховання свого життя, щоб укупі менше почувати свою безпомічність.

А в ту пору нас окружав величний вид. Ніч зовсім уже залягла землю, та все таки мала в собі всю м'якість і ніжність літньої ночі. Місяць не показувався, але небо, засіяне зірками, було таке чисте, що весь простір наповняло голубим, живим, глибоким світлом. Виділося, що ще не догоріло вечірнє сяєво, — такий ясний був небовид. Безмірне море розливалось під прозорчастим небом. Воно білілось і блискало якимось власним, фосфоричним світлом, що розпалювало блиски на гребені кожної хвилі. Землі не було видно ніде: очевидно, вся рівнина вже була затоплена. Сама вода ніби дрімала; вона піднімалась велично і плавко, — в ній було якесь успокоєння, що додавало ще більше тиші тій тихій ночі. Ніколи я не бачив такого сумирного моря, з таким мірним, лагідним коливанням. Хвилинами я забував про небезпеку, забував про зрадливість тої води. Увіддалі сріблясті її зморщини приймали вид сірого атласу. Місцями вода лежала, мов гладкі сталеві дзеркала, достоту, мов озерце, що дрімає в тіні ліса, без найменшого руху. Раз вечором коло Марселі я видів море в такім самім виді: це порушило мене до глибини, майже до сліз, немов вид старого приятеля.

— Вода піднімається, вода піднімається! — повторяв брат П'єр, відкусуючи зубами щораз нові кусники від пищика давно погаслої люльки. Між покривлею та водою віддалення було вже не більше, як на лікоть. Мало-по-малу вода тратила свій дрімучий вид. Там і сям творилися прудкі течії. Скоро поверхність води піднялася до певної висоти, то пригірок, що лежав за селом, не міг уже бути для нас захи-

стом. Чверть години пізніше нас окружало грізне, жовте море, ціле покрите всілякими обломками: бочками, делінами, купами трави, якими вода гнівno термосила й перевалювала з боку на бік. Тепер бушували цілі гори піни, облога йшла проти мурів, проти дерев,—зривалися якісь битви, а їх оглушливий шум долітав до нас. Довкола нас хвилі товклись і вертілись, обкидаючи безхмарне небо водяною мрякою. Тополі стогнали падаючи, мов конаючі; доми валилися з таким гуркотом, який видає каміння, сипане з воза на міст. Переможна вода, підкравшись приповзком, бігла тепер по рівнині з цілою силою, валила, розбивала й нівечила все.

Жак, у якого серце рвалося, слухаючи плачу жінок, що сиділи при наших ногах, говорив заламуючи руки:

— Годі ж бо нам сидіти тут і кліпати очима. Треба щось робити... прошу вас, татуню, зробіть щось.

Я хитався й бубонів за ним, сам себе не тямлячи:

— Так, так, зробімо щось.

А самі ми не знали, що зробити. Гаспар заявив, що візьме на спину Вероніку й вирутується з нею. П'єр говорив, що треба збудувати плот. Усе те було безумне. Нарешті, Сипрієн сказав:

— Коли б нам удалося добратися до церкви.

Церква й досі стояла нетикана. Її маленька чотиригранна дзвіничка піднімалася над водою. Нас ділило від неї сім домів. Наш дім стояв на краю села. Він опирався о сусідню хату, вищу від нашої, а ця знов і собі ж підпирала третю. Дійсно, по покрівлях, може, і далось

би долізити до дому священика, — а відти легко вже було дібратися до церкви. Мабуть, там заховалося вже багато народу, бо сусідні хати були пусті, а до нас долітали голоси, що без сумніву виходили із дзвіниці. Але кілька небезпек треба було побороти по дорозі, заким дійти туди!

— То неможлива річ! — говорить П'єр. — Дім Ренбо занадто високий. Годі обійтися без драбини.

— А всетаки не завадить мені спробувати, — відпер Сипрієн. — Як не можна буде пройти, то я вернуся. А коли можна, то ми всі заберемося відси: женщин перенесемо на руках.

Я пустив його. Його була правда. Треба було щось придумати. При допомозі залізного гака, прикріпленого до комина, він видряпався на сусідній дім. В цю хвилину Еме, його жінка, підвела голову й завваживши, що його нема вже при ній, закричала:

— Де він? Я не хочу, щоб він лишав мене. Ми жили враз, нехай же і вмираємо враз!

Побачивши його на сусідній покривлі, побігла по дахівках, не спускаючи з рук дітей і крикнула за ним:

— Сипрієне, зажди на мене. Я піду з тобою. Я хочу вмирати з тобою.

Вона зупинилася. Він нахилився й благав її, щоб лишилась, присягаючи, що верне, що це конечне для урятування всіх. Але вона з помішаним видом кивала головою і все своє:

— Я йду з тобою, йду з тобою! Що тебе це обходить? Я піду з тобою!

Йому прийшлося взяти дітей. Вона й їх хотіла мати при собі. Потім він поміг їй вилізти. Ми

могли слідити за ними, коли вони продиралися по гребені покрівлі. Вони посувалися звільна. Вона знов узяла дітей на руки. Діти плакали. Він щокрок зупинявся й піддержував її.

— Вернися, зараз вернися, лиши її тут, на безпечнім місці!—кричав я.

Я видів його рух, але відповіді не міг почути за шумом води. Потім їх стало не видно. Спустилися на слідуєчий дім, нижчий від першого. За п'ять мінут показалися вже на четвертім домі. Його покрівля, мабуть, була дуже спади́ста, бо вони повзли здовж її гребеня на колінах. Мене нараз обхопило якимось страхом. Приставивши долоні до уст, я закричав зо всієї сили:

— Верніться, верніться!

І всі, П'єр, Жак, Гаспар—кричали за ними то само. Наші голоси на хвилину зупинили їх. Та потім вони взяли знов повзти наперед. Тепер находилися на розі вулиці, проти дому Ренбо. Був то високий будинок,—вищий над усі околишні будинки щонайменше трьома метрами. Ми виділи, як вони хвилинку вагувалися. Потім Сипрієн видряпався вгору по комині з незвичайною силою й проворністю. Певно Еме здогадалася задержатись і підоджати. Вона стояла на покрівлі. Ми виразно бачили її з обома дітьми на руках: її гарна постать рисувалася на яснім тлі неба й видавалася ще вищою. І ось тут то й почалося страшне нещастя.

Дім Ренбо призначений зразу на якийсь фабричний заклад, був вибудований зовсім не тривко. Крім того, об його перед біла з цілого розмаху течія, що утворилася в вулиці. Мені здавалося, що бачу, як він стрясається

під ударами розбушованих хвиль, і я слідив, запираючи в собі дух, за Сипрієном, що повз уздовж по його покривлі. Нараз залунав страшенний тріск. Сходив місяць: круглий, великий, він викотився на чисте небо й облив ярким світлом, мов лампа, безмежне озеро. Ні одна подрібність страшної катастрофи не минула наших очей. Не було сумніву: дім Ренбо розвалився. Зойк розпуки зірвався у всіх нас, Сипрієн щез. Але ми ще нічого на розрізнявали після розвалу покривлі, лише бризкіт хвиль та рев води серед руїни дахівок і купи обломків, які уносила течія. Потім настала тишина,—поверхність води вигладилась, порівнялася з темим зрубом розваленної хати, що стирчав понад водою подекуди своїми пошарпаними щербами. Тут бовдурилась ціла копиця перемішаного деління, немов розвалина напівзахованої церкви. Платви і крокви подрухотані баламкалися в повітрі. Та ось між делинами я нараз постеріг якесь живе тіло, що рушилося й силкувалося з нелюдською натугою.

— Він живий!—скрикнув я.— Слава богу, він живий!.. Він там над білою пасмугою води, освіченою місяцем!..

На нас усіх найшов судорожний сміх. Ми на радощах плескали в долоні, мов би вже й ми були безпечні.

— Він підіймається—говорив П'єр.

— Так, так, глядіть,—об'ясняв Гаспар:—він силкується хопитись за делину наліво.

Сміх наш перервався. Слова завмерли нам в устах,—серце в нас затихло від тривоги. Ми зрозуміли безвихідне положення Сипрієна. При розвалі дому ноги його попали межі дві делини, і він повис униз головою, віддалений

лише кілька сантиметрів від води, не маючи сили видобути прищемлені ноги. Його боротьба була страшенна. На покривлі сусіднього дому стояла Емє з дітьми на руках. Її темна постать на освіченім місяцем небі, бачилось, іще більше виросла. Її волосся розпустилося, гарячкова дрож потрясала цілим її тілом. Вона була свідком при смерті мужа, не зводячи очей із нещасливого, що висів кілька метрів під її ногами. Вона без перерви видавала страшне виття, виття собаки, виття божевільної.

— Ми не можемо лишити його так умирати,— сказав Жак, у якого зуби дзвонили від переляку.— Треба йти до нього.

— Може ще можна буде злізти по платвах,— замітив П'єр.— Тоді ми висвободимо його.

І вони пустилися до сусідньої покривлі, але в тій же хвилі завалився третій дім. Дорога була нам відтята. Ми обмерли. Без відома ми похапалися за руки, міцно стискаючи їх одно одному. Ми не могли оком змигнути зі страшного видовища.

З початку Сипрієн силувався випростуватись. При страшенній натузі відхилявся від води і старався держатись у горизонтальнім положенню. Та він швидко змучився, але все ще не переставав боротися. Пробирав учепитися за днину, розмахував руками довкола себе, шукаючи, чи не налапає на щобудь, за що буде міг ухопитися. Далі-далі, обезсилений боротьбою, він піддався смерті: опустився, повис знов без руху, без сили. Та смерть надходила поволі. Кінчик його волосся доторкався води, що незаметно підіймалася, певна своєї добичі. Він мусів слухати її хлюпоту,

коли доторкалась його голови. Перша хвиля ледве обмочила його чоло — і пішла геть. Слідуюча докотилась до очей... Вода все ще піднімалась: ми виділи, як поступенно тонула в ній голова, як корчі потрясали цілим тубом.

Женщини при наших ногах сильніше стискали лиця своїми стуленими руками. Ми поклакали на коліна, простягали руки, плакали, шептали молитви, позираючи в небо. А там, неподалік, на покрівлі все ще стояла Емє, притискаючи до себе дітей і заводячи щораз голосніше.

IV

Не знаю, як довго стояли ми отак безтямно після тої муки. Коли я прокинувся, вода ще підбула. Вона вже полоскала дахівки нашого дому. Покрівля перемінилася на вузенький островик над поверхністю величезних мас води. Направо й наліво доми мабуть порозвாலувалися. Ми тепер були зовсім самотні, відрізані від усього. Довкола нас розливалось страшне море.

— Ми пливемо, — шептала Роза, хапаючися дахівок. Ми всі почули якесь гойдання, мовби покрівлю знесло і вона зробилася плотом. Колихання води довкола нас завертало нам голови. Та коли ми вдивлялися в церковну дзвіницю, що непохитно стояла проти нас, нам перестав крутитися світ. Ми переконалися, що находимося на давнім місці і що привидний рух походить від дрижання нашої хати.

Вода зачала вже свою облогу проти нашого дому. Він стояв саме півперек нової течії. Досі вона йшла вниз вулицею, але купи розва-

лин загатили її, а потік звернув з дороги й утворив довкола нас бурхливий вир. Облога велася немов по всіх воєнних правилах, систематично, — не бракувало й стіноломів і інших обложних причандалів. Скоро лиш яка деліна, обломок або дошка пропливали коло течії, вона зараз хапала їх, покрутила ними хвилину й пускала на нас, мов тараном. І вже не випускала їх: відносила назад і гримала знов о стіну з подвійною силою. Удари повторялися правильно, вперто влучаючи все в одно й те саме місце. Незабаром уже десять або двадцять таких делін нападали на нас зо всіх боків. Вода ревла, перла цілим своїм тягарем, насилала до нас щораз нові купи хвиль, що піддержували силу бервен. Піна бризкала високо й обмочувала наші ноги. Стіни глухо тріщали. Дім наповнився вже водою і дуднів, тріскаючи в усіх в'язаннях. Часами, коли штурм робився сильнішим і бервена били з більшим розмахом, виділося нам, що всьому вже кінець, що стіни валяться і крізь вибиті діри ми падемо в пашеку свого лютого ворога. Гаспар відважився злізти на сам край покрівлі. Йому пощастило захопити невеличку деліну, яку приволік до себе своїми міцними руками.

— Треба нам боронитися! — закричав.

Жак і собі ж старався спіймати довгу жердку. Пер поміг йому. Я проклинав старість, що відняла мені сили й засудила на непотріба, на безпомічну дитину. Почалася оборона, велетенський поєдинок, боротьба між трьома мущинами й океаном. Гаспар, придержуючи своє бервено, підстерігав дерев'яні тарани течії й круто відтручував їх, коли підпливали

близько. Порівно з ним працювали також Жак і П'єр довгими жердками, відпихаючи пливучі обломки, яких удари могли бути для нас пагубні. Оця боротьба тяглася добру годину. Вони пантрували на всі боки, перебігали з одного кінця на другий, мусіли одночасно відбивати десять нападів. Та помалу-малу оце завзяття вдарило їм до голови. Мов бежевільні, вони кидали наруги на океан, били по водах і грозили їм. Гаспар махав бервеном, лускав ним по хвилях, штовхав, мов ворога в груди при кулачній боротьбі. Мов коваль о ковадло, так лускав він без упину з безумним запалом. Але хвилі мовби й не завважували цього. Уперто, спокійно та непохибно вони наносили удари. Бервена не залишали своєї налаженої роботи, мов би їх попихала якась зла сила. Вони видавалися живими ествами: так хитро і проворно вони ухилялися від ударів, що їм грозили, — і так уперто, будь що будь, перлися, щоб ударити о дім в націлене місце. Жак і П'єр опустили руки. Вони сіли на покрівлі, змучені, обезсилені. Гаспар у останнім пориві підставив на течію своє оружжя. Вона вирвала у нього бервено з рук і принялася знов пробивати ним новий пролом. Боротися далі було неможливо.

Хвилина була страшенна. Жінки дрижали й напружено слідили за обороною. Вони уважали нашу перемогу рятунком: не чули небезпеки, коли не чули глухих ударів делин, від котрих їм кожний раз здавалося, що дім розпадеться. Вони всі, забувши переляк, повставали, щоб ліпше видіти. Та коли побачили безоружного Гаспара, коли побачили, що П'єр і Жак ледве дишуть від втоми, зачали вголос

заводити, стративши надію. Дім знов сильно трясся, тремтів під нашими ногами, — а як де-коли стукнуло сильніше, вони всі разом видавали довгий протяжний окрик.

Марі й Вероніка кинулись собі в обійми. Вони повторяли роздираючим голосом усе ті самі слова, зойк тривоги, що й досі все дзвенять мені в ухах:

— Я не хочу вмирати, боже мій! Не хочу вмирати!

Роза тихомирила їх. Вона хотіла потішити їх, додати їм відваги. А сама вся тряслася, підіймала голову й повторяла в півголос за ними:

— Боже мій! Не хочу вмирати!

Одна тітка Агата не говорила ні слова. Вона вже не молилася, ні христилася. Гляділа без думки в далечінь і старалася всміхатись, коли стрічала мій погляд. Вода ще підійшла. Вона вже обмивала дахівки. Годі було чекати якої помочі. Крики причувалися нам здалека. На хвиличку привиділося нам, що не дуже далеко від нас промелькнули дві ліхтарні. Потім усе втихло і лише жовта скатерть розстелювала свою голу, безбережну поверхність. Мешканців Сентина, у яких були човни, запевно раньше, як нас, захопила повінь. А тимчасом ми нарікали на них і думали, що вони підло поквапилися сховати себе самих від небезпеки. Розпука робила нас несправедливими.

Однако ж Гаспар поновив свої обходи довкола покрівлі. Нараз закликав нас.

— Ходіть сюди, помагайте мені! Держіться міцно!

З жердкою в руках він чатував на велику, чорну масу, що поволі надпливала до нас. То

була величезна покрівля із шпихліра, збита з сильних дошок. Вода знесла її в цілості, і вона плавала тепер, мов пором. Коли підійшла поближче, Гаспар зачепив її жердкою, але його шарпнуло, і він ще раз закричав до нас, аби ми помагали йому. Ми держали його міцно, обнявши за пояс. Скоро лиш пором попався в течію, то сам від себе причалив до нашої покрівлі, — та ще й гепнувся о неї з такою силою, що ми злякалися, щоб і сам не розлетівся. Гаспар сміло скочив на той імпровізований пором, який посилала нам доля. Він обдивляв його зо всіх боків, щоб переконатися, чи втримає нас, а за той час П'єр і Жак при-держували його з покрівлі, щоб не відплив; Гаспар сміявся і сказав весело:

— Ось, дідусю, і наш рятунок... Не плачте ви, жіноцтво!.. Та ж це пором, як дріт! Глядіть, я навіть ніг не промочив. Він донесе нас усіх. На нім будемо, мов дома.

Та для ліпшої безпеки він загадав іще скріпити той пором. Ловив бервена, що плавали довкола і прив'язував їх до нього мотузками, котрі П'єр на всякий випадок забрав був із хати, коли ми вибиралися з долішнього поверха. Гаспар раз перегнувся й упав у воду, та на наш крик відповів лише сміхом. Вода його знає. Недармо він пропливав цілі кілометри по Гаронні. Він вернув знов на покрівлю, обтрясся і сказав:

— Ну, сідайте! Годі тратити час!

Жінки поклякали, дякували богу. Гаспар зніс на руках Вероніку й Марі на пором і посадив їх насередині. Роза і тітка Агата самі позсувалися по дахівках і помістилися побіч молодих дівчат. У тій хвилі я обернувся

в сторону дзвіниці. Там усе ще стояла Еме, не дуже далеко від нас. Вона держалася комина й піддержувала на зведених угору руках дітей. Вода сягала їй уже до пояса.

— Не турбуйтеся, дідусю, — прошептав до мене Гаспар. — Ми по дорозі заберемо й її. Прирікаю вам це!

Пер і Жак були вже на поромі. Я й собі скочив на нього. Він перехилився трохи на один бік, але дійсно був досить сильний, щоб видержати нашу вагу. Гаспар вкінці останній зліз із покрівлі. Він нагадав нам ловити жердки, яких захопив декілька й сам. Вони мали служити нам за весла. А сам узяв предовгий дрюк, яким орудував дуже справно. Ми дали йому волю бути за керманича. На його розказ оперлися ми всі своїми жердками о дім, аби відіпхнути пором.

Та він мов би приріс до нашої покрівлі і, не вважаючи на всяку свою натугу, ми не могли відчалити. Ледве що ми здужали, напершися всіма силами на дрюки, відділитися від дому на два-три метри, коли течія сердито знов прибивала нас до нього. А той маневр не був без небезпеки, бо кожний удар був такий дужий, що наш дощаник грозив за кожним разом розбитися на кусники.

І знов ми пізнали свою безсильність. Ми вважали себе урятованими, а тимчасом були в руках ревучого моря. Мій страх навіть збільшився. Я жалував, що жіноцтво покинуло покрівлю. Тут кожної хвили, думалось мені, вони можуть перевернутися, і в моїй уяві вони вже ось-ось боролися зі смертю. Та коли я натякнув на те, щоб ми вертали, то всі кричали в один голос:

— Ні, ні! Попробуємо ще! Волимо тут умирати!

Гаспар не сміявся більше. Ми всі мовчали понуро й силкувалися відчалити, наново напіраючи на жердки й подвоюючи натиск. П'єрові прийшла гадка вернутися на покрівлю і відти, при допомозі мотуза перетягти нас наліво. Таким способом він добув нас із течії. Коли знов зіскочив на пором, уже легко могли ми відчалити й виплисти на одверте місце. Гаспар нагадав свою обіцянку: забрати по дорозі нашу бідну Емє, якої жалібний завід іще не втихав. Та в тій цілі треба було переїхати вулицю, де була страшенна течія, проти якої ми даремно боролися. Він з німим запитанням звернув на мене свій зір. Я зовсім стратив голову. Ніколи ще не лютилася в моїм нутрі така страшна боротьба. Для вирятуння тої нещасливої приходилося наражати на небезпеку життя вісьмох душ. Я завагувався на хвилинку, та сил не стало устояти проти її роздираючого крику, що все ще розлягався посеред ночі, мов стогін конання.

— Так, так! — відповів я Гаспарові. — Ми не можемо відплисти без неї.

Він звів голову, та не сказав ані словечка, і почав кермувати поромом, опираючися дрючком о всі стіни, які вистирчали. Ми минули сусідній дім, переїхали над своїми стайнями — та ледве тільки виїхали на вулицю, крикнули всі враз. Течія вхопила нас з новою силою, поволокла нас і понесла знов до нашого дому. Ми хиталися дві-три секунди. Нас несло мов стебелинку, так быстро, що крик наш урвався аж серед страшного удару порому о дахівки. Щось затріщало, поколені дошки рознеслися

і нас усіх розкидало. Не знаю, що діялося даліше. Пригадую собі лише, що падучи видів я Агату розпростерту на охрест на воді: одержувала її, та вона опускалася, закинувши голову назад, без боротьби, мов нежива.

Проникливий біль протверезив мене. То П'єр волік мене за волосся по дахівках. Я лежав і озирався довкола, зовсім без пам'яті. П'єр кинувся в воду. Я видів, як він плавав у розпуці, відшукуючи щось у воді. В нестямі, з якої я ще не вийшов, я дуже здивувався, коли нараз побачив Гаспара на тім місці, де пронер П'єр: парубок держав на руках Вероніку. Положив її обік мене, знов кинувся в глибіню і видобув із неї Марі, білу, як віск, усю закоценілу й недвижну, так що я вважав її мертвою. А він кинувся третій раз, та вже дармо. П'єр показався обік нього. Вони щось говорили, показували один одному, — та я не міг чути нічого. Коли вони втомлені вернули на покрівлю, я закричав:

— А тітка Агата? А Жак? А Роза?

Вони покивали головами. Густі сльози скотилися у них з очей. Із деяких їх слів зрозумів я сяк-так, що Жакові мабуть розбило голову о делину, Роза вхопилася за труп мужа і пропала з ним у безодні. Тітка Агата щезла. Гаспар догадувався, що течія занесла її трупа в дім під нами кудинебудь крізь отворене вікно.

Встаючи, я нагадав собі Еме й повернув голову з покрівлі, де перед кількома хвилинами вона ще стояла. Та води ще прибуло. Еме вмовкла. Я добачив лише її дві закостенілі руки, що ще піддержували дітей над водою. Потім все щезло. Вода все покрила рівною,

гладкою скатертю, що сріблилася в соннім місячнім світлі.

V

Останній акт страшної драми наступив. Нас було п'ятеро на покрівлі. Вода лишала нам лиш вузький пласт уздовж гребеня дому. З одного боку змгло комін. Вероніка й Марі ще не прийшли до себе з зомління і нам треба було держати їх у стоячім положенню, аби доразу не змогли. Вкінці прийшли до себе і нам ще тяжче стало глядіти на них. Промоклі вони дрижали від холоду і знов зачали кричати, що не хочуть умирати. Ми старалися успокоювати їх, як успокоюють дітей; ми говорили їм, що ми тут і не дамо їм умирати. Та вони вже не вірили нам, кивали головами: знали, що приходить їх кінець. І за кожним разом, коли слово „умирати“ переходило через їх уста, зуби їх дзвонили, мов у лихоманці, і вони з неописаною тривогою кидалися одна одній в обійми.

Наближався кінець. Розвалене село виглядало з-під води тільки де-де недоваленими останками стін. Наш дім стояв ще довше від інших. Лиш одна церков, і досі не ушкоджена, виставляла свою дзвіничку, і лиш відти чути було невиразний гамір голосів: це люди, що там урятувалися, говорили про смерть і руїну, що лютувала довкола. Відти ми не ждали ніякої помочі. Неподалік від нас ми бачили трьох людей, що повилазили на дерева, рятуючись від повені. Тепер вода закривала вершечки тих дерев: смерть і там узяла своє. Ми звернули також свою увагу на другу спробу ря-

тунку з дому позаду нас, на березі ріки. Там залив затопив лиш низький поверх. Його мешканці при допомогі пов'язаних обручів спустилися з вікон на пором, який, здається, був так, як і наш, якимсь наднесеним водою обломком, що їм удалось його спинити. Пізніше ми стратили їх із очей. Роздираючий крик, який незабаром потім залунав, велів нам догадатися, що й вони розбилися о якусь перешкоду.

Тепер направо й наліво не було чути нічого, крім голосного плескання хвиль. Навіть валення домів, що гуркотіло мов каміння, сипане з воза на поміст, перестало. Всьо запустило. Ми находилися, мов дійсні недобитки розбитого корабля, серед моря, віддалені від берега з на триста кілометрів, у безмірній пустині, не видячи перед собою нічого, крім смерті. На миг ока причувся нам плюск весел. Мірно, в такт долітав він до нас, стаючися щохвиля чутнішим. Боже, якою дивною, упрагненою музикою видався він нам! Як ми витягалися, напружали слух і зір, питаючи простору! Ми запирали в собі дух, проклинали шум хвиль, що бушували при наших ногах і не давали нам чути виразно. Та ніщо не показувалося. Одно жовтаве море, покрите тінистими пасмугами, стелилося перед нашими очима. Ні одна тінь, ні вершечки дерев, ні виглядаюче де-де з-під води ключиння домів, — ніщо не ворушилось, не зближалося до нас. Обломки, пусті прикადки, копиці трави кілька раз уводили нас у блуд; ми плескали в долоні, махали хустками, поки не переконалися про помилку, і знов зачинали прислухуватися шумові, що не переставав долітати до нас, і годі нам було зміркувати, відки.

— Ах, виджу його! — закричав нараз Гаспар. — Глядіть, а онде величезний човен! — І він показував простягнутою рукою на далеку точку між темними, тінистими пасмужками. Я не довиджував нічого. П'єр також. Але Гаспар стояв при своїм. І дійсно, це був човен. Плюск весел став ще виразніше доходити до нас. І швидко ми побачили його. Плив помалу, мов би кружачи довкола нас, але не зближався. Пригадую собі, що ми всі мов подуріли. Ми несамовито махали руками, кричали аж до хрипоті, — наші крики переходили в протяжне виття. Ми обсипали човен наругами, називали його підлим, винували його за нашу смерть. Якийсь час не переставали ми переслідувати його своїм криком і лайкою. Але він кружив спокійно, тихо. Чи то був справді човен? Цього я й досі не знаю. Коли шез, уніс із собою останню нашу надію.

Тепер кожної хвилини чекали ми своєї погібелі і розвалення дому. Він увесь був розбитий. Запевно, держався ще лиш на якійсь сильнішій стіні. Скоро вона впаде, — то й йому не встоятись. Він хитався, мов дерево, що держиться землі лиш третиною коріння. Та найбільше лякало мене те, що я чув, як покрівля подається під нами. Дім, може, ще й простояв би довше, але дахівки, покриті і раз-у-раз шарпані напором течії, угиналися. Ми вибрали на місце свого пристанівку лівий причілок, де крокви, бачилось, могли удержати наш тягар. Але місечко там було дуже тісне, — нас п'ятеро ледве-ледве могло там поміститися. З перегодом і воно зачало подаватися вниз. Видно було, що ось-ось провалиться, коли хтось не вступиться з нього.

Вже від хвилини брат П'єр знов узявся за свою люльку, з безпечним видом. Він покручував свої старі вояцькі вуси, морщив брови і воркотав щось під носом. Чимраз більша небезпека, що окружала його, і проти якої не міг нічого вразити, зачала виводити його з терпцю. Два-три рази він сплюнув у воду з видом гніву й погорди. Потім, в сам час, коли ми почали подаватися в долину, придумав щось і зліз із покрівлі по коліно в воду.

— П'єр! П'єр!—скрикнув я за ним, боячися зрозуміти його намір.

Він обернувся і сказав спокійно:

— Бувай здоров, Люї... Видиш, то дуже довго тягнеться для мене... А втім, і вам більше місця буде.

За тим словом шпурнув наперед люльку, а за нею кинувся й сам у саму глибину із словами:

— Бувайте здорові! Буде з мене!

Він не підпливав. Пливав з нього був не абиякий. Певно, він і не силувався плисти. Його серце було розбите тою руїною і смертю наших: Він не хотів пережити їх.

Ми з пів години могли ще продержатися на тім місці. Покрівля під нами подавалась тепер не так дуже. Могло вже бути десь коло другої години. Ніч кінчилася, та страшенна ніч сліз і мук. Але небо все ще супилося своєю темноглубою, різкою синявою і ціле блимало зіздами. Ні одна пасмуга світла ще не показувалася на видокрузі, що дрімав у місячнім півсвітлі. А місце під нашими ногами все, та все маліло. З ніжним журчанням потічка кучеряві хвилі підповзували до гори, лізли купами на покрівлю та ласкаво підсаджували

одна одну. Течія ще раз змінила свій напрям. Пливучі обломки стрійно й тихо переходили повз нас правою стороною села, мовби вода, заки дійшла до своєї найбільшої висоти, спочивала ліниво від втоми.

Гаспар прудко роззувся і скинув куртак. Я вже від кількох хвилин покмітив, що в нього щось важке на душі. Він горів і дрижав, мов у гарячці, засукував руки, хрустів пальцями, а коли я звернувся до нього й запитав, що йому, — відповів:

— Слухайте, дідуню! Я вмираю тут із не-терплячки. Я не можу лишатись тут довше... Дозвольте мені, я її врятую.

Це говорив про Вероніку. Я хотів супротивитися його гадці. У нього, мовляв, не стане сили донести дівчину вплав до дзвіниці. Та він уперто стояв при своїм.

— Ні, ні, у мене руки міцні, я чую в собі силу... Побачите...

І при тім додавав, що ліпше, коли зараз візьметься до діла, — що сила в нього слабне, коли тут сидить як баба, і прислухується, як по кусникові розмиває дім у нас під ногами.

— Я її люблю, я її урятую! — повторив.

Я замовк і притис до себе Марі. Він погадав собі, що я в душі винувачу його за самолюбство закоханого і сказав запинюючись:

— Я верну по Марі, присягаю вам! Найду човен, приладжу, що буде можна, для рятунку! Надійтеся на мене, дідуню!

Я дивився, як він лагодився. Зняв із себе все, крім штанів. Потім прудко, шепотом почав пояснювати Вероніці, щоб не зборонялася, щоби доразу повірила себе йому і не рушалася, — а найбільше, щоб не боялася. Дівчина

за кожним його реченням потакувала з помішаним видом. А він перехристився, хоча ніколи не відзначався набожністю, і зсунувся з покрівлі, держачи Вероніку за верівку, якою обв'язав її попід пахи. Вона скрикнула, руками і ногами зачала бити воду, далі захлиснулась і зомліла.

— Так навіть ліпше! — крикнув до мене Гаспар, — тепер я відповідаю за неї.

Можна собі погадати, з якою тривогою я проводив їх очима. На ясній воді я видів кожний найменший рух Гаспара. При допомозі верівки, яку обмотав собі довкола ший, піддержував дівчину над водою і ніс її, оперту на його правім плечі. Тяжка вага тисла часом і його самого досподу, але він усе плив з нечуваною силою й нелюдським мужеством.

Я перестав сумніватися. Він проплив уже третю часть дороги, коли наткнувся на щось укрите під водою. Удар був страшний, лютий. Обое пропали. Потім я побачив, як він вплив сам; верівка, видко, урвалася. Нуряв два рази. Вкінці вплив, знов держачи Вероніку, котру положив знов на плече. Та верівки не було вже, як уперед, щоб придержувати її, аби не зісовгнулася. Але Гаспар усе посувався наперед, піддержуваний силою волі й героїства. Я дрижав від ніг до голови в міру того, як вони наближалися до дзвіниці. Їм не лишалося до неї більше як двадцять метрів. Нараз я хотів крикнути... Я побачив бервена, що гнали на них з боку. Я лише що розняв рот, коли новий удар розлучив їх. Знов знесли обое. Я думав, що вони погинули. Рівна поверхність води знов вигладилась. Я прочікував довгі секунди, не бачачи ніякого руху. Нарешті Гас-

пар показався: йому ще раз удалось найти Вероніку. Та його сили послабли. Він, мабуть, сам сумнівався, що годі йому буде дібратися до церковної покрівлі. Та, проте, він сильно боровся: то плив одною рукою, то переставав плисти, лиш попросту попихав дівчину перед собою, ступаючи за неї у воді силою якогось чуда любови. Вкінці приплили до цілі. Він положив її на покрівлю церковного дому, що був сполучений із дзвіницею при помочі високого стрільничного вікна.

— Що за бравий хлопак! Спасибі, юначе!— кричав я забувши, що він не міг чути мене.

Вероніка приходила до себе. Гаспар простягав до неї руки і всміхався. Аж нараз камінь із дзвіниці, запевно, підмитий недавними зливами, якраз у ту хвилинку звалився вниз просто на голову Вероніці й розтріскав її тім'я. Смерть, мабуть, наступила в тій же хвилині, несподівана, люта, проти якої нічим була повінь, що від пів доби грозила нам усякими можливими небезпеками. Я виразно бачив Гаспара. Він усе ще стояв, усе ще притримував трупа Вероніки, приголомшений, помішаний. Хіба ж на те він спас її від видимої смерті, боровся з хвилями, видер її у них два рази, щоб вона вмерла тут, на його руках, під ударом, якого не міг надіятись? Вона була його, він заслужив собі її—ще й як заслужив! а смерть забирає йому її таким глупим і лютим способом! Він вирятував її, а вона всетаки погинула! Тоді я побачив, як і ним опанувала жадова смерті. Він гаряче притиск до себе нещасливу і з розгоном кинувся в жовту безодню, проти якої недавно так завзято боровся. Вода зімкнулася над їх головами. Гас-

пар умер також, не розстаючися з Веронікою. Від тої хвилини я стратив уже всяку пам'ять, усяку самовіжу. Ті дві нові смерті, що надійшли за попередніми, накинули на мій ум якусь замо-року. У мене лишився лиш інстинкт звірини, що старається охоронити своє життя. Коли вода наступала, я уступався,—от і все. В тім непритомнім стані я довго чув сміх, не стараючися вияснити собі, хто може так сміятися обік мене.

Займалося на день. Біла заграва виступала на небі й обливала часть озера молочною пас-мугою. Гарно було, свіжо, тихо, мов на березі озера, що прокидається зі сну до схід сонця. Лише сміх не переставав. Я оглянувся й побачив Марі. Вона стояла, ціла промокла, і сміялася.

Бідне, дороге дівчатко! Яка вона була мила і прекрасна того ранку! Я видів, як вона схи-лилася, зачирала в жмінку води і вмивала собі лице. Потім заплела свою розкішну, зо-лотисту косу; що за ніч була розпустилася, і обвила її довкола голови. Вона робила ранню туалету; може, їй гадалося, що встає в своїй кімнаті в неділю, коли радісно грають дзвони... І все сміялася своїм дитинячим сміхом, з ясними оченятами, з щасливим лицем...

Я й собі ж зачав сміятися. Її помішання заражувало й мене. Вона з перестрахи збоже-воліла,—і це було для неї добродійством. З яким безжурним щастям тішилася вона тепер ясным, весняним поранком!..

Я не спинав її, не тямлячи нічого,—я все всміхався до неї. А вона все строїлася. Далі, коли їй здавалося, що вже готова, зачала співати одну із своїх набожних пісень звучним,

милим голоском. Нараз перервала спів, і мовби відповідаючи на чийсь голос, що кликав її і який чула лише вона сама, закликала:

— Іду, йду!

Вона скінчила свою пісню й зачала спускатися звільна по спохові покрівлі. Ввійшла в воду, що тихо, незаметно, прикрила її. А я все ще всміхався, глядячи з щасливим видом на те місце, де вона тільки що сховалася.

Далі вже я нічого не тямлю. Я був сам на покрівлі. Вода ще прибула. Один комін іще стояв. Мені здається, що я тримався його зо всіх сил, мов живина, що хоронить себе від смерти. А потім усе щезло,—все темна пропасть, забуття...

VI

Яким світом і пощо я живий? Казали мені, що мешканці Сентіна рано вранці, о шостій годині приїхали до нас на човнах і найшли мене без пам'яті, сидячого на димнику. Ах, чому повінь була така люта, що не взяла мене разом зо всіми моїми тоді, коли я не тямив свого горя?..

Сам я, старець, учепився за життя! Всі мої погибли: діти в пеленках, унучечки, дівчата, молоді подружжя, старі подружжя. Лиш я живу, як сухий мох, твердий та крухкий, що приріс до каменя. Якби стало у мене відваги, я поступив би, як П'єр. Я сказав би: „Буде з мене! Будьте здорові!“ і кинувся б у Гаронну, щоб піти туди ж, куди пішли всі. У мене не лишилося ані одного з моїх дітей,—мій дім розвалений, поля замулені. Де ті вечори, коли ми сиділи біля стола: старші всередині,

молодші по боках, а мене окружала й ogrівала їх веселість? Де ви, славні дні жнив і збірки винограду, коли ми всі враз ішли до роботи, і вертали, гордячися та радуючися нашими багатствами! О, мої вродливчики внуки й чудові винниці!— красуні-дочки й золоті ниви! вся радість моєї старости, жива нагорода за ціле життя праці й любови! Коли то все поггло, господи, пощо ж ти хочеш, щоб я жив?..

Нівідки мені й потіхи. Підмоги не хочу. Свої поля віддам людям, у яких лишилися діти. У них стане смілости очистити землю від намулу і взятися знов до її управи. У кого нема дітей, тому досить кутика, де скінчити життя. Я найду собі кутик умирати. У мене лишилось лиш одне, останнє: я хотів відшукати тіла всіх своїх дітей і похоронити їх на нашім кладовищі, де б щодень міг ходити на їх могилки. Але Гаронна забрала їх у мене багато. Троє чи четверо з них найдено між розвалинами будинків, але їх закопано разом з чужими трупами інших жертв, заки ще я вернув із Сентина, куди мене завезено. Розповідали, що багато трупів, унесених рікою, повитягали з води в Тулюзі. Я рішився поспішити туди розпитати,—надіючися, що прибуду ще на час, аби відшукати хоч когобудь із дорогих серцю покійників. А що за страховища в Тулюзі! Коло двох тисяч домів розвалених; сімсот люда поггло; всі мости позривані; ціле передмістя загладжене й занесене намулом. Що за страшенні образи! Двадцять тисяч людей без покрівлі, без одежі й хліба. Ціле місто в смородах від гниючих трупів і в страху перед погрозою зарази. Всюди жалоба,—всі вулиці аж кишать похо-

ронними процесіями. Людська добра воля тут заслаба, щоб позатикати глибокі рани. А я проходив біля того горя, біля всіх тих розвалин, не видячи нічого. Власне горе, власна руїна давила мене.

Мені сказали, що дійсно много трупів повиягали з ріки. Але їх усіх уже позакопувано довгими рядами в однім куті кладовища. Та на всякий випадок познімано з лиць незнайомих фотографічні портрети. Між тими сумними образами найшов я портрет Гаспара й Вероніки. Суджені так і лишилися сполученими по смерті в гарячім утиску, обмінюючися мертвими устами шлюбним поцілуєм. Так сильно сплелися задеревілими руками, що прийшлося би ломати їм кості, аби розділити їх. Так вони разом і змальовані — так разом і спочивають під землею.

Вони лишень і лишилися мені: той страшний портрет двох дітей-вродливців. Обпухлі, покалічені, вони й на споганених обличчях заховали печать героїзму й величності любови. Дивлюсь на них і — плачу.

Львів, 1900.

НАПАД НА МЛИН

(Оповідання з війни 1870 року)

I

Одного прегарного літнього вечора виглядав млин дядька Мерліє дуже празнично. На подвір'ю були накриті три столи, зсунені до купи. Ждали гостей. Вся округа знала, що сьогодні мали бути заручини доньки Мерліє, Франсуази, з Домініком, високим парубком. Він славився неробою, але на нього задивлювались усі дівчата, бо був дуже вродливий парубок.

Млин дядька Мерліє виглядав дуже весело. Він стояв якраз посередині села Рокрези, на тім місці, де дорога закручується. В селі тільки одна вулиця, а по її обох боках ідуть два ряди хат. Ген за скрутом потяглись луги, ростуть високі дерева подовж річки Морелі; тінь їх так і манить до спочинку. В цілій Лютарингії не знайдеш розкішнішого закутка. Направо й наліво густі гаї; столітні дерева ростуть по лагідних збоках горбів і заливають краєвид цілим морем зелені. А на південь потяглася рівнина, на прочуд плодovита, з нивами попересіканими живоплотом. Та що найбільше чарує тебе в Рокрезі, це той холодок, що не покидає цього зеленого гніздечка навіть у найдушніші липневі дні. Морель витікає з лісів і неначе приносить із собою свіжість листя, з-під якого виходить; так і чується

той тихий шелест, та тіниста та дрімлива лісова прохолода. І не одна вона тут протікає; безліч потічків журчить у лісах; на кожному кроці натикаєшся на джерела; коли пробираєшся вузенькими стежечками, то чуються у тебе під ногами немов цілі підземні озера, що протискаються з-під моху й користуються найменшою щілиною під корінням дерев, аби забулькотіти кришталевою норою. Розкішний шемріт тих незлічимих потічків такий голосний, що заглушує собою цвіркотання синиць. Можна подумати, що находишся в якомсь зачарованім парку, де з усіх боків джурчать чародійні каскади.

А внизу вохкі луги. Величезні каштани кидають темні тіні. Подовж лугів ідуть довгі ряди тополь з трепотючим листям. Поперек піль ведуть дві яворові алеї до стародавнього, тепер уже розваленого замку. Трава на тім вохкім чорноземі росте напрочуд високо. Так і думаєш, що попав еси в цвітник, тільки натуральний, де замість грядок — луги, а замість корчів — величезні дерева. Коли в-опівдень сонячне проміння сипле просто з неба, тінь блідніє, розпалені і прив'ялені трави дрімають на сонячній спеці, то з долу в ту пору пробігає якийсь ледовитий трепіт по її сподових листочках.

І отут то на краю прогалини млин дядька Мерліє оживляв своїм шумом увесь той зелений закуток. Сам млин, побудований з дерева й поліплений глиною, був, бачилось, старий, як світ. Він стояв до половини в воді; Морель у тім місці розширюється в прозірчає плесо; поперек неї збудована гать; вода спадала з висоти кількох метрів на млинове колесо, що тріщало крутячись та нагадувало кашель слу-

жниці-бабусі, постарілої в службі. Коли дядькові Мерліє радили зробити інше колесо, він тільки хитав головою й говорив, що нове колесо буде лінивіше та не так привичне до роботи, і направляв старе чим тільки трапилось: скаллям з бочок, заржавілим залізям, цинковими та олив'яними бляхами. І колесо немовби ще веселіше крутилось від того, а обриси його стали зовсім дивоглядні, бо поросло травою і мохом. Коли вода обливала його своїми сріблястими пачосами, то воно пересипалось немовби жемчугами, а дивовижна його постава перевалювалась мов у перловому намисті.

Зрештою, ціла та часть млина, що стояла в воді, подобала на старий ковчег, пришпилений до берега. Головна його часть була побудована на палях. Вода проникала крізь підлогу; тут були печері, в яких виводились величезні раки й угорі, славні на всю околицю. Понижче водопаду плесо було прозірчате, як дзеркало, і коли колесо не каламутило його своєю піною, то в нім видно було цілі отари риб, що плавали звільна, мов по команді. По ламані східці вели до ріки, де до стовпа прип'ятий був човник. Дерев'яний ганок ішов понад колесом. У стінах тут і там прорізані були віконця. Цілий млин подобав на безладну купу закамарків, перестінків, причілків, стовпів і піддашків, що надавали йому подобу старої, напіврозваленної цитаделі. Але по стінах вився повій; різномордні повзучі рослини закривали надто великі розсілини й одягали зеленим плащем стару будову. Романтичний поет попав би в безпам'ятну радість. Усі, хто проходив, відрисовували до своїх альбумів млин дядька Мерліє.

З другого боку, від дороги, дім був далеко солідніший. Мурована брама, що вела на широке подвір'я, була обставлена справа і зліва шопами та стайнями. Над криницею величезний в'яз кидав тінь на саму середину подвір'я. В глибині блискотіли чотири вікна першого поверха дому, над ганком стирчав угору голубник. Тільки й було всієї кокетерії у дядька Мерліє, що раз на десять літ казав білити ту фасаду. Її тільки що вибілили перед тим і вона блищала на ціле село, коли сонце в-опівдень обливало її своїм промінням.

Уже двадцять літ дядько Мерліє був ме-ром¹ Рокрези. Його поважали за те, що зумів доробитися маєтку. Говорили, що у нього 80 тисяч франків капіталу наскладаного гріш до гроша. Коли женився з Мадленою Гімар, що в посагу принесла йому оцей млин, у нього не було ні гроша. Але Мадлена ніколи не каялась, що вийшла за нього: господар з нього був добрий. Тепер жінка померла й він лишився вдівцем з одинокою дочкою Франсуазою. Що й казати, він міг би собі спочити на старості літ і лишити млинове колесо, нехай би собі дрімало та поростало мохом. Але він занудився б і дім видався б йому зовсім мертвим. Він не переставав працювати для власної приємності. Дядько Мерліє був у ту пору високий дідусь, з подовгастих, суворим лицем, що ніколи не всміхалося, але пооте оживлене було внутрішньою веселістю. Його вибрали на мера раз для того, що був багатий, а потім і для того, що дуже поважно та совісно сповняв свій уряд.

¹ Громадським начальником.

Франсуазі Мерліє минуло вісімнадцять літ. Вона не славилась красунею в окрузі, бо була сухорлява. До п'ятнадцятого року була навіть поганенька собі. В Рокрезі ніяк не могли порозуміти, яким світом донька дядька й тітки Мерліє, таких здоровенних людей, виродилась така непоказна та невродлива. Але на п'ятнадцятому році, остаючи на вид слабовитою, вона зробилася разом дуже гарненькою. У неї було чорне волосся, чорні очі й рожеве личко, вічно усмінені усточки і ясне чоло, на котрім немов лежав сонячний промінь. Хоч у селі її вважали сухорлявою, але вона не була худа; навпаки, вона не могла лише підняти мішка з мукою—та й тільки всього. Але з літами вона повніла і з часом повинна була зробитись зовсім статною молодичкою. Мовчазливість батька змалку зробила її здержаною. Всміхалась вічно, це так, але то лише для того, щоб кожному показатися ввічливою, а в душі була дуже поважна.

Розуміється само собою, що з цілого округу парубкам відбою не було у мельниківни—не так, може, за її вроду, як за багатство. А вона вибрала собі такого, що всіх зачудувала. На другім березі Морелі жив високий парубчак на ім'я Домінік Пенкер. Він не був родом із Рокрези. Десять літ тому назад прибув із Бельгії, щоб обняти на власність маленьку оселю, полишену йому дядьком, і положену якраз на краю ліса, напроти млина. Він приїхав з наміром продати ту посілість—як сам говорив—і вернути до свого краю. Але, мабуть, місце сподобалося йому, бо більше вже він з ним не розстався. Принявся оброблювати свій ланок і садити огородину на продаж,—тим і годувався. Крім того,

ловив рибу, стріляв дичину, не раз побережники мало-мало що не зловили його на гарячій учинку. Таке безжурне життя, якого за-соби не зовсім були ясні для селян, кинуло на нього недобру славу. Його величали трохи не опришком. А що найменше, був це нероба, бо частенько його здибали в траві заспаного в таку пору, коли йому слід би було працювати. Хатчина, в якій він жив, на краю ліса, також не подобала на житло чесного чоловіка. Коли би хто розпустив чутку, що він товаришує з лісовими вовками, то баби в Рокрезі і тому не дуже б дивувалися. Та все-таки молоді дівчата зважувалися інколи брати його в оборону, бо той непевний чоловік, високий і рослий, мов тополя, був дуже вродливий, з білим лицем і русявою бородою та волоссям, котре до сонця вилискувалось, мов золото. І ось одного прегарного поранку Франсуаза заявила батькові, що любить Домініка й ніколи не згодиться вийти заміж за кого іншого.

Можна собі подумати, який то був удар для дядька Мерліє. Він, своїм звичаєм, не сказав нічого. Лице його оставалось задумане, але внутрішня веселість не світилась уже в очах. Батько й дочка вёрсились одно на одне весь тиждень. Франсуаза також ходила мов при-бита. Дядька Мерліє найбільше мучила думка, яким способом той анахтемський опришок при-сусідився до його дочки. Домінік ніколи не заходив до млина. Мельник почав підстерігати Домініка й підстеріг його на противнім березі, де він лежав у траві, удаючи, що спить. Франсуаза могла бачити його із своєї світлиці. Так ось воно як! Вони покохалися, пригля-даючись собі крізь млинове колесо!

Минув іще тиждень. Франсуаза ставалась ще більше понурою. Дядько Мерліє все ще не говорив ані слова. Накінець, раз вечором, не кажучи нічого, сам привів Домініка. Франсуаза якраз у тій хвилині накривала стіл. Вона, бачилось, не здивувалась, а тільки поклала ще одну тарілку; тільки ямочки знов показалися на її щоках і уста почали по-давнімому всміхатися. Рано дядько Мерліє зайшов до хатини Домініка; там оба чоловіки побесідували собі по щирості, позамикавши двері й вікна. Ніхто ніколи не дізнався, про що вони бесідували. Те тільки певно, що, виходячи від Домініка, дядько Мерліє говорив з ним уже, як із сином. Очевидно, старий признав гарним і чесним хлопцем того неробу, що вилежувався в траві й завертав голову дівчатам.

Гутірка пішла по селі. Баби, стоячи на порогах своїх домів, так і торохтіли про нерозум дядька Мерліє, що хоче посвоячитись із непотрібом. А він про всі ті перемови й байдуже. Може нагадалась йому його власна женячка. І у нього так само не було ані гроша в кешені, коли він женився з Мадленою і її млином, а проте, був добрим мужем. Опроче, Домінік сам уцитькав усі поговірки, принявшись так цупко за роботу, що всі аж очі свої забули. Якраз у ту пору млиновому робітникові випала черга йти до війська. І Домінік ні за що не дозволив наняти другого. Двигав мішки, їздив возом, нишпорив коло колеса, коли зноровилося й не хотіло крутитись, і все те так охоче, що люди приходили любоватися на нього. Дядько Мерліє сам собі всміхався. Він дуже гордився тим, що розгадав парубка. Ніщо молодому чоловікові не додає такої охоти, як любов.

Працюючи від рана до вечора, Франсуаза й Домінік обожали одно одного. Вони майже нічого й не говорили з собою, а тільки любовно поглядали на себе. Дядько Мерліє поки що не згадував про вінчання, а обое поважали батькову мовчанку і чекали, коли йому зволиться об'явити свою волю. Аж одної прекрасної днини в половині липня він казав накрити три столи на подвір'ю під великим в'язом і спросив усіх своїх сусідів із Рокрези прийти вечором випити з ним по чарчині. Коли всі зібрались і взяли чарки до рук, старий високо підняв свою і сказав:

— Я спросив вас, щоб на radoшах повідомити вас, що Франсуаза вийде заміж за оцього парубка від нині за місяць, в день святого Людовика.

Тоді всі почали шумно стукатись чарками. Стояла загальна веселість. Аж ось дядько Мерліє знов підніс голос і сказав:

— Домініку, поцілуй свою наречену. Так звичай велить.

Молоді поцілувались, зарум'янівшиися по вуха, серед голосного сміху всіх присутніх.

Заручини вийшли як слід. Випито цілу боклажку вина. Коли лишилися тільки найближчі сусіди, пішла спокійніша розмова. Стояла ніч, зоряна й дуже ясна. Домінік і Франсуаза, сидячи поруч на лавці, не говорили нічого. Один старий селянин розповідав про війну, котру Наполеон тільки що видав прусакам. Із села забрали вже всю молодіж. Позавчора знов приходило військо. Заступи, господи, від усякого лиха!

— Овва, — сказав дядько Мерліє з самолюбством щасливого чоловіка, — Домінік не тутеш-

ній, його не візьмуть. А коли прусаки прийдуть сюди, то він зуміє захистити свою жінку.

Думка, що прусаки можуть прийти сюди, показаласть забавною. Їм французи завдадуть перцю, та й годі.

— Ой, бачив я їх, бачив! — повторив старший селянин глухим голосом.

Усі замовкли. Потім випили ще по одній. Франсуаза й Домінік нічого не чули; вони злегенька взяли за руки і були такі щасливі, що мовчали, вперши очі в темний простір. Яка то була чудова ніч! Мов уколисане дитя, дрімало село по обох боках білої дороги. Десять колись тільки далеко чути було голос півня, що надто рано пробудився на сідалі. З великих сусідніх лісів долітав шелест, хвилюючи по вкрівлях, немов пестячись із ними. Луги з чорними тінями дерев повні були якогось таємного й набожного, празничного настрою, а нори і джерела булькотячи в сумерках, здавались свіжим і рівномірним віддихом сонної природи. Хвилинами старому млиновому колесу, що також спочивало, немовби щось снилось, так як тому старому Бровкові, що бреше крізь сон. Воно злегка поскрипувало, немов розмовляло само з собою, уколисуване спадом Морелі, її музикальним і ненастанним журчанням. Ніколи ще розкішніший супокій не панував у тім щасливім закутку природи.

II

Минув місяць. День поза день зблизився й передодень святого Людовика. Рокреза повна була тривоги. Прусаки побили Наполеона і поспішним маршем ішли до села. Уже з тиждень

подорожні люди віщували про прихід прусаків. Вони — в Льормієрі, вони — в Новелі, і щодня чуючи про їх наближення, Рокреза від самого світу ждала, що ось вони покажуться з лісів. А вони не показувались, і це ще дужче тривожило людей. Певно вони нападуть на село вночі і виріжуть усіх.

Минулої ночі досвіта була тривога. Селяни пробудилися, почувши великий гомін людських кроків на вулиці. Жінки вже клякали і христились, поки, відхиляючи бережно вікна, побачили ноги в червоних штанах. То був французький відділ. Капітан зараз закликав мера і лишився в млині, розмовившись з дядьком Мерліє.

Того ранку сонце встало надзвичайно пишно. День обіцявав бути парний. Над лісами мов золото проблискувало, а з лугів піднімались білі випари. Село проснулось, чистеньке і гарненьке, а околиця з її кришталевою річкою та джерелами була пристроєна, мов китиця квіток. Але той прекрасний день не веселив нікого. Селяни бачили, як капітан ходив довкола млина, глядів на сусідні дома, переходив на той бік Морелі і відси розпізнавав місцевість крізь перспективу. Дядько Мерліє не відступав його і, очевидно, дещо пояснював. Потім капітан розставив вояків поза стінами, поза деревами, в дуплах. Головна часть відділу розложилася на подвір'ю млина. Значить, прийдеться битись? І коли дядько Мерліє вернувся, всі обернулися до нього з питаннями. Він кивнув головою. Так таки прийде до битви.

Франсуаза й Домінік були на подвір'ю і гляділи на нього. Він вийняв вкінці люльку з рота і сказав:

— Так, мої небожата, годі буде вам повинчатися завтра.

Домінік з затисненими зубами і гнівно наморщеним чолом не зводив ока з лісів, немов дожидаючи приходу прусаків. Франсуаза, дуже бліда, поважна, ходила сюди й туди, подаючи воякам усього, чого ждали. Вони варили юшку серед подвір'я і сміялись, дожидаючи обіду.

Тимчасом капітан був дуже рад. Він оглянув простору світлицю в млині з вікнами на ріку. І тепер, сидючи коло криниці, гуторив з дядьком Мерліє.

— У вас тут правдива фортеця, — говорив він, — ми, певно, продержимось тут до вечора... Ті розбійники припізнались. Вони повинні вже були бути тут.

Мельник залишався неповорушний. Йому вже ввижалося, що його млин горить. Але він не жалувався, бо очевидно, бачив, що це було б надармо. Він тільки сказав:

— А не забудьте сховати човник за колесо. Там такий закамарочок, де його можна сховати. Хто знає, може нащо пригодиться.

Капітан видав наказ. Той капітан, то був статний чоловік, коло сорока літ, високого росту, гарний лицем. Йому, мабуть, любо було дивитись на Франсуазу і Домініка. Він цікавився ними так, як коли б уже й зовсім забув про недалеку битву. Він очей не зводив із Франсуази, а його палкі очі ясно говорили, що її краса очарувала його. Нараз він повернувся до Домініка й запитав:

— А ви чому не в армії?

— Я чужоземець, — відповів молодий парубок. Ця відповідь, бачилось, не вдовольнила капі-

тана. Він моргнув одним оком і всміхнувся. Милуватися, мовляв, із Франсуазою далеко приємніше, ніж з гарматами.

Домінік бачачи той усміх, додав:

— Я не тутешній, але можу впакувати кулю в людську голову на п'ятсот кроків. Он там моя мисливська стрільба, в куті, за вашими плечима.

— Вона може вам придатися, — спокійно сказав капітан.

Франсуаза наблизилась, злегка дрожачи. Не дбаючи про присутніх, Домінік узяв і стиснув обі руки, які вона простягла до нього, немов шукаючи захисту. Капітан знов усміхнувся, але не додав ані слова. Він сидів, поставивши шпаду між коліна, вперши очі в даличнь і немов тонучи в якихсь думках.

Була вже десята година. Спека ставала дуже докучливою. Настала глибока тиша. На подвір'ю в тіні шоп вояки розложились їсти юшку. Ніякий шум не долітав до села; жильці його щільно позапирали вікна і двері; собака, полишений насеред дороги, вив. З лісів і сусідніх лугів доносився якийсь далекий, протяжний гомін, суміш найрізномордніших звуків. Зозуля прокувала. Потім тиша стала ще глибшою.

І ось нараз у тім соннім воздуху залунав карабіновий вистріл. Капітан швидко зірвався, вояки випустили з рук тарілки з недоїденою юшкою. За кілька хвилин усі опинились на своїх боевых становищах; від верху до низу млин був зайнятий вояками. Тимчасом капітан вийшов на дорогу. Нічого не видно. Направо й наліво тяглась дорога, біла, безлюдна. Залунав другий вистріл, а всетаки нічого не пока-

зувалось, ані одної тіні. Але обернувшись, капітан побачив між деревами ліса легенький димок. Ліс стояв по давньому німий і таємничий.

— Негідники поховалися в лісі,— проворкотів капітан.— Вони знають, що ми тут.

Потім зачалась дуже завзята перестрілка між французькими вояками, розставленими довкола млина, і прусаками, що скрилися за деревами. Кулі бриніли над Морелею, не причиняючи шкоди ні одній ні другій стороні. Вистріли були неправильні, вискакували з-за кожного корчика, а всетаки нічого не було видно, крім вузеньких клубків диму, розвіваного вітром. Так воно тяглося звиш дві години. Капітан з веселим видом посвистував пісеньку. Франсуаза й Домінік, що лишилися на подвір'ю, спиналися на пальці і зазирали крізь низенький пліт. Їх особливо зацікавив один невеличкий воячок, поставлений на березі Морелі за старим зламаним човном. Він лежав на животі, підглядував, стріляв, відтак проповзував у ярк, щоб там наново набити карабін, а його рухи були такі смішні, такі хитрі, такі зручні, що годі було не всміхнутися, дивлячись на нього. Він, мабуть, запримітив голову прусака, бо швидко піднявся на ноги й вицілив; але заким ще здужав вистрілити, крикнув, закрутився на місці і комить головою полетів у ярк, де його ноги судорожно задригали, мов лапки підрізаної курки. Невеличкому воякові куля застряла в груді. То був перший убитий. Поневолі Франсуаза вхопила Домінікову руку й судорожно стиснула її.

— Не стійте тут,— промовив капітан,— кулі долітають сюди.

І справді, сухий тріск почувся в старім в'язі і кінчик гілки упав, колишучись. Але молоді люди не рушалися з місця, приковані страшним видом. На краю ліса один прусак нараз виступив із-за дерева немов із-за куліси, замахав руками в повітрі і впав горілиць. І ніщо більше не щебернуло. Оба мерці немовби спали на сонці; в заспаній окрузі нічого не було видно. Навіть ляскіт перестрілки урвався. Тільки Морель стиха булькотала. Дядько Мерліє вийшов зо млина, поглядаючи на капітана з видом зачудування, немовби питаючи його, чи вже все скінчилося?

— Готуються до завзятішого нападу,—шепнув капітан.—Стережіться, не стійте тут.

Він ще не договорив, коли грюкнула страшенна сальва. Великий в'яз немов обкосило, з нього посипалось листя. На щастя прусаки вицілили занадто високо. Домінік потягнув, майже поніс Франсуазу, а дядько Мерліє поспішав за ними, кричачи:

— Сховайтесь до пивниці, її стіни сильні!

Але вони не слухали і ввійшли до великої світлиці, де з десять вояків мовчки дожидали за запертими віконницями, позираючи крізь подовбані щілини. Капітан лишився сам на дворі і присів на почіпки за маленькою стінкою, поки сальва йшла за сальною. Порозставлювані на вулиці вояки відстрілюючись уступали крок за кроком. Але всетаки один за другим верталися на подвір'я, бо неприятель вибивав їх із становищ. Їм велено було вичікувати, не показуватись, щоб неприятель не міг дізнатися, який великий відряд, з котрим має діло. Минула ще година. І коли прийшов сержант, кажучи, що на вулиці лишилися ще

тільки два чи три вояки, капітан виняв годинник і сказав:

— Пів до третьої. Треба продержатись іще чотири години.

Він велів затарасувати широку браму, що виходила на вулицю, і приготувати все до завзятого опору. Прусаци були на другім боці Морелі, то їй нічого було боятися наглого нападу. Правда, два кілометри пониже був міст, але вони, мабуть, не знали про нього, а трудно було подумати, щоб відважились переходити ріку в брід. Для того капітан казав пильнувати тільки дороги. Головної атаки треба було надіятись від поля.

Перестрілка знов урвалась. Млин, бачилось, завмер на сонячній спеці. Віконниці були позачиняні. Але мало-по-малу прусаци почали показуватись на краю ліса. Обережно протягали голови й потрохи осмілювались. У млині вже кілька вояків прицілилося, але капітан зупинив їх, кажучи:

— Ні, ні, заждіть, нехай підступлять ближче.

Вони підступали дуже обережно, недовірливо поглядаючи на млин. Той старий будинок, мовчазливий і понурий, обвитий плащем зелені, завдавав їм жаху. Але всетаки вони наближувались. Коли на лузі показалось їх зо п'ятдесят люда насупроти млина, капітан сказав одно слово:

— Пали!

Розлягся гуркіт, залопотіли поодинокі вистріли, а з вулиці донісся голосний крик. Франсуаза, тремтячи від ніг до голови, поневолі затулила уші руками. Домінік, стоячи позаду вояків, дивився, і коли дим трохи розвіявся, побачив трьох прусаків розпластаних серед

луга. Інші поховалися за іви та тополі. І зачалась облога.

Більше як годину сипали на млин градом кулі. Коли кулі вдарялись о камінь, то чути було, як розплескані з легким плюскотом падали до Морелі. Між гілками дерев вони пролітали з легким шумом. Інколи ломіт звіщав, що падали в старе колесо. Вояки в млині шанували свої набої і стріляли тільки тоді, коли могли вцілити. Час від часу капітан виймав годинник і глядів, котра година. І коли куля пробивала віконницю і застрягала в стелі, він бубонів:

— Чотири години... Трудно буде продержатись так довго.

Мало-по-малу та страшна перестрілка, справді, зачала дошкуляти старому млинові. Одна віконниця упала в воду, продіравлена кулями, як решето; прийшлося замінити її матрацом. Дядько Мерліє щохвиля наражав своє життя, щоб пересвідчатись про руїну свого бідного колеса, котрого ломіт хапав його за серце. Тепер уже колесу зовсім кінець, ніякий майстер не направить його. Вояки мусіли відтягнути дядька Мерліє в кут світлиці. Домінік благав Франсуазу, щоб ішла геть, але вона уперлась бути коло нього. Сіла в куточку позаду великої дубової шафи, що захищала її. А таки куля заporола шафу, аж засвистіла. Тоді Домінік став перед нею. Він ще не стріляв; держав стрільбу в руці, але не міг пройти до вікна, заступленого вояками. При кожній сальві здригався поміст.

— Бачність! бачність! — нараз закричав капітан.

Він побачив, як із ліса виступила велика, темна маса. В тій хвилині залунала страшенна

сальва. Немов вихор пролетів понад млином. Відлетіла друга віконниця і крізь отвір влітали кулі до середини. Два вояки упали на поміст. Один і не рушився; його віднесли під стіну, бо заважав. Другий судорожно кидався, просячи, щоб його доконали, але його не слухали. Нові кулі влітали раз за разом; кожний сторонився і старався знайти стрільницю, щоб відповідати на вогонь. Третього вояка ранила куля. Він не говорив і слова, лише присів коло стола з безсмысним і непорушним поглядом. Бачачи це все, Франсуаза в переляку безтямно відіпхнула свій стілець і присіла на помості; їй здавалось, що там куля не так легко досягне її. Тимчасом знесли подушки з цілого дому і заткали до половини вікна. Кругом по світлиці лежали обламки, попсована зброя й потрошена посуда.

— П'ята година — сказав капітан. — Держіться!.. Вони поpróbують переправитись через ріку.

В тій хвилині Франсуаза скрикнула. Куля, відбившись від стіни, зашрамила її чоло. Виступило кілька крапель крови. Домінік подивився на неї, потім підійшов до вікна і перший раз вистрілив. І вже не перестав більше. Набивав стрільбу і стріляв, не звертаючи уваги на те, що діялось довкола нього; тільки час від часу позирав на Франсуазу. Зрештою, не квапився і ціляв докладно. Прусаки, прокрадаючись поза тополями, старались перебродити Морель, як це предвидів капітан. Але скоро тільки котрий із них наближувався до ріки, зараз падав, влучений Домініком у саму голову. Капітан слідив за його стрілянням і любувався. Він поздоровив його і сказав, що був би щасли-

вий, коли б у нього було багато таких справних стрільців. Та Домінік навіть не слухав його. Одна куля зашрамила його плече, друга обдерла руку, але він і з місця не рушався і стріляв даліше.

Ще два вояки впали. Пошматовані подушки не захищали вже вікон. Бачилося, що ще одна сальва—і старий млин завалиться. Але капітан повторяв:

— Держіться! Ще хоч пів години.

Тепер він лічив хвилини. Він обіцяв своїм начальникам задержати тут неприятеля до вечора і ні за що не хотів уступити й на хвилину скоріше, ніж обіцяв. Його лице було все однаково привітне, він усміхався до Франсуази, щоб успокоїти її. Він сам підняв карабін одного забитого вояка і стріляв із нього.

В світлиці було всього ще лиш чотири вояки. Прусаки показалися густою ватагою на противнім березі Морелі; була видима річ, що ось-ось перейдуть річку. Минуло ще кілька хвилин. Капітан уперся, не хотів дати знаку до відвороту, коли втім прибіг сержант і сказав:

— Вони вже на дорозі, заходять позаду нас.

Мабуть, таки прусаки перейшли міст. Капітан вийняв годинник.

— Ще п'ять хвилин,— сказав.— Скоріше як за п'ять хвилин вони не доберуться сюди.

Потім рівно о шостій годині згодився, накінець, дозволити своїй команді вибратися крізь маленькі дверці, що виходили в переулок. Там вони кинулись у рів і прошмигнули в Совальський ліс. Відходячи, капітан дуже чемно поклонився дядькові Мерліє, перепрошуючи його за тривогу. І навіть додав:

— Задержіть їх... Ми вернемось.

А Домінік лишився сам у світлиці. Він усе стріляв, нічого не чуючи, нічого не тямлячи. Його опанувало тільки одно чуття — бажання оборонити Франсуазу. Вояки вийшли, а він і не догадувався того. Він ціляв і за кожним вистрілом убивав чоловіка. Нараз почувся великий шум. Прусаки вломились на подвір'я з одного боку. Він вистрілив останній раз — і вони схопили його в тій хвилині, коли його стрільба ще димилася.

Десять хлопа обскочили його. Всі кричали довкола нього якоюсь страшною мовою. Вони трохи не задушили його на місці. Франсуаза кинулась наперед з благальним поглядом. Але надійшов офіцер і велів привести до себе Домініка. Перекинувшись кількома словами по-німецькому зо своїми вояками, він обернувся до в'язня і суворо сказав йому дуже чистою французькою мовою:

— Ви будете розстріляні за дві години.

III

Таке було правило, постановлене німецьким генеральним штабом, що кожний француз, не належний до регулярної армії, а спійманий з оружжям у руках, має бути розстріляний. Навіть відряди вільних стрільців не були признані боевою армією. Німці хапались таких жорстоких способів проти селян, що обороняли свої домашні вогнища, щоб запобігти загальному повстанню, котрого дуже боялися.

Офіцер, високий і сухорлявий чоловік п'ятидесяти літ, узяв Домініка на короткий протокол. Хоч по французьки говорив чисто, але все-таки не міг позбутися пруської дерев'яности.

— Ви тутешній родом?

— Ні, я бельгієць.

— Пощож ви стріляли? Адже все те вас не обходить?

Домінік не відповів на те. В тій хвилі офіцер побачив Франсуазу, що стояла обіч, страшно бліда, і слухала напружено; на її білому чолі маленька рана визначувалась червоною стрічкою. Він довгенько поглядав на молодят, немов порозумів, в чому діло, тільки додав:

— Ви не відпираєтесь, що стріляли?

— Стріляв, скільки міг — спокійно відповів Домінік.

Признання було не конче потрібне; він увесь був чорний від пороху, облитий потом і обризканий кров'ю, що текла з його зраненого плеча.

— Добре, — повторив офіцер, — за дві години будете розстріляні.

Франсуаза не скрикнула. Вона зложила руки й підняла їх у німій розпуці. Офіцер запримітив той рух. Два вояки вивели Домініка до сусідньої кімнати, де мали пильнувати його, не зводячи з нього очей. Молода дівчина впала на крісло; коліна її підкошувались; плакати не могла; дух її захоплювало. Тимчасом офіцер усе поглядав на неї. Вкінці заговорив:

— Цей парубок ваш брат?

Вона кивнула головою, що ні. Офіцер замовк, але не всміхнувся. По короткій мовчанці зачав знов:

— А від давна він живе в тій околиці?

Вона потакнула головою.

— Значить, він добре знає околичні ліси?

Цим разом вона промовила:

— Так, пане, — відповіла, поглядаючи на нього з якимсь задивованням.

Він не сказав ані слова більше й обернувся на закаблуках, жадаючи, щоб до нього привели сільського мера. Франсуаза схопилась, злегка запаленівши. Здавалось їй, що зрозуміла значіння запитання, і в ній пробудилась надія. Сама побігла за батьком.

Дядько Мерліє, скоро тільки втихло стріляння, живо подався вниз дерев'яною галерійкою, щоб обдивити колесо. Він обожав дочку; до Домініка, свого будучого зятя, почував велику прихильність, але колесо також займало в його серці важне місце. А що діти — як він їх звав — вийшли цілі і без шкоди, то він згадав про третього свого любимця, котрому перепало солоно. І нахилившись над дерев'яною машиною, він з жалем оглядав ушкодження. П'ять лопаток потрощено, середина вся була подіравлена кулями; промірюючи глибкість дір, він роздумував, якби понаправляти ту руїну. Франсуаза побачила, що він уже почав затикати діри обломками і мохом.

— Таточку, — сказала, — вас кличуть.

І вкінці заплакала, передаючи йому, що чула. Дядько Мерліє похитав головою. Людей так не розстрілюють. Треба поглянути. І вернувся до млина з мовчазливим та спокійним видом.

Коли офіцер зажадав у нього стравунку для своїх вояків, він відповів, що люди в Рокрезі не привикли, щоб з ними поводитись грубо і що силою від них не дістане нічого, але коли йому дадуть повну волю ділання, він береться уладити все. Офіцер зразу розсердився за той супокійний тон, але вкінці

уляг сумирним і ясним словам старого. Закликав його навіть до себе і запитав:

— Як зоветься той ліс, он там насупроти?

— Соваль.

— А який він завбільшки?

Мельник позирнув йому просто в лице.

— Не можу вам сказати докладно... Коли вам треба провідника, то тут є хлопці, що знають у лісі кожний корчик. Та тільки я не міркую найти такого, котрий узявся б проводити вас.

І пішов. За годину воєнна контрибуція хлібом і стравами, якої домагався офіцер, була зібрана на подвір'ю млина. Надходила ніч. Франсуаза з переляком слідила за кожним рухом вояків. Вона невідходила від світлиці, в котрій був запертий Домінік. Коло сьомої години пережила убійчу мінуту. Бачила, як офіцер увійшов до нього і чула їх голоси. За хвилину офіцер показався на порозі й понімецьки видав приказ, якого вона не розуміла; але коли дванадцять вояків на подвір'ю стали в ряд з карабінами на раменах, вона вся затремтіла від ніг до голови, замерла душею. Всьому кінець! Його зараз розстріляють. Дванадцять хлопа простояли так десять хвилин. Голос Домініка звучав усе різким відказом від чогось. Ніколи ще Франсуаза не терпіла такої муки. Вкінці офіцер вийшов, грюкнувши дверима і проговорив по-французьки:

— Добре, подумайте! Даю вам час до завтра рана.

І дав знак воякам розійтись. Франсуаза стояла мов одуріла. Дядько Мерліє не переставав курити люльку, цікаво поглядаючи на вояків; потім наблизився до неї, взяв її за

руку з батьківською ніжністю й відпровадив на поверх до її кімнатки.

— Сиди тихо, — сказав до неї — і постарайся заснути... А завтра дасть бог час, дасть і пораду.

Виходячи замкнув її з обережності. Він усе твердив, що баба ні до якого поважного діла не здібна, і тільки попсує все, за що візьметься. Тимчасом Франсуаза не лягала. Вона довго просиділа на ліжку, прислухаючись до шуму в домі. Німецькі вояки, розміщені на подвір'ю, співали і сміялись; мабуть, вечеряли до одинадцятої години, бо гомін не замовкав ані на хвилину. В самій млинниці час від часу лунали тяжкі кроки: це, очевидно, змінювали вартових. Але її особливо зацікавив шум, що долітав до неї з кімнатки якраз під її кімнатою. Кілька разів вона прилягала на поміст і прикладала до нього вухо. В тій кімнатці був Домінік. Він, мабуть, довго ходив вперед і назад, бо вона довго чула його кроки. Потім настала тиша: певно, він сів. І загалом гомін утихомирився, все заснуло. Коли дім завмер, вона легесенько відімкнула вікно й оперлась на нього.

На дворі стояла ясна й тепла ніч. Вузкий серп місяця, що клонився за Совальський ліс, обливав околицю блиманням каганця. Довжезні тіні високих дерев перетинали проміння чорними лініями, а на одвертих місцях трава вилискувалась зеленим шовком. Але Франсуазу не манила таємнича розкіш ночі. Вона розсліджувала околицю, шукала очима вартових, розставлених німцями. Виразно бачила їх тіні здовж Морелі. Один був поставлений край млина: стояв якраз на другім березі ріки, коло

іви, що її вітки купалися в воді. Франсуаза виразно бачила його. То був високий парубок і стояв непорушно з лицем зверненим до ліса, з задуманим виглядом пастуха.

Оглянувши околицю, вона відійшла від вікна й сіла на ліжку. Просиділа на нім з годину, потонувши в глибоких думках. Потім знов почала прислухуватись. Вкінці настала наїручна хвилина. Ніч зробилася темною, хоч око вийми; вартових не видно вже було в пїтьмі. Вона з хвилину прислухувалась і вкінці зібралася на відвагу. Обік її вікна була залізна драбинка: щаблі були вбиті в стіну й вели від колеса до шпїхліра. Колись то мельники по тій драбинці лазили оглядати колесо; з часом механізм змінився і давно вже драбинка прикрита була густим повоєм, що обслонював млин із цього боку. Франсуаза сміло переступила за вікно, вхопилася за один залізний щаблик і повисла в повітрі. Зачала спускатися вниз. Спідниця заважала їй дуже. Нараз камінь відірвався від стіни і з голосним плюскотом бовтнув у Морель. Вона притаїлась; ледовита дрож пройняла її; але швидко поміркувала, що шум лотоків заглушив увесь лускіт, якого вона могла наробити. І потім почала сміліше спускатися, ногою осматрюючи щаблі. Коли долізла до вікна кімнати, де засадили Домініка, мусила зупинитись. Зовсім не ожидала перешкода мало що не відібрала їй усю відвагу: вікно долішньої кімнати не було прорізане якраз під вікном горішньої, але подальше від драбинки, так що простягнуеною рукою не могла досягнути його. Невже таки доведеться їй вертати нагору, не допровадивши свого наміру до кінця? Руки її втомилися, від шуму Морелі

під її ногами у неї зачала крутитись голова. Тоді вона відломила зо стіни кусничок вапна і кинула в Домінікове вікно. Він не чув; хто знає, може, спав. Вона подряпала собі руки, відламуючи вапно. І вже сили почали опускати її; чула, що впаде, коли Домінік нарешті тихесенько відчинив вікно.

— Це я, — прошепотіла вона. — Підтримай мене, бо впаду.

Перший раз вона говорила йому ти. Він вихилився з вікна, схопив її і втягнув до кімнати. Там вона розплакалась, заглушуючи ридання, щоб не почули. Потім пересилувала сама себе і втихла.

— Вас пильнують? — спитала шепотом. Домінік, усе ще не можучи прийти до себе з диву, що вона тут з ним, мовчки показав на двері. За дверима чути було хропіння вартового; сон зломив його і він ляг на поміст поперек дверей, міркуючи, що таким чином в'язень не втече.

— Треба втікати, — покwapно сказала вона. — Я прийшла благати вас, щоб ви втікали, і попрощатися з вами.

Але він немов і не чув її. Він усе повторяв:

— Як? це ви, це ви?.. Ох, як ви налякали мене! Ви могли забитися.

Він узяв її руки й поцілував.

— Як я вас люблю, Франсуазо!.. Ви така сміла, і така добра. Я тільки одного й боявся, що вмру, не бачивши вас... Але ви прийшли, і тепер нехай мене розстрілюють. Коли проведу з вами чверть годиночки, то готов буду на смерть.

Він притис її до себе, а вона похилила голову на його плече. Небезпека зближувала їх.

— Ах, Франсуазо, — зачав Домінік ніжним голосом, — нині день св. Людовіка, день давно бажаного нашого весілля. Ніщо не могло розлучити нас, ось ми самі з собою, ми вірні назначеній стрічі. Адже ж нині весілля?

— Так, так — повторила вона, — нині весілля.

Вони тремтяче поцілувались. Але нараз вона вирвалася з його обіймів; страшна дійсність воскресла перед нею.

— Треба втікати, треба втікати! — пробубоїла. — Не тратьмо ані хвилини!

Він знов обняв її, і вона знов заговорила до нього на ти.

— Благаю тебе, послухай мене! Коли ти умреш, то й я вму. За годину розсвітає. Я хочу, щоб ти зараз вибрався!

І сквапно вияснила йому свій плян. Залізна драбинка доходить до колеса; там при допомозі лопаточок буде міг сісти в човник, схований у причілку, переплисти на другий берег ріки й утекти.

— Алеж там певне вартові порозставляювані!

— Тільки один коло першої іви.

— А коли він мене побачить і закричить?

Франсуаза затремтіла. Вона віткнула йому в руку ніж, що мала схований при собі. Настала мовчанка.

— А ваш батько? а ви самі? — зачав Домінік. — Ні, ні, я не можу втікати... Коли покажеться, що я втік, вояки готові вирізати вас. Ви їх не знаєте. Вони обіцявали мені помилювання, коли пристану на те, щоб проводити їх у Совальський ліс. А коли втечу, то вони здібні зробити бог зна що.

Молода дівчина не перечила. На всі його докази товкла все тільки одно.

— Коли мене любите, втікайте! Коли мене любите, Домініку, не лишайтесь тут ані хвилинку довше!

Вона обіцяла йому вернутись до своєї кімнати. Ніхто й не знатиме, що вона допомогла йому. Вона пристрасно обняла його й почала цілувати, щоб наклонити. Він не міг опертися, тільки сказав:

— Ну, добре. Тільки присягніть мені, що ваш батько знає про ваш намір і що він радить мені втікати.

— Алеж батько сам прислав мене до вас, — відповіла Франсуаза без запинки. Вона сказала неправду. Але радше б їй самій загинути, щоб тільки вирятувати його. В тій хвилині у неї було тільки одно бажання — знати, що він безпечний, позбутися страшенної думки, що схід сонця буде знаком його смерті. Коли він буде далеко, нехай усі нещастя впадуть на неї, вона все знесе, щоб тільки він жив. Егоїзм її любови вимагав поперед усього, щоб він був живий.

— Добре, — сказав Домінік, — я зроблю, як ваша воля.

Потім вони не промовили ані слова. Домінік отворив вікно. Але наглий шум оледенив їх. Двері заскрипіли, немов хтось відчиняв їх. Очевидно, вартовий почув їх голоси, хоч вони розмовляли тільки пошепки. І обоє, стоячи рядом, дожидали в смертельній тривозі. Двері знов заскрипіли, але не відчинились. Обоє аж лекше відідхнули, порозумівши, що це вояк, лежачи під дверима, обернувся на другий бік. І справді, настала тиша, виразно почули його хропіння. Домінік зажадав, щоб Франсуаза вернулась поперед усього до своєї кімнати.

Він обняв її і мовчки попрошався з нею. Потім поміг їй вхопитись за залізний щабель, і сам також ухопився за нього. Але рішучо не хотів спускатися вниз доти, доки вона не долізе до своєї кімнати. Коли Франсуаза переступила через своє вікно, вихилилася крізь нього і сказала ледве чутно:

— До побачення, любий мій!

Потім опершись о варцаб почала слідити за Домініком. Ніч була все ще гарна. Вона поглянула туди, де стояв вартовий, але не побачила його. Кілька разів дочувала шелест повою, о який спускаючись зачіплявся Домінік. Потім затріщало колесо і легкий плюск води ознаймив їй, що молодий парубок найшов човник. За хвилину справді вона розпізнала чорну тінь човника на сірому плесі Морелі. Тоді страшна тривога здавила їй горло. Кожної хвилини ждала окрику вартового; кожний шелест у далечині видавався їй серед нічної тишини поспішними кроками вояків, брязкотом шабель та набиванням карабінів. Але хвиля минала за хвилю, околиця зоставалась спокійна. Домінік мусів уже причалити до тамтого берега. Франсуаза нічого більше не бачила. Урочиста, німа тиша ночі. Аж ось нараз почувся тупіт, приглушений крик, і щось немов важко повалилось на землю. Потім тиша залягла ще глибша. Тут вона почула, що смертельний холод ледом стинає кров у її жилах—і завмерла серед непроглядної пільми.

IV

Від самого розсвіту млин наповнився гомом сквапних кроків та різких голосів. Батько

Мерліє прийшов відімкнути двері Франсуази і вона зійшла вниз, дуже бліда, але спокійна. Та тут не могла здержатись від дрожі, побачивши трупа пруського вояка, положеного коло криниці на розпростертім плащі. Довкола трупа вояки вимахували руками та викрикували щось голосно, люто. Деякі грозили селу кулаками. Тимчасом офіцер прикликав дядька Мерліє, яко старшину громади.

— Ось, — сказав він голосом перериваним від лютости, — одного з наших знайшли вбитого за річкою. Ми хочемо належно покарати винуватого й надіємось, що ви допоможете нам вишукати вбийцю.

— З охотою — відповів мельник із звичайною своєю флегмою. — Та тільки це буде не легка робота.

Офіцер нахилився і відвернув полу плаща, що закривала лице забитого. Тоді показалася страшна рана. Вартового заколено в горло, і навіть ніж лишився в рані. То був кухонний ніж з чорною дерев'яною колодкою.

— Погляньте на цей ніж, — знов обернувся офіцер до дядька Мерліє, — може, він допоможе нам у наших розслідах.

Старий здригнувся, але зараз же запанував над собою і з непорушним лицем відповів:

— У всіх такі ножі по наших селах... А хто знає, може, вашому воякові надоїло стояти на варті та сам зробив собі кінець?

— Мовчіть! — скажено закричав офіцер. — Ви знаєте, що я можу хоч і зараз казати запалити ваше село з усіх чотирьох кінців!

На щастя, гнів не дозволив йому завважити, як страшно змінилося лице Франсуази. Вона сіла на кам'яній лавці, бо ноги у неї підко-

шувались. Та, проте, гляділа на мерця, що лежав коло самих її ніг. То був високий і вродливий парубок, подібний до Домініка, з жовтим волоссям і синіми очима, як у нього. Та подібність різала її ножем по серці. Думалось їй, що хто знає, може, отой небіжчик також полишив там у Німеччині наречену, котра тепер виплаче за ним свої очі. І бачила свій ніж у нього в горлі. Це Домінік забив його...

В ту пору, коли офіцер грозив, що запалить цілу Рокрезу, надбігли змішані вояки. Іно що побачили, що Домінік утік. Це викликало страшний розрух. Офіцер пішов на саме місце вчинку, оглянув вікно, що лишилось відчиненим, порозумів, як усе сталося, і вернувся лютий-перелютий.

Дядько Мерліє, бачилось, був дуже розгніваний утекою Домініка.

— Дурень, — проворкотів він, — усе попсував.

У Франсуази здавило серце, коли почула ті слова. Батько, зрештою, не підозрівав її спільництва. Він похитав головою і сказав півголосом:

— Ну, нема що й казати, наробив він нам клопоту.

— Все то справка того негідника, того опришка! — кричав офіцер. — Він утік у ліс... Коли нам не доставлять його, то все село відпокутує за нього! Ви, певно, знаєте, де він заховався?

Дядько Мерліє усміхнувся собі, показуючи на склони горбів, порослих лісом:

— Як хочете знайти там чоловіка? — сказав він.

— О, ви, певно, знаєте там кожний корчик! Я виражу з вами десять мужа. Ви поведете їх.

— Дуже радо. Тільки ж нам треба буде тиждень часу, щоб перешукати всі дооколичні ліси.

Спокій старого ще дужче лютив офіцера. Він зрозумів, що таке шукання, справді, було б безглузде. І ось тут він побачив Франсуазу, що сиділа на лавці, бліда і тривожна. Він замовк на хвилинку і позирав то на мельника то на Франсуазу.

— Той чоловік—спитав він нараз старого,— був любовником вашої дочки?

Дядько Мерліє помертвів. Можна було подумати, що він як стій кинеться на офіцера й задавить його. Він переміг себе і не відповів нічого. Франсуаза закрила лице руками.

— Еге, так воно мусить бути, — говорив далі офіцер. — Ви або ваша дочка допомогли йому втекти. Ви його спільники... Останній раз питаю вас: видасте нам його, чи ні?

Мельник не відповідав нічого. Він навіть відвернувся, водячи десь-кудись байдужними очима, коли офіцер говорив до нього. Це ще дужче розпалило гнів офіцера.

— Коли так, — закричав він, — то я розстріляю вас замість нього!— І велів воякам стати в ряд. Дядько Мерліє стояв незляканий. Він злегка здвигнув раменами, немов хотів сказати, що ціла та комедія йому не до смаку. Очевидно, він не вірив, щоб можна було так ні за це ні за те розстріляти чоловіка. Але коли вояки наготовились, він промовив спокійно:

— А, так ви таки не жартуєте? Ну, як хочете. Коли вам доконче треба когось розстріляти, то розстрілюйте собі мене.

Але Франсуаза встала, сама себе не тямлячи з переляку. Вона підійшла до офіцера і сказала:

— Змилуйтесь! Не робіть нічого батькові! Вбийте мене замість нього... Я всьому винна. Я допомогла Домінікові втекти.

— Мовчи, дівко! — скрипнув дядько Мерліє. — Пощо брешеш! Я, пане, замкнув її на ключ. Бреше вона!

— Ні, я не брешу, — гарячо відповіла молодода дівчина. — Я злізла вікном, я намовила Домініка втікати... Це правда, чиста правда!

Старий одебелів. Він вичитував із її очей, що вона говорить правду. Ах, ті діти зо своїми чуттями! все попсиють! Тоді він розсердився.

— Вона божевільна, не слухайте її! Вона дурить вас. Кінчіть живо...

Вона давай знов упевняти їх про його невинність. Припала на коліна, благаючи і хлипаючи. Офіцер спокійно дивився на ту сцену душевної муки.

— Боже мій, — сказав він, нарешті, — я хапаюсь за вашого батька, бо не маю в руках другого! Постарайтесь вишукати тамтого, а ваш батько зостанеться живий.

Вона добру хвилю дивилась на нього, витріщивши очі від такого нелюдського пропозиція.

— Це страшна річ! — промовила вона. — Де я вам найду Домініка? Він утік. Я не знаю, де він тепер.

— Вибирайте, що хочете. Або він, або ваш батько!

— Боже мій, хіба ж я можу вибирати? Коли б я навіть знала, де Домінік, то чи ж можу

вибирати?.. Ви ріжете моє серце... Ліпше б мені самій умерти. Забийте мене, благаю вас, забийте мене!

Але вид сліз і розпуки, мабуть, надоїв уже офіцерові. Він крикнув:

— Ну, досить того! Я буду добрий і дам вам дві години часу. Коли за дві години ваш улюблений не буде тут, то ваш батько відповість за нього.

І велів відвести дядька Мерліє до тої самої кімнати, де був замкнений Домінік. Старий попросив тютюну і почав курити. На його неповорухнім лиці не можна було добачити ніякого сліду зворушення. Але коли лишився сам, дві грубі сльози викотилися з його очей. Бідна, дорога його донечка, як вона мучиться!

Франсуаза лишилась серед подвір'я. Пруські вояки переходили коло неї сміючись. Декотрі жартували з нею, говорили їй щось незрозумілою для неї мовою. Вона гляділа на двері, крізь які пройшов її батько, і звільна підняла руку до чола, немов лякаючись, щоб воно не трісло.

Офіцер обернувся на закаблуках і повторив:

— Даю вам дві години часу. — Ті слова брили їй в ухах. І ось машинально вона вийшла з подвір'я і пішла, куди очі бачать. Що робити? Куди йти? Вона навіть силкувалась не думати про те, бо знала, що це на ніщо не придасться. Авсегаки їй бажалось побачити Домініка. Вони обое порадилися би, придумали б щобудь. І з головою, затуманеною вихром думок, вона пустилась долі берегом Морелі й перейшла її повище шлюзи, туди, де лежало велике каміння. Самі ноги донесли її до великої іви, на закутку луки. Там, нахилившись,

вона побачила калюжу крові. Так, це було те саме місце! І пішла за слідом Домініка по протолоченій траві. Туди тікав він; видно було, як чийсь величезні кроки протоптали траву півперек сіножаті. Дальше слід загубився. Але на сусідній сіножаті знов віднайшла його. За тим слідом дійшла до краю ліса, де вже нічого не можна було розпізнати.

Франсуаза пішла в гллуб ліса. Лекше їй було на самоті. Присіла на хвилинку. Потому пригадавши, що час минає, схопилась. Як давно вона вийшла зо млина? П'ять хвилин? Пів години? Вона вже й о світі не тямала. Може, Домінік сховався в одній знайомій гушавині, де раз рано лушили горіхи? Побігла в ту гушавину, пошнирjala. Тільки дрозд вилетів із неї і засвистав свою коротку, невеселу пісеньку. Тут їй прийшло на думку, що, може, він сховався в одній печері, в якій часто чатував на дичину. Але печера була пуста. Дарма шукати його! Де його тут найти? І мало по малу в ній виростало бажання таки найти його. Вона прискорювала кроку, обхоплена страшною нетерплячкою. Нараз прийшла їй в голову думка, що він міг вилізти на дерево. Вона пішла, піднявши вгору очі і що крок кликала його. Зозуля відповідала їй; між гілками пробігав шелест і змушував її щохвиля думати, що ось-ось він зараз і злізе. Раз їй навіть повиділось, що бачить його, і вона пустилась утікати. Що вона могла сказати йому? Невже таки вона на те шукає за ним, щоб його розстріляли? О, ні! Вона не скаже йому цього. Та тут думка про батька гострим ножем різнула її по серці. Вона впала на траву й голосно заридала:

— Боже мій! Боже мій! Пощо я тут?

Вона божевільна, що прийшла сюди. Пройнята страхом, кинулась утікати з ліса. Три рази збивалася з дороги і думала вже, що не втрафить до млина, коли нараз опинилась на лузі якраз насупроти Рокрези. Боже мій! Невжеж таки вона верне сама? Вона зупинилась, коли нараз почула голос, що кликав її:

— Франсуазо! Франсуазо!

Вона побачила Домініка, як обережно підводив голову з ярка. Великий боже! вона найшла його. Небо хотіло, значить, його смерті! І гнучи в собі окрик, вона полетіла в ярк.

— Ти мене шукала?—спитав він.

— Так,—відповіла вона, сама не знаючи, що каже.

— Що ж сталося?

Вона похилила очі, бубонячи:

— Нічого, нічого! Я була неспокійна за тебе, бажала побачити тебе.

Успокоївшись, він пояснив їй, що не хотів утікати далеко, боячись за них. Ті розбійники прусаки готові мститися на старцях і дівчатах. Ну, та слава богу, все пішло добре — і сміючись додав:

— Наше вінчання відложено на тиждень, та й тільки всього.

Але бачачи, що вона сама не своя, знов насупився:

— Що з тобою? Ти щось скриваєш передо мною?

— Ні, їй-богу, ні! Я швидко бігла й задихалась.

Він поцілував її і сказав, що небезпечно їм довше розмовляти; треба йому забиратися з цього ярка і йти далше в ліс. Але вона зупинила його. Вона вся дрожала.

— Послухай, краще лишися... Ніхто тебе не шукає, ти не боїшся?

— Франсуаза, ти з чимось таїшся передо мною?—повторив він.

Вона знов забожилась, що ні з чим перед ним не таїться, а тільки їй приємніше знати, що він близько неї. Пролепотіла ще якісь причини. Він бачив у ній якусь таку дивну зміну, що вже й сам не захотів би віддалятися. А до того він чекав приходу французів. Їх бачили коло Совальського ліса.

— Ох, коли б вони поквапились, коли б вони прийшли якнайшвидше!—гаряче промовила Франсуаза.

В тій хвилині на дзвіниці Рокрези вибила одинадцята година. Удари долітали чутко й виразно. Вона зірвалась як безумна. Дві години минули від її відходу зо млина!

— Послухай,—сказала поспішно,—коли нам тебе буде потрібно, то я махну тобі хусткою із свого вікна.

І побігла бігцем, а Домінік дуже переляканий засів у ярку, не зводячи очей із млина. Наближаючись до Рокрези, Франсуаза зустрінула старого жебрака, дядька Бонтана, що знав усю околицю. Він поклонивсь їй. Він бачив мера серед прусаків; потім перехристившись і бубонячи якісь невиразні слова, поплівся даліше повільною ходою.

— Дві години минули—сказав пруський офіцер, коли Франсуаза показала на подвір'ю.

Дядько Мерліє був уже на місці. Він сидів на лавці коло криниці і курив люльку. Молода дівчина знов кинулась просити, благати, плакати. Їй хотілось виграти на часі. В ній прокинулась надія, що французи надійдуть; пла-

чучи вона надслухувала; їй бачилось, що чує
здалека рівномірний марш війська. Ох, коли б
вони прийшли! Ох, коли б вони вирятували їх!

— Послухайте, паночку, ще годину! Дайте
мені ще годину часу!

Але офіцер був невмолимий. Він приказав
навіть двом воякам узяти її попід руки й від-
вести на бік, щоб можна було без клопоту
розстріляти старого. Тоді страшна боротьба
закипіла в ній. Вона не могла допустити, щоб
убито її батька. Ні, ні, радше згине сама ра-
зом з Домініком! І вже збиралась бігти до
своєї кімнати й махнути хусткою, коли Домі-
нік сам появився на подвір'ю. Офіцер і вояки
скрикнули радісно. Але він немов би не бачив
тут нікого, крім Франсуази, наблизився до неї
спокійно і сказав трохи навіть строго:

— Це негарно! Чому ж ви не завернули
мене? Дядько Бонтан розповів мені все, що
тут діється. Ось я тут.

V

Була третя година. Густі, чорні хмари звіль-
на затягли все небо; це були останні обриви
великої тучі, що впала десь у сусідстві. Те
жовте небо, ті шмати обlačів мідяної краски
перемінляли долину Рокрези, таку веселу на
сонці, в якийсь розбійницький вертеп. Пруський
офіцер велів заперти Домініка, не пояснюючи,
що чекає його. Від самого полудня Франсуаза
завмирала кожної хвили. Вона не хотіла йти
з подвір'я, не зважаючи на всі батькові про-
сьби. Вона дожидала французів. Але година
за годиною минала, а муки її тільки збільшу-
вались при самій думці, що ввесь той вистраж-

даний час ні до чого не доведе, як тільки до страшно́ї розв'язки.

Тимчасом коло третьої години прусаки почали готуватися в дальшу дорогу. Офіцер так само, як учора, заперся сам-на-сам з Домініком. Франсуаза зрозуміла, що це важиться доля молодого чоловіка. Тоді вона зложила руки й почала молитися. Дядько Мерліє сидів обік неї з тим німим і непорушним видом старого селянина, котрий і не пробує боротися з непереможною судьбою.

— О боже мій! боже мій!—стогнала Франсуаза,—вони вб'ють його...

Мельник притулив її до себе і посадив на коліна, як малу дитину.

В тій хвилині офіцер вийшов, а позад нього два вояки вели Домініка.

— Нізащо! нізащо!—кричав Домінік.—Я готов умерти!

— Подумайте лише!—замітив офіцер.—Те, чого я прошу у вас, зробить нам хтобудь інший. Я дарую вам життя, я великодушний... Проведіть нас у Монтредон через ліс, та й тільки всього. Ви, певно, знаєте туди стежки.

Домінік не відповідав.

— Так ви уперлись конче на своїм?

— Забийте мене й покиньте говорити про це—відповів Домінік.

Франсуаза, зложивши руки, очима благала його, щоб згодився. Але дядько Мерліє захопив її за руки, щоб прусаки не побачили її розпуки.

— Його правда,—проворкотів він,—краще вмерти!

Вояки стояли вже рядами. Офіцер чекав, щоб Домінік піддався. Він усе ще надіявся склонити його. Десь далеко чути було глухий

гуркіт грому. Душна спека стояла над селом. І нараз серед тиші залунав крик:

— Французи! Французи!

Справді, це були вони. На Совальській дорозі, на краю ліса показалися червоні мундири. В млині піднявся страшенний заколот. Пруські вояки прибігали, кричачи на ціле горло. Зрештою, ще не чути було ані одного вистрілу.

— Французи! Французи! — кричала Франсуаза, плещучи в долоні. Вона зовсім немов збожеволіла. Вирвалася з рук батька й реготалася, піднявши вгору руки. — Таки вони прийшли, прийшли в саму пору, бо Домінік іще живий.

Карабінова сальва заглушила її мов удар грому. Вона оглянулась. Офіцер проворкотів:

— Поперед усього, скінчімо наш рахунок!

І сам пхнув Домініка до шопи й велів стріляти до нього.

Коли Франсуаза оглянулась, Домінік упав коло стіни; його груди пробило дванадцять куль. Вона не заплакала. Була мов громом прибита. Очі її обернулися в стовп, і вона сіла на землі під шопою, кілька ступнів від трупа. Вона поводила блудним поглядом, а час від часу якимсь непевним, дитинячим розмахом руки немовби говорила, що тепер усе пропало.

Почалась завзята битва. Офіцер швидко розставив своїх вояків на становищах, бачачи добре, що тікати нікуди. Краще вже хоч одного продати своє життя. Тепер прусаки боролися млина, а французи нападали на нього. У французів була гармата. Батарея виставлена, якраз над ярочком, де ховався Домінік, розчищувала головну вулицю Рокрези. Боротьба не могла тривати довго.

Ах, бідний млин! Кулі проверчували його наскрізь! Часть покрівлі зірвало. Завалилися дві стіни. Але особливо погано приходилось йому від сторони Морелі. Повій, відірваний від стін, висів як лахміття; ріка покрилась обломками, а крізь прірву виднілась кімната Франсуази з її ліжком, що було старанно застелено білим простирадлом. Старе колесо влучене було двома кулями й затріщало передсмертним хрускотом. Лопаточки поплили по воді, всі сугави колеса розвалилися. З ним відлетіла весела душа млинова.

Тоді французи пішли на штурм. Почалась люта різанина холодним оружжям. Небо все ще було облите кривавою ржею; розбійницький вертеп долини наповнювався мертвими тілами. Широкі луги виглядали якось сердито із своїми високими деревами, що стирчали поокремішки, і з стіною тополь, що кидали довгі тіні. Ліси на схилах горбів направо й наліво були немовби стінами цирку, що замикали в собі борців і попихали їх одних на одних, а джерела і криниці немов ридали обхоплені переполохом, що уділявся навіть самій природі. Гармати поорали сіножать, кулі оббили листя з дерев, мерці скривавили ясні води Морелі. Війна сіяла погань і руїну в тім сумирнім куточку.

Франсуаза не рушалася з-під шопи, сидючи над трупом Домініка. Дядька Мерліє забила якась блудна куля. Прусаків вирізано всіх до одного, млин занявся полум'ям, а французький капітан перший увійшов на подвір'я. Від самого початку війни була це перша його перемога. Для того то в розпалі він ще простіше держав свою високу постать і сміявся з приємним

видом вродливого кавалера. Побачивши Франсуазу, що сиділа на землі й оплакувала мужа й батька серед пожежі розваленого млина, він ввічливо привітав її, салютуючи шпадою і кричачи:

— Побіда! Побіда!

Львів, 1901 р.

ПРАВДА

(Уривки з повісти)

I

Вчора, в середу вечором прибув Марко Фроман, учитель із Жуанвіля, з жінкою Жанвієвою й донечкою Люїзою до Майбуа, щоб тут, як щороку, провести місяць вакацій у бабки й матері своєї жінки, у пані Діпарк і пані Бертеро, чи то пак у „двох дам“, як їх звали в містечку. Майбуа, повітове місто з 2000 мешканців, було віддалене лише 10 кілометрів від села Жуанвіля і лише шість кілометрів від Бомонта, великого і старого університетського міста.

Серпень почався нечуваною спекою. В неділю, в часі роздавання нагород у школі, розгулялася страшенна буря; та й останньої ночі перейшов уливний дощ, а повітря все ще не освіжилося і стояло важко та парно під олив'яним небом. Обі дами, що встали о шостій, щоб заздалегідь поспіти на службу божу о сьомій, сиділи вже в їдальні в партері, дожидаючи молодих подругів, та ті, мабуть, не квапились.

На столі, накритім білою цератою, стояли вже готові чотири філіжанки, і оце Пеляжі, невеличка рудоволоса служниця з великим носом і тонкими губами, з машинкою до кави в руках. Вона служила вже 20 літ у пані Діпарк і могла дозволити собі дещо.

— Гарно! — воркотіла вона. — Коли кава вистигне, то я тому не буду винна.

І воркотячи сердито під носом, вернула знов до кухні.

— Алеж це непростимо,—промовила гнівно і пані Діпарк.—Можна б подумати, що Марко робить це навмисне, щоб ми запізнювались на богослуження, скільки раз він тут.

— Може їм буря вночі не дала спати. Я вже перед тим чула, як вони ходили по кімнаті,—мовила, лагодячи пані Бертеро.

Пані Діпарк мала 63 роки. Була це висока особа з дуже ще чорним волоссям, з холодним, правильними зморшками поораним, лицем, строгими очима і приказуючим носом. Довгі літа провадила вона на площі св. Максентія, напроти катедри в Бомонті торгівлю модними товарами „Під ангелом хранителем“. Та по наглій смерті мужа, що—говорено—була спричинена банкрутством одного католицького банку, вона нерозумілася на стільки, що спродала склеп і, маючи коло 6.000 франків ренти, оселилася в Майбуа, де в неї був невеличкий домок. Від того часу минуло вже близько 12 літ, а її дочка, пані Бертеро, також повдовівши, швидко й собі ж оселилася тут зі своєю, тоді 11-літньою донечкою Жанвіевою. Нагла смерть зятя спричинила старшій дамі нового клопоту. Він був урядником при фінансах; вона, нерозумно, вірила в його будучину, та оце він умер у бідності, лишивши на її старунок жінку й дитину. Відтоді обі вдови жили в малім, понурім домику без радощів, самотно, віддаючись виключно набожності. Лиш пані Бертеро, висока, темноволоса дама, подібна до матері, з журливим та заляканим поглядом, яку муж

ніжно любив, заховала в серці солодкі спомини про той короткий час життєвих радощів і щастя, і по її зів'ялих губах блукав іноді неясний усміх безнадійної туги.

Приятьель покійного Бертеро, іменем Сальван, колишній учитель у Бомонті, тоді інспектор початкових шкіл, пізніше зроблений директором учительської семінарії, висватав Жанвієву, якої був опікуном, за Марка Фромана. Бертеро, вільнодумець, не ходив до церкви, але жінці не боронив ходити, а іноді в ніжній по-блажливості й сам відпроваджував її на службу божу. А Сальван, ще більший вільнодумець, що вірив лише в науково доказані правди, в приятельській нерозвазі впровадив Марка в цю побожну родину, небагато турбуючись конфліктами, які могли з цього виринути. Протягом трьох літ від часу свого шлюбу Жанвієва, колись одна з найліпших учениць у Візиток у Бомонті, цілком зайнята любов'ю до свого мужа, справді почала чимраз більше занедбувати релігійні обов'язки, так що тепер уже й не молилася. Пані Діпарк була за це дуже недобра, хоча молода жінка, пробуваючи на вакаціях у Майбуа, совісно ходила з бабкою до церкви. Але невмолима стара, що ніяк не хотіла згодитись на шлюб Жанвієви з Марком, сердилась дуже на нього, закидаючи йому, що відчужив від неї душу її внучки.

— Три чверти на сьому, — промовила вона знов, почувши биття годинника на близькій вежі. — Ніяк не поспіваємо впоратись на час.

Вона приступила до вікна і гляділа на площу Капуцинів. Малий domeк стояв на розі тої площі й церковної вулиці. Він мав лиш один поверх;

у партері ліворуч і праворуч від коридора були їдальня й гостинна; кухня й пральня містилася ззаду, виходячи на вогке, темне подвір'я; на поверсі були направо два покої пані Бертеро; нарешті під самим дахом, насупроти покоїка Пеляжі, були ще дві маленькі клітки, де жила Жанвієва ще малою дівчинкою і де радісно приміщувалася й тепер, коли зі своїм мужем прибувала до Майбуа. Але яка ж олив'яна тиша, яка вогха сутінь стояла у всіх кімнатах того малого домика. Церковна вулиця, що починалася біля парохіяльної церкви св. Мартина, була така вузенька, що возом годі було їхати по ній, і вічний сумерк стояв навіть у полудне над старими, занедбаними фасадами її домів і над мостовою з нетесаних кругляків, куди служниці й господині просто виливали помий з кухонь. А на північ простяглась гола площа Капуцинів, загороджена високим причілком старого монастиря, де жили капуцини на спілку з „братами християнської школи“: капуцини обслуговували велику й гарну каплицю, а боніфратри вдержували дуже численну школу в бокових забудованнях монастиря.

Пані Діпарк гляділа коротку хвилину на безлюдну площу, тиху, як церква, куди лише нечутними кроками пересувалися побожні, темні постаті, а тільки в певних годинах дня її оживлював рій шкільної дівчороти. Звільна прогомніли удари дзвона в лінивому повітрі, і стара ще з більшою нетерплячкою обернулася, коли двері відчинилися й увійшла Жанвієва.

— Нарешті! — мовила бабка. — Снідаймо ж живо. Година вибила вже.

Жанвієва, висока, струнка блондина з пишним волоссям і лицем повним життєвої

охоти та веселости, що його унаслідила від батька, засміялася дитячим сміхом, який лишився їй ще й на двадцять першій році, і показала блискучі, білі зуби. Та пані Діпарк наново наморщила чоло, коли побачила, що Жанвієва сама.

— Що, Марко ще не готов?

— Зараз прийде, бабусю: він приведе Люїзу.

Вона обняла матір, що сиділа мовчки, і зашебетала, як то весело їй, заміжній жінці, бачити себе знов у домі, де прожила дитячі літа. Старенька, люба площа Капуцинів, де вона знає кожний камінчик і де кожний космик трави мов рідний їй! І поки вона, весело щебечучи для заповнення прикрої хвили, стояла при вікні з радісними окликами, побачила, як площею проходили дві знайомі чорні постаті.

— А бач, отець Филип і брат Фульгенцій. А вони куди це так рано?

Два священики йшли звільна невеличкою площею і, бачилось, заповняли її понурістю своїх ряс під навісом низького, важкого та хмарного неба. О. Филип, мужицького роду, плечистий, з круглим, червоним лицем, випуленими очима, великим ротом та широкими вилицями, чоловік 40-літній, був префектом студій у інституті в Вальмарі, прегарній маєтності єзуїтів недалеко від Майбуа. Брат Фульгенцій, невеличкий, чорноволосий, сухоребрый чоловік таких самих літ, був зверхником над трьома іншими братами, що разом із ним держали школу. Говорили, що він був нешлюбним сином одного лікаря психіятра, який і сам умер збожеволівши, і служниці, — нервовий, дразливий чоловік, непосидюча амбітна

голова. Він голосно і з живими рухами переконував про щось свого товариша.

— Сьогодні пополудні роздаватимуть нагороди в школі, — пояснила пані Діпарк, — і о. Филип, щирий прихильник шановних братів робить їм ту честь і сам роздає нагороди. Він, певно, вчора прибув сюди з Вальмарі і йде оце з братом Фульгенцієм, щоб обговорити з ним іще деякі зарядження.

Її слова перервала поява Марка, що нарешті прибув, несучи на руках дволітню Люїзу, яка охопивши його за шию обома ручками, радісно сміялась та кричала.

— Гоп-гоп-гоп! Гоп-гоп-гоп! — кричав Марко, входячи. — Ми їдемо залізницею. Швидше вже годі прибути.

Марко Фроман був не так великого росту, як його брати Матвій, Лука й Іван, з вузким, подовгастим лицем, над яким панувало високе чоло Фроманів. Та що особливо ціхувало його, це були його очі, ясні, лагідні очі, що зазирали аж до дна душі, і темний, м'який, чарівний голос, що захопував духа й серце. Вуси й рідкі фаворити відслонювали трохи повні, але різкі, добрі уста. Як усі сини П'єра й Марії Фроманів, учився він ремесла — літографії; маючи сімнадцять літ, він одержав визволення і прийшов до Бомонта, щоб там докінчити свою освіту при великій літографії Папон-Лярош, що майже для всіх шкіл Франції достарчала атласів та шкільних мап. Але тут у нього перемогло замилювання до вчительства так, що він здав вступний іспит до вчительської семінарії в Бомонті, яку й закінчив, маючи 20 літ, і одержав свідоцтво дозрілості та кваліфікацію на молодшого вчителя. Здобувши пізніше ще

й сертифікат здібности на вчителя та ставши дефінітивним учителем у Жуанвілі, він на 27 році оженився з Жанвієвою, завдяки допомозі свого приятеля й опікуна Сальвана, що впровадив його до дому двох дам і щиро радувався та зворушився пишним розцвітом любові обох молодят. І оце вже три роки жили Марко і Жанвієва у своїм селі, що мало ледве 800 мешканців, не вважаючи на вбожество й обмеження, не вважаючи на заводові прикrostі, жили веселі й щасливі своєю молодою любов'ю та обопільним посіданням.

Пані Діпарк охолодила веселість батька й дитини поважним докором.

— Ну, та й залізниця! Вона помаліша, ніж почтові фургони за моїх молодих літ, — мовила вона. — Квапмося, бо напевно приїдемо вже запізно.

Вона сіла за стіл і вже наливала молоко до філіжанок. І поки Жанвієва уставлювала високий стільчик малої Люїзи між собою й своєю матір'ю, мовив Марко весело, ніби звиняючись:

— Я задержав вас, правда. А цьому тільки ви винні, бабусю, бо у вас так чудово спати серед того спокою, що тут панує.

Пані Діпарк пила каву і не вдостоїла його ніякої відповіді. Лиш пані Бертеро, що спочивала сумовитим поглядом на своїй доньці, щасливій жінці й матері, прояснила лице слабкою усмішкою. І немов мимохіть, оглянувшись звільна довкола, сказала тихим голосом:

— Ах так, спокій! Чоловік навіть не чує, що живе на світі.

— А проте, — говорив далі Марко, — чули ми в ночі коло десятої якийсь галас. Жанвієва

не могла надивуватися: на площі Капуцинів нічний галас.

Але цим старанням, сказати щось жартівливого, Марко ще гірше попсував справу. Бабуня відповіла з ображеною міною:

— Це, певно, люди йшли з каплиці капуцинів. Учора вечором о десятій правилася суплікація до найсвятішого сакраменту; а шановні брати водили туди тих із своїх учеників, що цього року приймали причастя. Ну, а виходячи з церкви, діти трохи балакали та сміялися. В усякім разі це ліпше, як ті погані дитячі гри без моральности й релігії.

Ніхто не відповідав на це, і в кімнаті залягла неприємна тиша, серед якої чути було лише калатання ложок у філіжанках. Це була стріла на Маркову школу, на його світське навчання та на ті „погані“ забави. Та Жанвієва кинула на нього благальний погляд і він переміг свою дразливість і, обертаючись до пані Бертеро, почав швидко знов говорити, оповідав про своє життя в Жуанвілі та про своїх учеників із замилюванням учителя, що в своїм заводі знаходить джерело вдоволення й радости.

В тій хвилі тишу пустого, понурого квартала знов перервав голос дзвонів, що звільна, жалібно лунав у душнім повітрі.

— Останнє дзвонення! — скрикнула пані Діпарк. — Я ж казала, що ми вже не поспіємо.

Вона встала й гонила до поспіху дочку й внучку, що ще не подопивали кави, коли втім знов увійшла Пеляжі, бліда, вся тремтячи, з аркушем газети „Малого Бомонтця“ в руці.

— О, пані, то щось страшне, жасне. Рознощик газет говорить...

— Що таке? Говори бо!

Служниця не могла прийти до себе.

— Оце тільки що... знайдено малого Зефірина, братанка сусіднього вчителя... в його покоїку... замордованого.

— Що? Замордованого?

— Так, пані, задушеного... і в сорочці... і всякі огидності поповнено на ньому.

Всі перелякалися, навіть пані Діпарк жахнулася.

— Малий Зефірин, братанок єврейського вчителя Сімона, такий горбатенький, але дуже гарний хлопчик. Він був католик, бідненький, і ходив до школи до боніфратрів і, певно, був у церкві вчора вночі, бо недавно уперве приступав до причастя. Ох, лишенько! То вже, мабуть, є такі родини, що на них тяжить якесь прокляття.

Марко слухав переляканий, одубілий. І нараз промовив пристрасно, забуваючи себе самого:

— Вчителя Сімона я знаю дуже добре. Він лише двома роками старший від мене і разом зо мною був у вчительській семінарії. Це ясна голова, ніжне серце, як рідко. Це бідне дитя, того католика-братанка він узяв до себе з милосердя і з рідкою сумлінністю посилав його до школи до боніфратрів. А тепер на тобі, таке страшне нещастя.

Він схопився з крісла, тремтячи зі зворушення.

— Біжу до нього! Мушу побачити, що там сталось, і коли можна, допомогти йому в його турботі.

Але пані Діпарк ледве й слухала його. Вона напоминала паню Бертеро та Жанвієву до поспіху, так що вони ледве встигли повкла-

дати капелюхи, і побігла з ними до церкви. Останній голос дзвонів прогомонів і душна тиша знов залягла на пустім околі площі Капуцинів. Марко передав малу Люїзу під догляд Пеляжі й також вийшов із дому.

Нова збудована школа в Майбуа, зложена з двох окремих крил, одного для хлопців і одного для дівчат, стояла при площі Республіки, насупроти також нового і в тім самім стилю збудованого ратуша. Оба будинки, блискучо білі, якими гордилось ціле містечко, розділені були один від одного головною вулицею, що йшла поперек площі й виходила одним кінцем на гостинець, що вів до Бомонта, а другий до Жуанвіля. Ця вулиця, при якій трохи далі вниз стояла також парохіяльна церков св. Мартина, була головною артерією комунікації та торгівлі в містечку й увесь день оживлювалась численними возами та пішоходами. Але за школою панувала самота й тиша, і між плитами тротуара виростала трава. Бокова вуличка, при якій стояли лише плебанія та торговля папером пань Мільом, вела з цього тихого кута площі Республіки на площу Капуцинів. От тим то Марко за кілька хвиль ходу був уже на місці.

Оба подвір'я шкільного будинку припирали до бокової вулички, відділені одно від одного двома вузькими огородцями, з яких один був призначений для вчителя, а другий для вчительки. В партері того крила, де була хлоп'яча школа, зумів Сімон відділити одну кімнату, в якій і помістив малого Зефіріна. Хлопчик був братанком його жінки Рашелі, з дому Леманівни, а внуком убогого єврейського кравця

Лемана, що разом зі своєю жінкою жив у нужденнім домику при вулиці Крутій, найнужденішій вулиці в цілім Майбуа. Батько, Даніель Леман, десятьма роками старший від своєї сестри Рашелі, з фаху механік, оженився був з любови з католичкою, сиротою Марією Прініє, що була вихована манахіннями, а потім стала кравчиною. Молодята любилися дуже сердечно, а коли народився малий Зефірин, його не христили і виховували без ніякої релігії, бо батько й мати з делікатности не хотіли присвоювати його жодне своєму богу. Але по шістьох літах Даніеля постигла страшна смерть: колесо машини вхопило його й потрощило перед очима жінки, що якраз принесла була йому полуденок. Пригноблена цим страшним ударом, випхнена назад у погляди своїх дитячих літ, Марія бачила в своєму нещастю кару божу за те, що вийшла заміж за єврея, дала хлопчика охристити й віддала його в школу боніфратрам. Та в тім часі показалося й виступало у хлопця чимраз більше дідичне каліцтво: він згорбатів, і мати, що надармо боролася зі своїм серцем, яке не покидалося споминів про коханого мужа, бачила в тім нову, невмолиму кару божу за свій гріх. Журба, ненастанна таємна боротьба в її душі, надсильна праця звалили її нарешті з ніг, і вона вмерла, коли Зефіринові було 11 літ, і він приготувався до першого причастя. Тоді Сімон, хоч сам бідний, узяв хлопця до себе, щоб він не був тягарем родичів його жінки, і в своїй доброті та толеранції вдовольнявся тим, що давав йому удержання, позволяючи йому приступати до причастя й ходити далі до школи боніфратрів.

Кімнатка, в якій жив Зефірин, перед тим комірка, що була прилажена для нього бідненько, але чисто, мала лиш одно вікно, мало що вище як мостова сумежної вулиці; воно виходило на найвідлюдніший кут площі за школою. І коли того рана Міньо, молодший учитель, що жив на першій поверсі, коло сьомої години сховався униз, побачив, що вікно було відчинене наростіж. Міньо, селянський син, вступив до вчительської семінарії в Бомонті так само, як був би вступив до духовної семінарії, попросту лиш на те, щоб уникнути важкої селянської праці. Він був білявий, з коротко остриженим волоссям і з широким, віспуватим лицем, що надавало йому прикрий вираз: та в суті був це незлий чоловік, навіть добродушний, лиш усе дбалий про те, щоб не зашкодити своїй кар'єрі. Хоч мав 25 літ, він не квапився женитися, але зволікав із цією, як і зі всякою іншою, справою, готов ухопити всяку нагоду, яку наверне йому доля. Пристрасний риболов, він уживав тих перших вакаційних днів на те, щоб ловити рибу в Вєрвіллі, річці, що перепликала поза фабриками Майбуа, і власне в блюзі й солом'янім капелюсі, з вудкою на рамені вибрався був іти з дому. Та тут здивувало його широко отворене вікно Зефіринове, хоча хлопець звичайно вставав дуже вчасно, і він підійшов та зазирнув до кімнатки.

Та заледве вчинив це, задеревів з переляку і крикнув:

— Мій боже! Бідна дитина! Мій боже, мій боже, а це що таке? Яке ж страшне нещастя!

В малій кімнатці, обитій ясними тапетами, панував іще спокій, тиха атмосфера щасливого

дитинства. На столі стояла мальована статуетка пресвятої діви, обік лежали книжки, кілька образків святих, усе чистенько поскладене в порядку. Мале біле ліжко було нетикане, хлопчик іще не лягав спати. На помості лежало лиш одно перевернене крісло. А обік нього, на ліжнику лежало худеньке тіло бідного малого Зефірина, в сорочці, з посинілим лицем, із слідами проклятої руки вбивці на шії, за яку його задушено. Роздерта сорочка відслонювала також хребетний стовп, його каліцтво, видне тим виразніше, що ліве рам'я було зложено догори поза голову. І не вважаючи на синяву труп'ячу блідість, вказувало те личко ще всю свою принадну красоту. Це була правдива головка ангела, з білявим, кучерявим волоссям, що обрмовувало ніжне дівоче личко з синіми очима, тонким носом і прегарними дрібними устами, що при усміху творили ямочки на щоках.

Поражений страхом та переляком, Міньо не міг нічого сказати, крім окриків:

— Мій боже! Мій боже! Страшенно! Страшенно! Гей, на поміч! Чи нема там нікого?

Панна Рузер, учителька, почула крик і надбігла. Вона вчасним ранком вийшла була в огородець, щоб глянути на свою салату, що гарно росла від уливних дощів. Вона мала 32 роки, була висока й статна, але не гарна, з рудавим волоссям, круглим потругльоватим лицем, великими сірими очима, блідими губами й гострим носом, що свідчив про її жорстку, хитру й зажерливу вдачу. Хоч не дуже принадна, вона була, як говорено, на добрій стопі з інспектором елементарних шкіл, красунем Морезеном, і це причинялось їй до авансу. Зреш-

тою була вона дуже покірна міському парохіві аббе Кандієнові, а також капуцинам і боніфратрам і особисто водила своїх учениць на катехізацію та на релігійні вправи. Коли побачила страховище, розсипалась і вона окриками переполоху.

— Господоньку святий, змилуйся над нами! Це ж убивство, душогубство! Ай, господоньку милосердний!

Та коли Міньо кинувся крізь вікно влізти до покою, вона зупинила його.

— Ні, ні, не лізьте. Треба вперед оглянутись, покликати людей.

Коли панна Рузер оглянулись за підмогою, побачила о. Филипа і брата Фульгенція, що, надходячи з площі Капуцинів, де Жанвієва й обі дами бачили їх у переході, власне виходили з вузької вулички. Вона підняла руки до неба, немов сам бог оце з'явився їй.

— О, шановний панотче, шановний брате, ходіть швидко, швидко, тут лихо скоїлось!

Оба духовні надбігли і аж дрогнули, побачивши страховину. Енергичний і розумний отець Филип стояв німо, а вразливий брат розсипався пристрасними окриками.

— Ах, бідна дитина! Що за огидний злочин! Така тиха добра дитина, найліпший з усіх наших учеників, і такий побожний, такий гарячий у релігії. Але годі ж нам стояти тут на дворі, мусимо поглянути, як це там сталося.

Панна Рузер не сміла вже тепер зупиняти їх, і брат увіз до кімнати вікном; за ним увіз також о. Филип, який, побачивши обік трупа клубок паперу, підняв його зараз. Учителька лишилася на дворі, більше з обережності, ніж зо страху, і хвилю задержала ще й Міньота.

Що могли собі дозволити слуги божі, це було, може, не дозволене для простих учителів. І ось поки брат з новими окриками сильного зворушення нахилився над непорушним тілом, не доторкаючись його, розвинув о. Филип, усе ще не кажучи ані слова, зім'ятий у клубок папір і, бачилось, уважно придивлявся йому. При тім він обернувся до вікна плечима, так що видно було руки його ліктів, але не видно паперу, а тільки чути було його шелест. Це тривало пару секунд. Тимчасом Міньо вскочив також до кімнати й побачив, що клубок складався з газети, а разом з нею був зім'ятий ще вузький поясок білого паперу.

— А це що?

Єзуїт глянув на вчителя і мовив спокійно своїм низьким, повільним голосом:

— Вчорашнє число „Малого Бомонця“, з 2 серпня, і дивним способом зім'ятий з ним оцей взірець до писання. Адить, о!

Він мусів показати папір, бо Міньо вже перед тим бачив його. Він держав його в своїх грубих пальцях, так що видно було лише слова „Любіться між собою“, виписані гарною англійською каліграфією. Папір був подіравлений і забруканий. Вчитель ледве встиг кинути на нього оком, коли біля вікна почулися нові окрики перестрашу.

Це власне підійшов Марко, і вид бідної замордованої дитини наповнив його жахом і гнівом. Не слухаючи оповідання вчительки, він ускочив також вікном до кімнати. Присутність двох духовних була для нього несподіванкою, та від Міньота він учув, що він і панна Рузер прикликали їх, власне як у хвилині відкриття злочину переходили вулицею.

— Не рухайте нічого, не змінюйте нічого! — крикнув Марко. — Треба зараз повідомити бурмістра й поліцію.

Тимчасом знадвору збіглося ще кілька людей, а один парубок побіг зараз покликати урядників. Марко тимчасом озирався далі по кімнаті. Над маленьким трупом бачив брата Фульгенція, переможеного співчуттям, з заплаканими очима, як нервовий чоловік, що в сильних зворушеннях тратить владу над собою. Марка вхопили за серце ті знаки зворушення, бо й його душа була збентежена до дна при виді сповненого тут огидного злочину. Ледве свідомо для нього самого в його душі ворухнулось якесь прочуття, що пізніше мало скріплене вернутися знов. Але в тій хвилині згасла ця перелетна думка, і він побачив лиш о. Филипа, що, зворушений, але спокійний, усе ще держав у руці число газети та каліграфічний візирець. На хвилю езуїт обернувся, немов бажаючи заглянути під ліжку, а потім знов поступив наперед.

— Адить, о! — промовив він не питаний, показуючи оба папери, — це я знайшов на помості, зім'яте в клубок. Очевидно вбивця силкувався заткнути дитині цей клубок у рот, а коли йому це не вдалося, задушив її. Бачите, цей візирець забруканий слиною і подіравлений зубами дитини. Правда, пане Міньо, клубок лежав ось тут, коло ноги стола. Ви ж бачили його?

— А так, — мовив учитель, — я зараз завважив його. — І він наблизився, щоб іще раз оглянути візирець, та на диво собі побачив, що правий рожок папірця був відірваний. Він не пригадував собі, щоб бачив той відірваний рожок уперед, коли езуїт уперве показував йому

цей папірець. Певно, цей рiг був тодi закритий його грубими пальцями, що держали цей вузенький папір. Він i сам не знав докладно, як воно було, ця незначна обставина якось затерлася в його пам'яті, i докладно про це він уже не міг би був сказати.

Тимчасом Марко взяв папір до рук i приглянувся йому уважно.

— Ах, так. Слiди зубів видно. На жаль, цей папір дасть нам мало вказівок, бо такі літографовані взірці каліграфії продають по всіх skleпах; вони не особисті. Та гов! тут у низу видно щось мов ініціали, посплітані букви, але не зовсім чіткі.

О. Филип нахилився без поспіху.

— Думаєте, що це ініціали? Мені здається, що це пляма від чорнила, напів замазана слиною та слідом зуба тут обік.

— Пляма від чорнила? Ні! Це справді ініціали, та на жаль замазані й нечіткі.

Потім побачив, що ріжок був віддертий.

— А тут нагорі бракує ріжка. Певно, також зубами віддертий. Чи ви не знайшли того шматочка?

О. Филип відповів, що не шукав за ним. Він знов розвернув число газети й обдивив його докладно, а Міньо тимчасом шукав по помості. Не знайдено нічого. Зрештою не прив'язувано до цього ніякої ваги. Марко згоджувався з духовними на те, що вбивця зразу пробував заглушити крики хлопця, втискаючи йому клубок паперу в рот, а потім переляканий задушив його. Дивною й незвичайною появою був каліграфічний взірець, зім'ятий разом з числом газети. Число газети „Малий Бомонтець“, це було зовсім зрозуміле, це всякий міг мати в кешені.

Але цей взірець, відки він узявся, як він знайшовся тут, зім'ятий і здушений у клубок, немов зліплений до купи з аркушем газети? Всякі припущення були тут можливі, і це вже було завдання суду при допомозі слідства винайти правду.

Марко почув у страшній пітьмі тієї драми подув нещастя над собою, немов якась ніч, повна страховищ, нараз почала насуватися.

— Демон вилазить із своєї темної ями,— проворкотів він мимовільно.

Тимчасом купа людей перед вікном іще побільшилася; між іншими прибігли також обі пані Мільом, властительки близького паперового склепу. Пані Олександрова Мільом висока блондина з лагідним виразом лиця, і пані Едвардова Мільом, також статна, але брунетка й енергічна, були зворушені тим більше, що Віктор, синок останньої, також ходив до школи до боніфратрів, а Себастієн, син першої, був учеником Сімона. Вони цікаво слухали оповідання панни Рузер, що посеред групи розповідала всі відомі їй деталі, поки люди ждали приходу бурмістра та жандармів.

— Вчора вечором була я в каплиці капуцинів на суплікації до святого сакраменту; так було гарно, так піднесло! І малий Зефірін також був із дітьми, що цього року уперве приступали до причастя. Аж серце радувалось, дивлячись на нього! Виглядав, мов ангелик.

— Мій син Віктор не був на суплікації; йому ще лиш дев'ять літ,—мовила пані Едвардова.— Але чи ж Зефірін ходив сам? Чи ніхто не проводив його додому?

— О, це ж лише пару кроків відси до каплиці,—мовила вчителька.— Брат Горжія мав

доручення відводити дітей, що живуть далше і яких родичі не могли бути в церкві. А що до Зефірина, то пані Сімонова просила мене вважати на нього, і я привела його додому. Він був дуже веселий, відчинив віконниці, що полишив був лише приперті, і вліз вікном до кімнати, ще й крикнув, сміючись, голосно, що це простіша й вигідніша дорога. Я ще потім постояла хвилю, поки він засвітив свічку.

Марко, що вийшов був з кімнати, слухав уважно цього оповідання.

— А котра то була година?—запитав.

— Рівно десята—відповіла панна Рузер.— Власне годинник на вежі св. Мартина вибив десяту.

Дрож пробігла по всіх. Це оповідання, як бідний хлопчина весело вскочив вікном до кімнати, в якій мав знайти таку страшну смерть, ухопило всіх за серце. А пані Олександрова лагідним тоном висловила думку, що виринула була у многих:

— Це було необережно лишати саму дитину ночувати в такому на відруч положенім покою та ще й з таким низьким вікном. Треба було відай вікно загратувати.

— Він усе замикав віконниці,—мовила панна Розер.

— А вчора замкнув, поки ви були тут?—запитав знов Марко.

— Ні, не можу сказати цього. Коли я лишила його, щоб іти додому, він власне засвітив був свічку і порядкував образки святих на своїм столику, а вікно стояло наростіж отворене.

— Пан Сімон часто журився тим вікном,—докинув і від себе молодший учитель Міньо,—

і рад був перенести хлопця десь до іншої кімнати. Він усе dokonче поручав йому замикати віконниці. Але здається, що хлопчина не все сповняв те поручення.

І духовні тимчасом повиходили з кімнати. О. Филип, поклавши газету і взірць каліграфії на столі, не мовив ані слова, а тільки придивлявся та прислухався і з особливою увагою слідив за кожним рухом Марковим, а брат Фульгенцій не переставав розсипатися жалібними промовами. Нарешті промовив езуїт, що, бачилось, хотів вичитати щось із очей молодого вчителя:

— То ви думаєте, що це міг зробити якийсь нічний волоцюга, що, бачачи хлопця самого, вліз вікном?

Марко похопився не висловлювати ніякої догадки.

— О, я не думаю нічого, це вже річ суду шукати та винайти винуватого. А втім, ліжко не рушене, а хлопець був у самій сорочці, значить, очевидно збирався йти спати. Це веліло би догадуватися, що злочину dokonано зараз по десятий. Візьмім так, що хлопець іще чверть години, а що найбільше пів години забавлявся образками. Тоді бачачи, що хтось чужий влізає до нього, був би мусів кричати і хтось мусів би чути його. Ви, панно, не чули нічого?

— Анічогісінько! — відповіла вчителька. — Коло пів одинадцятої я лягла спати. Скрізь довкола було тихо й спокійно. Потім аж коло першої наслідком бурі я пробудилася.

— Свічка лиш трохи надпалена, — мовив далі Міньо. — Значить, очевидно вбійник загасив її, заким назад виліз вікном. А вікно лишив зовсім відчинене, так як його застав.

По тім ствердженню, що, бачилось, підпирало здогад про нічного волоцюгу, який кидається на свою жертву й душить її, настала коротка мовчанка серед малої купки людей, що тремтячи та пригноблені стояли тут разом. Ніхто не хотів висловити якийсь догад, кожний гнув у собі свої думки про всякі неймовірні та неможливі випадки. Бурмістра й жандармів усе ще не було. Нарешті о. Филип запитав:

— А пан Сімон хіба виїхав куди?

Ще зовсім оголомшений своїм зворушенням ізза страшної події, Міньо видивився на нього. Марко відповів замість нього зачудований.

— Сімон певнісінько дома. Чи ж йому не дано знати?

— Йй-богу, ні! — скрикнув Міньо. — Я зовсім стратив голову. Пан Сімон учора був на банкеті в Бомонті, але, певно, вернув іще вночі. Його жінка трохи нездорова. Певно, вони сплять іще.

Було вже пів до восьмої, але набовдурене небо було таке понуре, так важко нависло хмарами, що в тім закамарку вулиці видавалося, що ще стоїть сірий досвіток. Молодший учитель, не гаючись, побіг до Сімона. „Гарне пробудження“, — думав він, — приємну новину маю принести своєму зверхникові“.

Сімон був сином незаможного єврея годинникаря в Бомонті; у нього був брат Давід, трьома роками старший від нього. Сімонові було несповна 15 а Давідові 18 літ, коли їх батько, зубожілий через процеси, вмер нагло від нервового пораження. По трьох роках умерла також їх мати в великій бідності. Давід, старший син, пішов у жовняри, а Сімон записався до вчительської семінарії, яку й скінчив із

дуже добрими свідоцтвами. Потім був десять літ молодшим учителем у Дербекурі, сусіднім більшим містечку. Тут, маючи 26 літ, оженився з любови з Рашелею Леманівною, дочкою вбогого кравця на Крутій вулиці, що в Майбуа мав досить багато замовників. Вона була надзвичайно вродлива, високого росту, з важким, чорним волоссям і чудовими оксамитними очима, а її чоловік окружав її любов'ю, близькою до обожання. З їх подружжя було в них двоє дітей, Йосиф чотироліток і Сара дволітня дівчинка. Здавши екзамен на вчителя, Сімон, рідкий приклад швидкого авансу, був іменованій на 32 році життя старшим учителем у Майбуа, де пробував оце вже два роки.

Марко не дуже любив євреїв, наслідком від віків унаслідженої антипатії, над якої причиною досі, не вважаючи на велике вільнодумство свого ума, ні разу ще не задумався. Та проте з Сімоном він був на „ти“ і приятелював із ним, ще відколи оба були товаришами в семінарії. Він уважав його чоловіком дуже інтелігентним, дуже добрим учителем, з усієї душі відданим обов'язкам свого фаху. Та при тім він добачував у ньому надмірний педантизм, прив'язання до букви, рабську покірність приписам та дисципліні й вічне побоювання, щоб не наразитися зверхникам, „не бути зле записаним“. В тім пізнав Марко застрахання та пригноблення його раси, наслідок довговікових переслідувань, що виявлявся в душі народу ненастанним страхом перед кривдою й насиллями. При тім Сімон мав певну підставу до побоювань, бо його іменування в Майбуа, малім клерикальнім містечку, де була школа боніфратрів і впли-

вовий монастир капуцинів, викликало майже скандал. Його єврейське походження вибачили йому лише завдяки його бездоганному поведженню та його гарячому патріотизмові, що виявляв себе часто відхненими славословіями на уоружену Францію, яку він уявляв собі переможною володаркою всього світа.

І ось прибіг Сімон у супроводі Міньота. Низький, худий і жилавий, з коротко обстриженим рудавим волоссям і рідкою борідкою, він мав сині, лагідні очі, тонкі уста і гострий, горбатий ніс своєї породи; та взагалі лице з м'якими рисами і трохи хоровитою краскою не робило приємного вражіння. Він був так уражений страшною подією, що робив вражіння п'яного: він хитався і булькотів щось невиразно, його руки тряслися сильно.

— Чи ж це можливе, боже небесний? Таке здичіння, така нелюдяність!

Коли підійшов проти вікна, зупинився вражений, вперши очі в маленького трупа, тремтячи всім тілом. Всі присутні — оба духовні, торговки папером, учителька — гляділи на нього мовчки, дивуючись, чому він не плаче.

Нарешті Марко, зворушений до дна душі, приступив до нього, взяв його за руки, обняв його широким плечем.

— Кріпись, любий друже, кріпись! Мушиш зібрати всю силу!

Не слухаючи його, Сімон нараз обернувся до Міньота.

— Прошу вас дуже, Міньо, підіть до моєї жінки. Не хочу, щоб вона бачила це. Вона дуже любила свого брата, та вона занадто хора й слаба, щоб могла знести цей страшний вид.

І коли молодий чоловік віддалився, він промовив наново зламаним голосом:

— Ах, що за пробудження! Виємково ми заспали трохи довше! Моя бідна Рашеля спала, а щоб не будити її, лежав і я, ще й снував усякі вакаційні пляни... Вночі, прибувши додому, я було розбудив її; тут ще й буря додала їй страху, і вона до третьої години досвіта не могла заснути.

— А коли ти прибув додому? — запитав Марко.

— Саме 20 хвилин перед північчю. Жінка запитала мене, яка година і я поглянув на годинник.

Панна Рузер промовила з зачудуванням:

— Але ж о тій порі не приходить сюди ніякий поїзд.

— Я не приїхав залізницею, — відповів Сімон. — Банкет протягнувся так довго, що я запізнив той поїзд, що відходить о 10-й 30 хвилин, і наважився пройти тих 6 кілометрів пішки, не маючи терпцю ждати на північний поїзд. Я дуже квапився, турбуючись жінчиним здоров'ям.

О. Филип усе ще стояв спокійний і мовчазливий. Але брат Фульгенцій не міг здержати себе, щоб не завдати деяких питань.

— Двадцять хвилин перед північчю? В такім разі злочин, певне, був уже давно сповнений. І ви нічого не бачили, нічого не чули?

— Зовсім нічого! На площі не було ані живого духа, буря вже надтягала здалека. Я прийшов додому, не стрітивши ані душі людської, і ввесь дім лежав у найглибшій спокою.

— А хіба ж ви не подумали заглянути, чи бідний Зефірин вернув із каплиці і чи спить? Хіба ви не заглядали до нього кожного вечора.

— Ні! Бідний хлопчик був уже дуже самотійний і мав свою волю, а ми лишали йому як-мога більше свободи. А при тім скрізь було так спокійно й тихо, і мені ані в голову не шибнула думка переривати йому сон. Я пішов просто до своєї кімнати, як-мога стараючись робити якнайменше шуму. Я поцілував своїх заспаних дітей і ляг зараз до ліжка, ще хвилю побалакавши з жінкою, яку, на радість, я застав значно здоровішою.

О. Филип, потакуючи, кивнув головою й перервав нарешті мовчанку.

— Так, так, усе це дуже натуральне,—промовив.

Усі присутні, бачилось, були тої самої думки, і припущення, що якийсь нічний волоцюга коло пів до 11-ої допустився злочину, а потім утік вікном, яким уліз уперед, набирало чимраз більше ймовірности. Сімонове оповідання потверджувало те, що говорили Міньо і панна Рузер. А обі пані Мільом пригадували собі навіть, що коли ніч западала, бачили якогось підозреного чоловіка, який волочився по площі.

— Так багато лихих людей волочиться по вулицях,—мовив єзуїт.—Надіємося, що поліція винайде вбивцю, хоч її завдання в усякім разі буде не легке.

Тільки в Марковій душі бунтувалося щось проти того припущення про якогось невідомого волоцюгу, що буцімто кинувся на хлопчину, хоча він перший напав був на цю думку. Але чим далі, тим ясніше він почував її неймовірність. Чи не слід би радше допустити, що той хтось був знайомий хлопцеві, що говорив із ним зразу ласкаво і збудив у ньому повне довір'я. Але це було таке неясне, що Марко,

бачивши це все в одну хвилину перед собою немов освічене блискавкою, зараз потім опинився знов у п'їтмї, в непевності суперечних догадїв. Він задоволився тим, що спокійно промовив до Сїмона:

— Всї свідощтва згїднї, правда швидко виявиться.

Вкїнцї, майже рївночасно з поворотом Мініота, що наклонив паню Сїмонову не виходити з покою, надїйшов бурмістр Дарра в супроводї трьох жандармїв. Дарра, підприємець-будівничий, що дороблявся великого маєтку, був сильно збудований мужчина, 42-лїтній, з круглим лицем здорової краски, коротко остриженим бльонд волоссям, гладко оголений. Поперед усього він звелїв позамикати віконницї й поставив перед ними двох жандармїв; третїй пішов до середини дому, щоб пильнувати дверей, защеплених лише на клямку. Зефірин не замикав їх нїколи. Відтепер нїхто не смїв на місцї злочину нїчого рушити, ані навіть підходити до нього близько. Дарра в першій хвилині зателеграфував до властей до Бомонта, і оце ждав судової комісії, яка без сумніву прибуде найближчим поїздом. О. Филип і брат Фульгенцій нагадали, що їх іще ждуть рїзні орудки для пополуднїшньої роздачі нагород; тому Дарра порадив їм поспішитись і як найшвидше вернути сюди назад, бо слїдчий, певно, захоче розпитати їх про число „Малого Бомонтця“ та про калїграфічний взїрець, знайдений коло трупа. І поки жандарми на дворї мучилися, відпихаючи юрбу, що за той час сильно зросла й дуже бентежилась, вернув Сїмон додому, щоб тут дожидати приходу судової комісії разом з Даррасом, Марком,

панною Рузер і Мініотом у великій шкільній кімнаті, залитій ярким сонячним світлом, що впадало сюди вікном, оберненим до подвір'я.

Вибила восьма. Уливний дощ пройшов, а потім небо випогодилося, заповідаючи гарний день. Аж о дев'ятій прибула комісія. Старший прокуратор Рауль де ля Біссонієр приїхав сам особисто в супроводі слідчого Де; оба вони були зворушені великим злочином й надіялися сенсаційного процесу. Ля Біссонієр, невеличкий, живий чоловічок 45 літ, з лицем як у ляльки, обрамованим старанно пристриженою бородою, це був амбітний кар'єрист, що незадоволений своїм незвичайно швидким авансом, усе ждав на якийсь великий, сенсаційний процес, що мав принести йому перенесення до Парижа, де він надіявся швидко видряпатися на високе становище, завдяки своїй зручності та гнучкості та своїй услужній підлеглості супроти влади без огляду на те, хто має її в руках. В противенстві до нього був Де, високий, худий чоловік з гостро закресленим лицем, педантично совісний слідчий, що не знав нічого поза своїм урядовим обов'язком, але при тім слабохарактерний чоловік, якого легко було застрашити і який зовсім стояв під пантофлем своєї жінки, негарної кокетки та марнотратниці, що тиранила його й доводила до розпуки ненастанними докорами за його брак усякої амбіції.

Оба урядники подалися до шкільної залі й зажадали, щоб їх заведено на місце злочину, щоб поперед усього оглянули все, заким приступлять до переслухання свідків. Сімон і Дарра пішли з ними, а Марко, панна Рузер і Міньо лишилися в шкільній залі, куди швидко

до них прибули о. Филип і брат Фульгенцій. Урядники вернули, обслідивши всі зовнішні обставини злочину й познайомившись з найдрібнішими, відомими вже фактами. Вони принесли з собою примірник „Малого Бомонтця“ і каліграфічний взірець, і бачилось, прикладали до тих доказових матеріялів надзвичайну вагу. Вони засіли за вчительським столом і почали якнайстаранніше приглядатись обом паперам та обговорювати їх значіння; особливо ж каліграфічний взірець показували обом учителям, Маркові й Сімонові, а також учительці й обом духовним. Робили це зрештою лише для власного вияснення, бо не було протоколянта, який міг би був списувати протокол.

— Такі взірці—заявив Марко—вживаються у всіх школах, світських і духовних.

— Так, так,—потвердив брат Фульгенцій,—такі є в нас і певно також в оцій школі.

Прокуратор обернувся до Сімона.

— Не пригадуєте собі,—запитав,—чи вживали ви для своїх учеників такого взірця? „Любіться між собою“,—це мусіло би лишитися вам у пам'яті.

— Такого взірця в моїй класі не вживано ніколи,—відповів Сімон рішучим тоном.—Ви зовсім вірно сказали, пане прокураторе, я мусів би затишити собі його.

Коли прокуратор потім обернувся з тим самим питанням до брата Фульгенція, цей завагався трохи.

— В нашій школі маємо ще трьох братів: Ізідора, Лязара і Горжія,—мовив він,—напевно не могу сказати нічого.

А потім серед глибокої мовчанки, що залягла по його словах, додав:

— Ні, цього взірця не могли вживати у нас, а то я був би колись бачив його.

Урядники не зупинялися довше на тій речі, не бажаючи зраджуватися більше з тим, яку велику вагу прив'язували до цього паперу. Вони тільки висловили ще своє зачудування, що відірваного ріжка годі було знайти.

— Чи такі взірці,— запитав Де,— не мають іноді на розі стампля школи?

— Певно, деколи мають,— мусів признати брат Фульгенцій.

— Щодо мене, — докинув Марко, — то я ніколи не стамплював взірців.

— У мене все стемпльовано,— заявив спокійно Сімон.— Я міг би показати вам такі стемпльовані взірці. Але я стамплюю їх ось тут унизу.

Урядники, бачилось, були збиті з пантелику тими суперечними зізнаннями. Тоді промовив о. Филип, що досі прислухувався мовчки й уважно, злегка всміхаючись:

— Бачите з цього, мої панове, як то тяжко дійти правди. Так буде певно і з тою чорнильною плямою, якій оце придивляєтеся, пане прокураторе. Дехто хотів у ній добачити щось ніби підпис, ініціяли. А я думаю, що це лише пляма, яку ученик хотів стерти пальцем.

— А хіба ж буває,— запитав знов Де,— щоб учитель підписував свої ініціяли на взірці.

— Буває,— сказав знов брат Фульгенцій,— у нас так робиться.

— У нас ні! — скликнули немов одними устами Марко й Сімон.— У народніх школах цього не буває ніколи.

— Помиляєтесь,— заявила панна Рузер.— Я своїх взірців не стемплюю ніколи, але іноді підписую свої ініціяли внизу.

Ля Біссонієр перервав дискусію, махнувши рукою; він знав з досвіду, яка плутанина powstaє, коли почали допитуватися про дрібні привички поодиноких людей. Це вже річ слідства визискати цей важний доказовий матеріал, загадки відірваного різка, стемпля й ініціалів. Перейшли до того, що веліли свідкам докладно описувати всі дрібниці при відкритті злочину. Міньо оповів, як отворене вікно збудило його цікавість і як він скрикнув голосно, побачивши страшно понівечене тіло хлопчика. Панна Рузе оповіла, як вона прибігла на крик Міньота, й описала потім події попереднього вечора, церковну відправу і як по ній провела Зефірина аж до його вікна і як він у свавільній веселості вскочив вікном до хати. О. Филип і брат Фульгенцій оповіли зі свого боку, як, випадково проходячи вулицею, також були свідками відкриття злочину, описували, в яким стані знаходилася кімната й означили докладну точку, де на помості лежав паперовий клубок, який вони дозволили собі лише розгорнути, заким поклали його на столі. А Марко додав коротко ті небагато уваги, які проробив, прибувши останній.

Ля Біссонієр обернувся тепер до Сімона.

— Ви сказали нам, що ви 20 хвилин перед північчю вернули додому й застали весь дім у повнім спокої. Чи ваша пані спала вже?

Де дозволив собі втрутити своє слово.

— Пане прокураторе, чи не було б пожаданим, як би пані Сімонова була тут. Не могла б вона на пару хвиль потрудитися сюди.

Ля Біссонієр, потакуючи, кивнув головою і Сімон поспішив наверх до своєї жінки, яка швидко прийшла з ним разом.

Отулена простим шляфроком із сирівцевого полотна Рашеля була така гарна, що при її вході по всіх зібраних тут мужчинах пройшов неначе подих зворушення й подиву. Це було втілення єврейської краси в її повнім розцвіті: лице пречудово овальне, преписне чорне волосся, теплозолотиста cera, предивні, великі оксамитні очі, червоні уста, блискучі білі зуби. Вона виглядала мов жінка, що жила лише для любови, трохи індолентна, замкнена в обсягу своєї домашности з мужем і дітьми, як орієнтальна жінка в своєму гаремі. Коли вона ввійшла, хотів Сімон замкнути двері, та сюди припхалися діти Йосіф і Сара, один чотироліток, а друга дволітня,— гарні крепкі дівчаки. Вони прибігли за мамою, хоч їм було заборонено сходити вниз, і поховалися в фалдах її шляфрока; урядники покивали головами, дозволяючи їм тут лишитися.

Чемний Ла Біссонієр, зворушений жіночою красою, задавав питання дуже делікатним тоном:

— Чи справді, ласкава пані, ваш муж вернув учора додому 20 хвилин перед дванадцятою.

— Так, пане прокураторе. Він засвітив свічку і глянув на годинник. Потім ляг і ми побалакали ще хвилю потихо, щоб не збудити дітей, і чули, як вибила дванадцята.

— А ви самі, ласкава пані, перед поворотом мужа, між одинадцятою і пів до дванадцятої не чули нічого — голосів, кроків, шуму, зглушеного крику?

— Ні, нічогісінько! Я спала і прокинулась аж при вході мужа. Я була досить хвора, коли

він вибирався з дому, і він був рад, заставши мене майже здоровою, і в своїй радості був такий веселий та охочий, що я мусіла просити його, аби був тихо й не побудив інших, так спокійно було довкола. Ах, хто би то був сказав, що на нас упаде таке страшне нещастя!

Вона стратила рівновагу, яку досі заховувала насилу, і сльози покотились по її лиці; немов шукаючи потіхи й підпори, вона обернулася до свого мужа. Сімон також розплакався, бачачи, що вона плаче, і обняв її ніжно. Діти тривожно поглядали на родичів, і всі присутні були охоплені співчуттям і зворушенням.

— Я трохи здивувалася, що він вернув у таку пору, — додала пані Сімонова без запитання, — бо ж о тій годині не приходить жоден поїзд. Муж оповів мені, як це воно сталося.

— Я мусів бути на тім бенкеті, — пояснював Сімон, — і дуже розсердився, коли, прийшовши на дворець, побачив, як перед моїми очима від'їздив поїзд о пів до одинадцятої. Я не хотів ждати найближчого поїзду, що відходить аж опівночі, але зараз рушив пішки додому. Шість кілометрів, це ж не далека дорога. Ніч була така гарна й тепла. Коли потім о першій розгулялася буря і жінка не могла заснути, я розповів їй, що бачив того вечора. Тому то сьогодні рано ми й заспали довше, не знаючи, що страшна смерть загостила до нашого дому.

Рашеля знов вибухла плачем, а він знов обняв її ніжно, як батько.

— Вспокійся, серце моє! Ми щиро любили цю бідну дитину і дбали про нього, як про власного сина. Ми нічого не винні цьому страшному нещастю.

Цей погляд поділяли також усі присутні. Бурмістр Дарра виявляв завжди глибоку пошану для вчителя Сімона за його чесність та пильнування своїх обов'язків. Міньо і панна Рузер, хоч не дуже любили євреїв, згоджувались на те, що цей з успіхом силкувався затерти своє походження бездоганним життям. О. Филип і брат Фульгенцій держали себе супроти загального тут почуття так само нейтрально, як уперед надворі, сиділи мовчки й немов намагалися своїми бистрими очима зазирнути на дно душі кожного з присутніх. Урядники також мусіли задоволитися здобутими досі скупими фактами, з яких виринало одиноке припущення, що якийсь незнайомий увіліз і знов потім виліз вікном. Лише час злочину виказувався докладно: між пів до одинадцятої, а одинадцятою годиною вночі. А огидний, нелюдський учинок лежав іще оповитий непрозорою пільмою.

Поки урядники полагоджували неминучі формальності, Марко вийшов із дому, по братерськи обнявши ще Сімона. Сцена між мужем і жінкою не сказала йому нічого нового, бо він знав, як гаряче вони люблять один одного, та проте ця сцена зворушила його до сліз. На вежі церкви св. Мартина вибила дванадцята, коли він знов вийшов на площу, де тим часом зібралася купа народу, крізь яку він ледве міг пропхатися. Що більше розходилася новина, то більше народа сходилося; перед запертим вікном був цілий стиск, так що жандарми ледве здужали відпихати людей. А з уст до уст ішли оповідання, перекручені, пересадні, з дивовижними дрібницями й доводили юрбу до роздратування і лютости. Коли Марко

нарешті вилабудався з сутолоки, до нього приступив один духовний.

— Ви, власне, вийшли зі школи, пане Фроман. Чи то правда, оце страховище, про яке говорять?

Це був аббе Кандіє, парох від церкви св. Мартина, парафіяльної церкви місточка. Це був чоловік 34 літ, високий і статний, але з лагідним, добродушним лицем, ясноблакитними очима, повними щокими і круглим м'яким підборіддям. Марко познайомився з ним у пані Діпарк, якої приятелем і сповідником був аббе. І хоча не любив клерикалів, то для цього духовного почував певну пошану, бо пізнав у ньому чоловіка толерантного і справедливого, в якого, щоправда, було більше доброго серця, ніж духовних здібностей.

Немногими словами оповів йому Марко всю правду, що дійсно була досить страшна.

— Ах, бідний Сімон! — скрикнув парох зі спочуттям. — Це мусить бути для нього тяжкий удар. Бо він дуже любив цього свого кузена й поступав собі з ним дуже гарно, це я знаю з власного нагляду.

Це добровільне свідощтво дуже втішило Марка і він іще кілька хвиль розмовляв з парохом. Та ось до них наблизився капуцин о. Теодозій, суперіор маленької чернечої експозитури, що обслуговувала близьку каплицю. Гарна постать з красним лицем, на якому горіла пара вогнистих очей і якому чорнява довга борода додавала маєстатичного виразу. Це був дуже люблений сповідник, славний проповідник з містичною за красою, якого сердечний голос купами стягав слухачів. Хоча з аббе Кандіє в нього йшла потаємна

боротьба, то прилюдно супроти нього він поведився з пошаною, як молодший і нижчий слуга божий. І він почав виводити своє глибоке зворушення, свій біль із-за сумної події. Бідний хлопчина! Ще вчора вечером у каплиці всі зглядалися на нього. Він виявляв таку гарячу набожність, виглядав, як правдивий херувимчик з тою білявою, кучерявою ангельською головою.

Зараз при перших словах о. Теодозія Марко поквапився попроситися. Супроти цього манаха він почував у глибині душі якусь антипатію й непоборне недовір'я. Йому треба було поспішати на обід, та ледве відійшов пару кроків, коли знов хтось по-приятельськи поклав йому руку на рамені й зупинив його.

— Що, це ви, Феру? А ви відколи в Майбуа?

Феру був учителем у Море, маленькім сільці, чотири кілометри за Жанвілем, де навіть не було пароха, а душпастирство прилучене було до аббе Конясса, жанвільського пароха. Феру жив там у великій бідності з жінкою й трьома дітьми, самими дівчатами. Це був високий, худий чоловік 30 літ, на якому вся одежа видавалась занадто короткою. Його волосся їжилось безладними космаками, спадаючи на широкі, костисті вилиці та на гострокінчате підборіддя. І він ніколи не знав, куди дівати свої великі руки й великі ноги.

— Знаєте, тітка моєї жінки, склепичарка, живе тут у Майбуа, то й ми у неї в гостях. А тепер чуєте, яку погань заварили з тим бідним малим калікою. От буде новий жир для тих собачих клерикалів. Тепер вони з усього серця накинуться на нас, на деморалізаторів

та отруйників молоді, на вчителів світської школи.

Марко знав його, як інтелігентного чоловіка, що багато читав, але був розгірчений тісною та бідністю свого життя, так що його душу гризла затаєнна злоба й наповняла її дикими думками про пімсту. Та проте таке злобне розуміння цієї події було для нього несподіванкою.

— На нас, кажете? А то за що? Не розумію, в чім ми тут можемо бути винні!

— Ну, в таких разі ви наївні собі. Не знаєте того кодла. Побачите зараз, як тут усі ті реверенди, всі високодостойні патри й возлюблені фратри візьмуться до діла. А скажіть лише, не дали вони вам досі до пізнання, що то сам Сімон знасилював і задушив свого кузена?

Марко аж кинувся з обурення. Ну, ще чого не стало! Цей Феру дійсно посувається задалеко в своїй ненависті супроти церкви!

— Ви здуріли! Ніхто ані на хвилину не думає про це, ніхто не сміє кинути на Сімона такого підозріння. Всі признають його добрість, його бездоганність. Власне парох Кандіє сказав мені, що з власного нагляду знає батьківське поступування Сімона з нещасним хлопчиком.

Судорожний сміх потряс худим тілом Феру, а його волосся ще гірше збурилося на його подовгастій голові.

— Їй-богу, смішний ви чоловік! Думаєте, що з таким „паршивим жидом“ робитимуть багато церемоній. Хіба паршивий жид має право на справедливість? Будьте певні, що Кандіє і вся та високошановна компанія скаже те, що буде мусіти сказати, коли б показалася потреба,

щоб паршивий жид був винуватий, щоб через нього завдати удар тим усім безбожникам, людям без батьківщини, що псують французьку молодіж.

А коли Марко, на якого цей лютий песимізм дмухнув ледом, усе ще протестував, він говорив далі ще з більшим завзяттям.

— Дивіться на мене! Знаєте, як поводить мене в Море! Я терплю голод, зношу погорду, не маю поваги й настільки, як той каменяр, що товче каміння на гостинці. Коли аббе Конясс приходить у село відправляти службу божу, то певно плював би на мене, як би мене здибав на вулиці. А чому? Лише тому, що я не захотів співати з хором у церкві й бути паламарем. За те мені не стає хліба, щоб наситити черево! Ви ж його знаєте, того аббе Конясса? Ну, так, ви там у Жонвілі трошки прикоротили йому руки, відколи вам удалося перетягти на свій бік бурмістра. А проте мусите день-у-день оборонятися, і нехай би ви дали йому на себе найменшу зачіпку, будьте певні, що він знищить вас. Учитель, то піскарський кінь, то слуга всього світу, нужденний лапсердак; селяни дивляться на нього тим оком, що на пса, а ксьондзи спалили б його найрадніше, щоб завести необмежене панування катехізму.

І він говорив далі з безтямним огірченням про нужду та терпіння тих „кайданярів великої й малої азбуки“, як він їх називав. Сам він був сином вівчаря, і хоча відличний ученик і з відличними свідоцтвами скінчив учительську семінарію, терпів тяжко все життя через свою круглу незаможність, допустившись з почуття чести того нерозважного кроку, що, будиши

ще молодшим учителем у Майбуа, оженився зі склеповою панною, так само бідною, як він сам, яку перед тим позбавив був вінця.

Але й сам Марко, хоч його жінка мала бабку, що часто робила їй дарунки, хіба ж мався ліпше у Жонвілі, де над ним раз-у-раз висіла мара задовження, де мусів раз-у-раз вести війну з парохом, щоб заховати свою гідність і незалежність. Та й то ще, на щастя, він мав підмогу в учительці дівочої школи, панні Мазелен, дівчині з ясним розумом і не вичерпано добрим серцем, яка допомогла йому помалу повернути на свій бік громадську раду і всю громаду. Але цей факт, наслідок щасливих обставин, був може одинокий у цілому департаменті. А в Майбуа хіба ж було ліпше? Тут була панна Рузер, з душею віддана ксьондзам та манахам, що вривала час на науці, щоб водити своїх учениць до костела і так добре сповнювала задачу оглуплювання на взір побожних законних „матечок“, що конгрегації не вважали потрібним заводити тут у Майбуа окрему дівочу школу. А бідний Сімон, певно порядний чоловік, чи ж не гнувся він перед усякою наволоччю зо страху, щоб його не копнули, як „паршивого жида“, чи ж не посилав свого кузена до школи боніфратрів, чи ж не кланявся низенько всій отій клерикалії, що затроювала країну?

— „Собака жид“! — кінчив Феру заїло. — Для тих людей він є й буде все лише „собакою жидом“. Учитель і жид, цього забагато на раз. Побачите, побачите!

І його сухоребра постать, живо жестикулюючи, згубилася серед натовпу.

Марко глядів за ним, здвигаючи плечима.

На його думку, у цього бідолахи не були всі дома, а образ, намальований ним, був аж надто переборщений. Дарма було перечитися з тим голодомором, що з нужди готов іще й зовсім збожеволіти. І він пішов далі на площу Капуцинів, одначе поневолі міркуючи все про те, що чув, обнятий тайним побоюванням.

Було чверть на першу, коли вернув до невеличкого домику при площі Капуцинів. Уже пів години обі дами з Жанвіевою дожидали його при накритому столі. Це нове спізнення дуже розсердило наню Діпарк. Вона не сказала нічого при його вході, але саме те, як вона сіла і прудким рухом розложила свою сервету, показувало, яким непростимим гріхом видалась їй ота неточність.

— Прошу вибачити,— мовив молодий чоловік,— я мусів заждати на судову комісію, а потім застав площу так заповнену людьми, що ледве міг пропхатися.

Не вважаючи на свою постанову мовчати, обізвалася бабка:

— Надіюсь, що ти не захочеш мішатися в цю погану справу?

— Певно,— відповів він спокійно,— і я надіюсь, що не буду потребувати займатися нею, хіба що змусить мене до того обов'язок.

Пеляжі залишила омлет і баранячу печеню з картопляним пюре, а Марко почав оповідати все, що знав, в усіма деталями. Жанвієва слухала, тримтячи зо страху та співчуття, а пані Бертеро, також потрясена до глибини душі, здержувала сльози і крадькома зиркала на паню Діпарк, немов бажаючи зміркувати, на скільки й вона доступна зворушенню. Але стара жінчина обгородила себе знов німим

невдозволенням з усього, що їй видавалося противним строгому правилу. Спокійно їдючи, вона промовила нарешті:

— Пригадую собі, ще за моїх молодших літ у Бомонті згинула дитина. Потім її знайдено при дверях костела св. Максентія, розрізану на четверо, лише серця не було. Винувалили євреїв, що вирізали серце для своїх мац.

Марко витріщився на неї, не можучи промовити ані слова.

— Ви ж, бабусю, не серйозно говорите це! Хіба ж ви вірите в ту огидну дурницю?

Вона обернула до нього свої ясні, холодні очі.

— Говорю лише про згадку, яка оце прийшла мені на пам'ять. Розуміється, я не обвинувачую нікого.

Пеляжі, що власне принесла десерт, дозволила собі, користуючи з права старої служниці, вмішатися в розмову.

— Ласкава пані мають повну рацію, що не винуватять нікого. Коби то лиш усі хотіли так робити! А то ціле місто збентежене тим злочином і найстрашніші історії літають з уст до уст. Оце тільки що я чула, як один робітник голосно відгрозювався, що школу боніфратрів слід би зрівняти з землею.

Глибока мовчанка залягла по тих словах. Марко, діткнений ними, кинувся живо, але раз же стримав себе, як чоловік, що волить свої думки заховати для себе. А Пеляжі мовила далі:

— Я б хотіла просити дозволу в ласкавої пані піти сьогодні пополудні на роздавання нагород. Мій сестрінець Полідор, що правда,

ледве чи дістане дещо, але мені всетаки хотілось би бути там. Ах, бідні боніфратри, цей празник не буде для них веселий... якраз того дня, коли замордовано їх найліпшого учня.

Пані Діпарк кивнула головою на знак згоди. Розмова перейшла на інші речі, і кінець обіду розвеселила трохи мала Люїза своїм сміхом. Вона здивованими оченятами водила то по батькові, то по матері, яких лиця, звичайно веселі, сьогодні мали такий незвичайний вираз. Напруження щезло і сім'я розмовляла хвилю сердечно, по дружньому.

Роздавання нагород у школі боніфратрів, що мало відбутися того пополудня, викликало надзвичайне розворушення. Ніколи ще на цей обряд не тислося так багато гостей. Особливого блиску додавало йому те, що він мав відбутися під проводом о. Филипа, префекта студій у Вальмарі. Також ректор інституту, о. Карбо, єзуїт, цінений загально задля своїх зв'язків з можними панамі і задля всемогучого впливу на всі сучасні справи, який йому признавано, і той був між присутніми, бажаючи своєю присутністю дати боніфратрам прилюдне свідоцтво свого поважання. Був тут і реакційний посол департаменту, граф Гектор де Сангльбеф, властитель замка Дезіради й прегарної маєтності поблизу Майбуа, яку внесла йому в посагу, крім кількох мільйонів готівки, його жінка, дочка багатого банкіра, Натана. Але що найбільше бентежило уми й наповняло тиху звичайно та безлюдну площу Капуцинів гарячково розбурканою юрбою, це був огидний злочин, дсконаний на однім ученику боніфратрів і відкритий сьогодні рано.

Тінь нещасного хлопчика також була при обряді й залягла те тьмаве подвір'я, на якому перед густо наставленими рядами кресел підіймалась естрада. Тим злочином заняті були думки присутніх, поки о. Филип розсипався похвалами про школу, про її керманича, високозаслуженого о. Фульгенція, і про його трьох помічників, братів Ізідора, Лазаря й Горжія. Загальне прикре почуття ще загострилося, коли останній названий, худий костистий мужчина з низьким, понурим чолом під чорним, кучерявим волоссям, з сильним орлиним носом, вистаючими вилицями і грубими губами, крізь які видно було гострі зуби, піднявся, щоб відчитати імена премійованих. Зефірин був найліпший ученик у своїй класі й одержав усі нагороди, його ім'я все повторялося, і брат Горжія в своїй довгій, чорній рясі, від якої відрізнялася біла пляма папафійки, виголошував це ім'я якимось звільна і з таким понурим наголосом, що кожного разу по всіх пробігало щось, як електричний ток. І за кожним разом здавалося, що бідний малий трупик появляється на той оклик, щоб прийняти свою нагороду-вінок і книжку в золоченій оправі. Вінки і книжки складено на купу на столі, і важким тягарем налягала на всіх ота мовчанка, що наставала за кожним викликом, безужиточність усіх оцих нагород, призначених вірцевому ученикові, якого зганьблене, замучене тіло лежало кілька домів відси холодним трупом. Швидко зворушення перемогло декого з слухачів, чути було голосні хлипання за кожним разом, коли брат Горжія викликував його ім'я, своїм звичаєм піднімаючи горішню губу й вискалюючи при

лівім куті уст свої білі зуби до якогось мимовільного, напів знаружливого, напів кровожадного усміху.

Акт кінчився серед пригнобленого настрою. Не вважаючи на поважне зібрання, що зійшлося для вшанування боніфратрів, над збором залягала чимраз більша тривога, страх перед чимось незвісним, що грозило здалека. А ще гірше для всіх учасників було виходити на площу, заповнену тиском народу, звідки чути було грізний ропіт та глухі прокляття. Страшні історії, про які говорила Пеляжі, розходилися серед цього натовпу, що доходив до стеклости задля злочину. Дехто пригадував брудну історію з минулого року, яку затушовано, братчика, якого його зверхники спрятали кудись, щоб не мусів засідати перед судом присяглих. Відтоді ходили різні погані вісті про всякі огидливості, що діються в школі і про які діти не сміють говорити нічого під тиском якоїсь страшної загрози. Ті таємничі обвинувачення, переходячи з уст до уст, росли й більшали раз-у-раз. А тепер обурення задля бестіяльного злочину, сповненого на однім ученику боніфратрів, знов оживило ті старі поголоски; ними та лютістю проти незвісного злочинника годувалося збентеження роздратованої юрби. Закиди висловлювано виразніше, домагання кари виривалося в диких окриках. Чи й тепер дадуть злочинникові драпнути? Чи не замкнуть уже раз оту калюжу огиди? А коли збори закінчилися і в виходові з брами показалися ряси манахів та реверенди духовних, піднялись затиснені п'ястуки, залунали дикі окрики, а купка людей пустилася навіть за отцями Карботом та Фи-

липом, обкладаючи їх лайкою; бліді та перелякані, вони поспішали сховатися, а брат Фульгенцій велів міцно позамикати шкільні брами.

Марко слідив за подіями з віка в домі пані Діпарк; зацікавлений сильно, він на хвилю вийшов навіть перед двері дому, щоб ліпше бачити й чути. Як же це Феру пророкував, що цей злочин звалять на єврея, що духовенство, з ненависти до світської школи, її вчителя зробить козлом відпущення. А тут замість такого звороту виглядало так, що справа, навпаки, повертається погано для боніфратрів. Чимраз більша лютість юрби, голосні жадання пімсти показували, що справа може мати тяжкі наслідки, що з самотнього винуватого може перескочити на цілу громаду, до якої він належить, може навіть зачепити, потрясти цілу церкву, коли злочинник справді був її членом. Запитуючи своє власне почуття, Марко сказав собі, що ще не виробив собі ніякого переконання про те, хто міг бути винуватим, так що навіть якебудь підозріння видавалось би йому тепер занадто смілим і несправедливим. Поводження о. Филипа і брата Фульгенція було зовсім спокійне й не давало підстави до підозрінь. Він силкувався судити зовсім безсторонньо і справедливо, боячись занадто піддатися своїм почуттям вільнодумця та ворога всякої догми. Він постановив ждати, аж буде знати більше, аж трохи більше світла прояснить пільму цієї страшної драми.

Поки ще він стояв, побачив Пеляжі в святочному вбранню; вона вертала, ведучи за руку Полідора, 11-літнього хлопця, що ніс під пахою книжку в оправі з золотим витиском.

— Одержав нагороду за добрі обичаї! — кричала вона з радісними гордощами. — А це більше варто, як нагорода за читання та писання, правда?

Правда була в тім, що Полідор, нюньковатий хлопчище, дивував навіть боніфратрів своїм незвичайним лінивством. Це був високий блідолиций хлопець з ясним волоссям і подовгастим лицем, з якимись замазаними обрисами. Син вічно п'яного каменяря, він утратив матір уже кілька літ тому й від тоді жив з ласки добрих людей, бо батько товк каміння на шляхах. Перейнятий обридженням до праці, лякаючись навіть думки, що і йому доведеться товкти каміння, він здався на волю своєї тітки, яка бажала зробити його ігнорантинцем,¹ по-такував їй у всьому й часто забігав до неї до кухні, надіючись одержати якийсь ласий шматок. Не вважаючи на свою радість, Пеляжі нараз обернулась і затремтіла; з лютим обуренням вона повела очима по юрбі.

— Чуєте тих анархістів, пане Марку? Що вони виговорюють на наших побожних боніфратрів за те, що ті так люблять дітей, так дбають про них, мов рідна мати. Ось гляньте на Полідора: він живе у свого батька на Жонвільському тракті. А вчора вночі, по богослуженню, брат Горжія відпровадив його аж додому, щоб йому не сталося що злого. Чи не так, Полідоре?

— Так, — відповів ляконічно хлопець якимсь тупим голосом.

¹ Так називався колись чернечий орден, що держав школи; тепер у Франції зовуть так на смі: усіх монахів, що вдержують свої школи.

— А тепер їх і лають, їм грозять, — обурювалась далі служниця. — А бідний добряга брат Горжія, в темну ніч мандрував туди й назад два кілометри, лише на те, щоб оцьому хлопакові нічого не сталося. Їй богу, через таке чоловік може стратити охоту бути добрим та дбайливим.

Марко, придивляючись хлопцеві, зауважив його очевидно навмисну мовчанку й ту напущену сонливість, якою, бачилось, він отулювався, мов м'якою, безпечною опоною. Він перестав слухати Пеляжі, якої балаканню ніколи не придавав ваги, і вернув до невеличкої гостинної, де застав свою жінку за читанням, а обох дам, як звичайно, за панчішковою роботою на якусь побожну ціль. Але він майже перелякався, коли його жінка випустила книжку з рук, підбігла до нього і з тривожною ніжністю майже кинулась йому на шию, принадно гарна в своїому глибокому зворушенню.

— Ну, що ж там? — запитала вона. — Прийде до бійки!

Він силкувався заспокоїти її. Тоді пані Діпарк підвела очі від роботи і промовила різким, холодним тоном:

— Марку, надіюсь, що ти не будеш мішатися в цю погану справу. Кидати підозріння та лайки на побожних братів, це ж безглуздя. Але бог дасть своїм слугам перемогу.

А. Н. В. 1902.

I. СПОМИНИ ШЕФА КАБІНЕТУ

Було це зимою 1854 р. Я мав двадцять і три роки. Я тільки що одружився. Маленька рента моєї жінки й уряд копійста в міністерстві маринарки, який дано мені завдяки заслугам мого батька, пенсіонованого капітана фрегати, — ось і все, з чого ми могли жити десть на п'ятому поверсі вулиці де Терн. Ніна мало де й виходила з браку туалети, та мене радо запрошували задля мого гарного голосу й моєї здатности до товариських театральних вистав, от тим то я й бував у деяких сальонах на вулиці де Варенн, вулиці Монсіє, Барбе де Жуї. Урядницький світ також був отворений для мене, та я не мав ще чести парадувати в панталюнах з білого кашміру на рецепціях у Тюілеріях.² Я й уникав тих великих зборищ у палаті Бурбонів і в палаті міністерства заграничних справ, котрим золоті ковніри й вишивки урядників, повбираних по тодішньому, надавали вид травестованого костюмового балю.

Та ось раз Дюко, міністер маринарки й мій зверхній шеф, захотів у палаті міністерства

¹ Вибрано з книжки „La Fédor, hages de la vie“. Paris E. Flammarion.

² Палата, де проживав цісар Наполеон III.

відіграти комічну оперу і я згодився відспівати дві ролі амантів у „Дезертері“ і в „Розі та Микольцеві“. Знаменитий артист Дельсарт був такий добрий, що дав мені декілька вказівок, яким я широко завдячую найбільшу часть свого успіху. Для вас, молодих, це ім'я Дельсарта не значить нічого; та я й усі ті, хто чув лекції цього незрівняного вчителя в його низенькім помешканню на вулиці де Батай, можуть бути горді, що знають, що таке є спів і деклямація. Ах, це й гарний дідусь! Одягнений у безконечно довгий сурдут, що його високу талію робив ще вищою, з білою, геройською борідкою він шаленими кроками міряв свій невеличкий покоїк, розширюючи його, жестом на взір Фридриха пруського, і перед тим непринадним круговидом брудних дахів, худих огородців, що сточувалися аж до Секвани, під тим небом тісним і задимленим від кухонних коминів він викликав, оживлював самим тільки подихом беззубого рота, отвореного в міру, самими тільки останками голосу в порваних струнах, але з непоборимо чудовим наголосом „тіні і привиди“ Орфея, завітчаних пастухів і рококо Монсіні і Седена¹.

Другого дня по моїм акторським і співацьким тріумфі в сальонах міністерства маринарки — говорю „тріумфі“ і ви побачите й самі — я прийшов до міністерства трохи припізно; котільон і вечеря змусили мене спати аж до білого дня. Бюровий возний, що ждав мене на кінці сіней, аж кинувся, побачивши мене.

— Швиденько, пане Сент-Альп!.. Пан міністер жде вас. Уже два рази його ексцеленція прислав за вами.

¹ Французькі композитори XVIII в.

— За мною? Міністер?

Передо мною все закрутилося, сірі мури, вікна, подвійні двері, оббиті полякованою шкурою...

Теперішня молодіж не може й уявити собі, що значив у ту пору міністер у тій великій єрархічній драбині, що йшла від цісаря аж до поліцайника. Маленький копіїст, хоч і співав учора в „Розі і Микольцьові“, покликаний до кабінету д. Дюко, до його кабінету! Треба було бачити остовпіння всього персоналу.

Міністер зустрів мене, стоячи. Шпакувате волосся, широке лице, обрамоване фаворитами à la князь орлеанський. Живо й приязно він підійшов до мене й підвів мене за рамя до якогось пана дуже лисого й високого росту, що стояв обернений плечима до коминка і грівся.

— Мій дорогий графе, оце й є наша синя пташка,—промовив міністер услужливо й дуже солодко.

Граф обдивляв мене хвильочку, та докладно, потім запитав, скільки мені літ, якого я роду... „Жонатий!.. ще нема дітей? А, тим ліпше...“ Не знаю, чи з байдужности, чи з утоми половина слів так і лишалася у нього між усами. Я не все міг навіть розуміти як слід, зрештою зазнав такого заклопотання, яке наводить на нас перед особою, котра напевно вірить, що ви її знаєте, та котрої проте ви не знаєте зовсім. З непевним поглядом, з думками насторожі чоловік слухає, чатує на якесь слово, на якусь подробицю, що могла б навести його на дорогу. Цей вираз непевности й поздержливости подобається дуже; я пізнав це пізніше й побачив зараз же й доказ на те, бо „доро-

гий граф", незнайомий мені, заявив, що хоче взяти мене на шефа свого кабінету з платою вісім тисяч франків, помешканням, опалом... попросту сон!

— Згоджуєтесь?

Я мав би не згодитися!

— Ну, і гарно, завтра рано о сьомій годині... на набережжю д'Орсе.

Він усміхнувся до мене звисока, відклонився мені так само, з тою гордою грацією, якої я не бачив ні в кого, як тільки в нього, і подався геть. Міністер провів його аж до малого почекального сальону, а потім вернув до мене і простягнув обі руки з виразом щирої радості.

— Гратулюю вам, мій любий сину!

Я подякував йому за симпатію, та вкінці заризикував показатися йому ідіотом.

— Але хто ж це такий?

Я не міг лишитися в непевності. В Парижі графів так багато, а набережжя д'Орсе таке велике!

Д. Дюко глянув на мене зачудований моїм щирим виразом.

— Як то! Ви не знаєте? Адже це Мора!¹ Президент законодатного корпусу.

І справді, хто ж інший, крім цього великого скептика Мора, крім цього рафінованого сибарита, що показував вид, немов у його життю однакову вагу має і політика, і грошові інтереси, і музика, і любов,—хто ж інший міг би був вибрати на шефа свого кабінету, кабінету

¹ Таку назву має в творах Доде гр. Морні, природній брат Наполеона III, головний організатор державного перевороту з д. 25 грудня 1852 р., що був іменований президентом парламенту від 1854 до своєї смерті 1865 р.

віце-цісаря, якогось сальонового тенорика, аманта з комічної опери? Правда, під видом аматора всяких блискучок ховався тонкий знавець людської вдачі, дуже вмілий баришівник, що вмів пізнавати людей і кермувати ними ще ліпше, ніж кіньми. Я швидко переконався про це сам на собі.

Вісім день після моєї стрічі з Мора, ми, тобто я і Нінета, були вже на своїм новім місці, у палаті Бурбонів, у прибудівку, що зветься готель Фешер. Є це чудовий домик між двором і садом, де старий князь Конде примістив був свою останню любку.

Першого вечора, розтавивши меблі свого молодого хазяйства в двох обширних покоях, сальоні і спальні, ми позасвічували всі свічки, щоби налюбуватися високими дзеркалами й високими золоченими стелями. Ми були свободні; Мора був з цісарем на ловах у Шамаранді і я не потребував боятися того страшного голосу дзвінка, що з часом зробився мукою мого життя, доносився до мене в кожній порі, рано, вечором, уночі, змушував мене з переляком зриватися з ліжка, від стола, приковував мою волю до того дрота від дзвінка, котрого болюче шипіння за кожним потягненням було чути між густим блющем на стіні ще перед дзвінькотом дзвінка.

Якже ж далеко були ми тепер від свого маленького помешкання на вулиці де Терн, ось тут у тій палаті з вікнами, подібними до маєстатичних брам, прислоненими старинними фіранками в п'ять метрів завдовжки. Ті вікна виходили на терасу й бажантарню.

— Знаєш, Ніно, он тут на оцій зеленій рямі від вікна найшли князя повішеного...

Та ні, ні... ти вже й злякалася... Це неправда... адже ж старий Конде вмер на провінції, в Сент-Ле, кажу ж тобі...

І щоби зовсім успокоїти Гіну, почав я,— що то може оп'яніння двадцяти літ і першого щастя!—удавати перед очима своєї жінки, на паркеті пані де Фешер, якогось фантастичного самотнього лицаря, котрого ми тут же й охристили „першим кроком до великості“. Погасивши свічки, ми перейшли до спальні, і коли Ніна лягла спати, я на подоби тих машин, що, раз, введені в рух ще й зупинившись, випускають із себе решту пари, шиплячи та димлячи, взявся писати до свого тестя, чесного винаря в Бургундії, дитячий, безглуздий лист, сповіщаючи його про наше нове становище; а щоби в'яснити цьому простому, але захланному чоловікові, що значить знаходитися під крилом Мора, цього славного майстра в робленню інтересів, я попустив поводи самій безтямній фразеології...

„Велика столиця наша, таточку, і неапольські торти й любецькі рафінерії!.. В наших руках біржова спекуляція, торгівля і торгові спілки й експропріації великі, як винні бочки. Не даром же сказав батько Гізо, приятель нашого дому: „Збагачуємось!“ Коли постаріємось, а наші коні будуть занадто товсті, Академія дасть нам премію за чесноту, а „Урядова газета“ передасть наше ім'я грядущим поколінням“.

Аж три сторони отакої саламахи нагородив я в своєму листі. І відки це прийшло мені на думку занести його самому на пошту, тут же в будинку парламенту? Чи вже всі слуги спали, чи може я не довіряв їм? Це сталося

так давно, що я не можу нагадати цього докладно. Одно тямлю виразно і тверджу напевно, що після цієї, може й необдуманої обережності, я заснув п'яний radoщами й що другого дня рано, вийшовши до свого кабінету в антресолях президентури, я знайшов цей ідіотичний лист на своїм бюрку, відкритий, пом'ятий, позачеркуваний синім олівцем.

Ще малим хлопцем я раз топився, топився так, що вже ледве хрипів, мало не вдушився. Я пізнав ту хвилину, коли чоловік умирає, той останній погляд, в котрому клубиться все назбиране в життя, мов при світлі блискавки, ціле життя, безмір і дрібниці, шелест листочків, облитих сонцем ось-ось на березі, що підіймається вгору перед затуманеними очима, і тисячі річей бог зна відколи забутих і далеких, лиць, місць, голосів, запахів, що всі разом толочаться в душу. Оцю хвилину передсмертної тривоги я пережив, побачивши отворений свій лист. Відки він тут узявся? А він, той у горі, що він думав, читаючи його, віднаходячи в ньому чорне на білім ті шепотом повторювані калюмнії, ті низькі легенди, брехливі як усі легенди, якими Париж увінчав його герб—королевича неправого ложа?... Слова скакали по папері, переверталися перед моїми очима:

„Велика столиця наша, таточку...”

Серед тиші зимового ранку, присипаного білим снігом, у теплім покою, вибитім шовковими тапетами, слухаючи тріскоту розкішного вогню в коминку за параваном і глухого гуркоту повозів по набережжю, я бачив покій пані де Фешер, де моя бідна Нінета спить ще досі, розкошуючи своїм новим багатством, оцим пер-

шим днем, за котрим підуть дальші подібні,— а тут я вертаю мов громом прибитий: „Вставай!.. Мусимо забиратися... Все пропало...“ Адже ж справді все пропало, про це нема й сумніву. Що я можу відповісти чоловікові, котрий тільки що показався таким добрим для мене? Як виправдуватися супроти оцього незбитого доказу? Димісія, без галасу, без балакання,—це був одинокий чесний і заслужений вихід для мене. Але, мій боже, який же це удар!

Роздались кроки, тихенько відчинилися двері. Я обернувся. Це був Мора, вже в рукавичках, з капелюхом на голові, одягнений добірно, як завсіди, та дуже блідий, з тою прозорою блідістю паризького ранку. Не зважаючи на моє зворушення, що проте було видне навіть у моїм несмілім поклоні, він подав мені папір.

— Маєте тут кого? Треба мені двох відписів із оцього... дуже чистеньких... для цісаря і цісареві.

І наближаючися до мого бюро, додав:

— Ану, чи потрафите прочитати моє писання?

Це був нарис його найближчої промови при відкритті парляменту, написаний дрібним нервовим скорописом, половина слова звичайно недокінчена так само, як і в його говоренню. Я читав дуже добре.

— Зробіть же це швиденько і принесіть мені до Тюілері. Я йду туди.

В тій самій хвилі наші погляди, мов під впливом електричного току, зустрілися на моєму листі.

— Подеріть цю дурницю, — промовив він ледве чутно, не дивлячись на мене.

— Ох, пане графе...

— Ані слова більше. Це лишиться між нами... Робіть так, щоб я забув про це.

І він пішов.

Ах, що за майстер в обходженню з людьми! Як міцно він ухопив мене за душу оцим листом! Що за вузда! Ми ніколи не говорили про нього, та скільки то разів я віднаходив його в іронії його синіх очей, якими він міряв мене.

„Велика столиця наша, таточку!..“

І дивіться, які то бувають люди! Кілька місяців пізніше ввечері, переглядаючи касу в президентурі, я переконався, що мені не ставало двох люїдорів. Я підстеріг канцелярійного слугу, це була його справа. Бідачисько, жонатий, купа дітей — мені зробилося жалко. Пригадавши собі лекцію графа Мора, я покориствувався нею тепер. Я написав йому листок, а потім таким самим холодним тоном, дивлячися в бік, промовив: „Гранперрон, між нами є два люїдори! Чиніть так, щоб я забув про них“. Він розплакався, почав дякувати мені, а вісім день пізніше обікрав усю касу. Отак я переконався, що такі лекції не завсіди виходять на користь.

Та чимало й інших речей я порозумів у Мора.

II. ЛЕКЦІЯ ІСТОРІЇ

По обіді, ситому й добірному як звичайно, маршал¹ трохи отяжілий закупив добру сигару й пішов пройтися по невеличких алеях свого

¹ Автор не називає його, та мова тут очевидно про маршала Базена, що дня 27 жовтня 1870 р. піддав укріплення Мец і цілу армію прусакам, за це був поставлений перед воєнним судом і засуджений на смерть 10 грудня 1873 р., та уласкавлений президентом Мак Магоном, утік з тюрми і вмер в Мадриді 1889 р.

саду, висипаних піском, під руку з прибічним ад'ютантом. Це було в початку жовтня 1872 р., на день чи два дні перед воєнним судом. День був сірий та приємний, тихе повітря доносило хіба десь-колись гуркіт барабана від форту Саторі та гуркіт залізничних поїздів, що переїжджали через ліс, бухаючи парою і шелестячи листям.

Маршал ішов, не мовлячи нічого, немов роздумуючи над чимсь. Нараз він зупинився й обернувся до прибічного ад'ютанта.

— Я хотів би — промовив — щоб ви вияснили мені, що за якийсь той адмірал Бінг, про котрого пишуть по газетах з приводу моєї справи... Це, певно, якийсь оперетковий герой з театру Варіете або Пале Рояль, щось таке як швайцарський адмірал або генерал Бум. Правда, полковнику?

Прибічний ад'ютант випадково був чоловік досить очитаний і знав докладно те, про що питали його, і був трохи в клопоті, що має відповісти. Та проте вважав за потрібне розвіяти ілюзію свого шефа й вияснив йому, що адмірал Бінг був англійський моряк з XVIII віку, котрого французька ескадра під проводом де ля Галіссоннієра мала честь побити й примусити до втечі недалеко пристані Пор-Маон, яку тоді облягав Рішеліє.

Маршал. Ага, так! Рішеліє... знаменитий кардинал... Справді, справді... я чув дещо про нього.

Ад'ютант (несміливо). Даруйте, маршале! Це не той Рішеліє! Це був інший.

Маршал (дуже зачудований). Ах, невже? То був іще й інший?.. Я ніколи б не повірив... Але говоріть далше, полковнику.

Ад'ютант (заклопотаний). По правді, маршале, це така сумна історія... не знаю, чи слід мені...

Маршал. Говоріть! Говоріть!

Ад'ютант (кланяється й говорить). Ваша ексценція знаєте, що в англічан завсіди національне самолюбство страшенно дразливе. От тим то битва при Пор-Маоні була для них несказаним ударом, не так задля матеріяльних страт — Бінг дав ногам знати вже перед кінцем битви, — як радше задля морального значіння, задля страти впливу. Щоби витолкувати свій поступок, адмірал доказував, що мав противний вітер і що зміркувавши, як некорисно стояла справа від самого початку, він волів стратити битву, щоби заховати флоту для Англії.

Маршал. Чи бач! Щось так, як я... Далі, далі, полковнику.

Ад'ютант. Бінг мав ласку при дворі, а за собою чималі заслуги, то король Джордж зробив тільки те, що відібрав йому команду. Та в цілій Англії піднявся шалений крик. Ім'я Бінга, колись таке шановне й популярне, зробилося предметом погорди й ненависти. Народ зневажав його на вулицях, а національне почуття в цьому чортівському краю таке сильне, що король Джордж не міг опертися йому. Рік після катастрофи адмірала Бінга поставлено перед воєнним судом.

Маршал. Так самісінько, як мене!

Ад'ютант. Процес був довгий, вельми заплутаний. Сюди примішано й політику, і заграничні двори і бог знає що ще. Бінг писав пропам'ятні письма одно за одним. Він покликався на свідощтво своїх офіце-

рів, відкликався навіть до своїх побідителів, до Ля Галіссоннієра і Рішеліє, котрого лист, повний чести для адмірала, відчитано на розправі.

Маршал. Але ж це зовсім так, як у мене... Ах... Ну, та я надіюся, що його увільнено.

Ад'ютант. Ні, маршале! Постановлено подати приклад. Бінг був засуджений одноголосно.

Маршал. Як же його засудили? На деградацію?

Ад'ютант (заклопотаний). Ні, маршале!

Маршал. На вигнання?

Ад'ютант (чимраз більше заклопотаний). Ні, маршале!

Маршал. Так на що ж іще?

Ад'ютант. Адмірала Бінга розстріляли в пристані в Портсмуті на покладі його адміральського корабля.

Маршал (помовчавши). Страшно подумати!.. Значить, були докази його зради?

Ад'ютант. Не було ніякісіньких. Протинно, адміральська рада віддала повну справедливість його особистій відвазі і його чесним намірам. В декреті, що засуджував його на смерть, сказано тільки ось що: „За те, що в часі битви не зробив усього того, що міг був зробити“.

— Ах! — скрикнув маршал і в глибокій задумі взявся ходити далі по своїм невеличкім саду тим правильним, несвідомим ходом, яким іде чоловік по линві, під вагою тяжких думок. Від часу до часу він зупинявся і півголосом, немов говорячи сам з собою, повторяв: „За те, що в часі битви не зробив усього того, що міг був зробити“.

III. СВЯТО ДАХІВ

Різдвяна казка

I

Ай, якже то ясніли паризькі дахи цієї ночі! Яка тиша, який супокій, яка надприродня ясність! Внизу вулиці чорні від болота, мов важкі льодові ріки. Газові лампи сумовито миготіли серед ожеледі ринштоків. А вгорі, доки догляне око, поверх палат, веж, терас, бань, під тонесеньким шпилем святої каплиці й тих тисячів стиснених дашків, похилених один до одного, іскрився сніг білий-білий з синьоватим полиском. Це було немов друге місто, надземний Париж, завішений між пустою темною глибиною і фантастичним місячним сяйвом.

Хоча ще не було пізно, всі вогні були погашені, ніде ані трошки диму не клубилося понад дахами. Тепер ті щасливі комини, де щодня палають і тріщать дрова, можна було пізнати по чорних кружках, що насадив довкола них дим, і по теплій парі, що підіймалася з них у морозне повітря, мов віддих сонного дому. Інші комини, холодні, що тулилися серед густого снігу, мали на собі ще гнізда з минулої весни, так само позбавлені тепла й життя. І в тому високому місті, білому та мертвому, попрорізуваному в усіх напрямках паризькими вулицями, немов величезними ровами, тіні всіх тих коминів, неоднакових, повищерблених і чорних, мов зимові дерева, перепліталися понад пустими вулицями, куди ніхто не ходив ніколи, крім паризьких горобців, котрих гострі тонесенькі сліди туди й там подряпали кришталеву снігову площу. Навіть у цю пору одна купка тих завзятих малих волоцюг метушилася,

скакала по берегах ринви, а їх цвіркотання було самотнім голосом, що порушував побожну тишу, вочисту очікуванку цього міста дахів, покритого скрізь пуховим килимом, мов перед приходом Царя-Дитяти.

Парижські горобці. Та й сучого ж сина холодно! Ніяк не заснеш. Чи кулькою стуляся чи насторош пір'я, мороз не дає спати, так і шипає.

Один горобець (здаєка). Гей! ви інші, гей! Сюди живо! Я знайшов старий комин з металевою шапкою; в ньому ще пізнім вечором горів огонь. Попритулюймося до нього, тут нам буде тепло.

Вся купа (злітається до нього). Чи бач! А й справді. Якже ж тут добре. Якже ж тут тепло,— нема що й казати... Гурра з утіхи! Піу, піу... Цвір, цвір, цвір...

Комин. Не будете ви тихо, вуличники! Їй богу, тільки ви одні смієте кричати в такий хвили, коли весь світ дожидає і мовчить. Глядіть, навіть вітер запер у собі дух. Ані одна хоружовка не ворухнеться.

Горобці (тихіше). А що ж це таке буде, дідусю?

Комин. Як то! Ви й не знаєте, що цієї ночі є свято дахів? Не знаєте, що сьогодні прийде Цар-Різдво роздавати дарунки дітям?

Горобці. Цар-Різдво!

Комин. Еге ж! Коли б ви бачили там внизу в домах, скільки там маленьких черевичків понаставлявано довкола теплого попелу! Є там усякі, різної величини. Є малесенькі черевички з дрібоньких ноженят, що ще ледве ходять, а є й чобітки, що стукають так міцно, оживляючи своїми кроками ціле помешкання; є чобітки, обшиті футерком, і є ті бідні сла-

пачки, ті дерев'яники занадто великі, що їх сяк-так назувають на босу ногу, немов би бідним не було коли бути малими, мов би вони не мали права бути дітьми.

Горобці. А коли ж він має прийти, той чудовий царевич?

Комин. Але ж зараз опівночі... Пст! Слушайте!

Годинник (грубим голосом). Бам...бам...бам...

Комин. Глядіть онтам: увесь край неба палає світлом!

Горобці (цікаво простягаючи шийки, на подобу малих парижан, що придивляються фовверкам). Ай! Шик.

Годинник (б'є далі). Бам...бам...бам... Північ.

II

Ледве продзвонив останній удар північної години, коли нараз із усіх боків загула ціла громада дзвонів. Під покришками в снігових шапках вони бриніли високо над дахами, мов самі для себе, змінюючи голос, зливаючися, мішаючи тоненький бренькіт з поважним гуком, віддаляючися, наближаючися, розширюючи то знов приглушуючи свої тони відповідно до того, відки тяг вітер. Здавалося, що всі вони висять на одній дзвіниці й що та дзвіниця обертається на всі боки, як морська ліхтарня.

Дзвони. Баум, баум! Ось він, маленький Цар-Різдво.

Вітер. Гу. Гу... Гудіть добре, любі дзвони, всією громадою, ще сильніше! Різдво тут іде за мною. Хіба не чуєте цього тонкого запаху зелених пальм, кадила й пахучого воску, що несеться на моїх крилах?

Дзвінки. Діг-діг-дон! Діг-діг-дон! Різдво! Різдво!

Вітер. Ану, комини! А ви чого стоїте, пороззявлявши роти? Співайте зо мною Різдву. Ану, дахи! Ану, хоруговки!

Комини. Га-га! Га-га! Різдво! Різдво!

Хоруговки. Кря... Кря... Різдво! Різдво!

Цегла (надто розохочена). Різдво! Різ... (З великої радості підскакує і паде на вулицю). Трататата... Грим!

Горобці. От іще роззява!

Комин. Ну, а ви, горобці! Ви нічого не мовите? Адже ж тепер годиться співати!

Горобці. Піу, піу, піу... Цвір, цвір, цвір... Різдво! Різдво!

Комин. Скачіть на мої плечі, будете ліпше бачити.

Горобці (на комині). Спасибі, дідусю... Ах, як же гарно, як гарно!.. Скільки свічечок рожевих, зелених, блакитних! Як вони танцюють по дахах!

Комин. А цей похід кошиків повних забавок, стяжок, квіток, цукерків, уся ота паризька зима, покрита позолотою та якими красками...

Горобці. А це що за такі малі чоловічки, що несуть кошики? Чи кожний з них є Цар-Різдво?

Комин. Та де там! Це кобольди.

Горобці. Як говориш? Ко...

Комин. Кобольди, це такі духи опікуни кожного дому, що ведуть Різдво до кожного комина, де є маленькі черевички, що ждуть на дарунок.

Горобці. А сам Цар-Різдво, де він?

Комин. Це отой самий останній, отой малий бльондинчик з лагідними очима. Його во-

лосья, мов золоте проміння, розсипалося довкола нього, мов сніп соломки з його ясел, а його щічки зарум'янілися від морозного повітря. Дивіться на його хід: його ноги доторкаються снігу, але не лишають на ньому слідів.

Горобці. Який же він гарний! Мов образочок.

Комин. Пст! Слухайте!

III

В тій хвилі поважний молодий голос, перлистий як дитячий сміх, роздався серед цієї кришталевої атмосфери, яку на висоті творять великий холод і місячне світло. Цар-Дитя зупинився на одному даху на терасі й тут випростуваний, оточений усіма маленькими кобольдами з кошиками в руках він отак промовив до свого люду.

Цар-Різдво. Добрий-день, дахи! Добрий-день мої старі дзвіниці! Ніч така ясна, що я бачу вас усіх розсипаних довкола мене в тім великім, коханім Парижі. Ах, так, мій Парижу, люблю тебе, бо ти, що смієшся з усього, ніколи ще не сміявся з Різдва, бо ти віриш в нього, ти, що не віриш ні у віщо більше. От тим то, як бачиш, я й приходжу до тебе щороку. Не було такого року, щоб я не прийшов. Я приходив навіть підчас облоги, тямиш?.. Сумно тоді було, це правда. Ні вогнів, ні світла, всі комини зимні, гарматні кулі свистали довкола моєї голови, діравили дахи та розбивали комини... А скільки то малих діточок не ставало!.. Забагато було забавок в тім році, прийшлося нести назад повні кошики. На щастя

цієї ночі нічого мє.і не лишиться. Сказано мені наперед, що буду наповняти багато маленьких черевичків. І ось я приношу чудові забавки, і всі французькі.

Один паризький горобець. Браво! Так би й поцілував його, цього маленького.

Всі горобці. Піу, піу... Цвір, цвір, цвір. Най живе Різдво!

Ключ журавлів (пролітає високо попід небом довгим трикутником). Уа... уа... Най живе Різдво!

Вітер (розбурхуючи сніг). А ти що? Співай Різдву!

Сніг (тихесенько). Не можу, але жертвую йому кадило. Поглянь на ті тумани білого тоне сенького пилу, яким я обсипаю кошики й золотисте волосся мого царевича. Адже ж ми знаємося віддавна. Адже ж я бачив, як він родився ген там, у тій маленькій яскині...

Вітер, дзвони, комини (співають разом із усієї сили). Різдво! Різдво! Хай живе Різдво!

Цар-Різдво. Не так голосно, любі мої, не так голосно. А то ще побудите всю нашу дрібноту там внизу... А це ж найліпша та радість, що приходить у сні, коли й не думаєш про неї... Ну, панове кобольди, ходіть зо мною по шпелях дахів, почнемо роздавати дарунки. Та тільки цього року я постановив собі спробувати ось яку штуку. Що в нас є найкраще, всі дорогі забавки, золочені паяци, шовкові торбинки повні мигдалів, великі ляльки в коронкових строях, — усе те я хочу класти в найбільші черевички, там де комини без огню, де хати холодні. А, противно, в щасливі дома, де оксамитові коври, пухові перини, ми покладемо оті маленькі забавки по пару центів, що пахнуть гумілястикою і білим деревом.

Паризькі горобці. Славно! Славно!..
Оце добра думка.

Кобольди. Не в гнів тобі, маленький Царю. При твоїй новій системі бідні будуть щасливі, але багаті будуть плакати. А бач, заплакана дитина не є ні бідна, ні багата. Це є заплакана дитина, та й годі, і нема нічого сумнішого на світі.

Цар-Різдво. Дайте спокій. Я знаю це краще від вас. Бідні будуть очаровані, доторкаючись до тих дорогих забавок, що видавались їм такими принадними за склом склепових вистав і котрих позолочена пишнота не додає нічогісінько до їх вартости яко забавки, до їх розривкової грації. Та я певнісенський, що маленькі багаті також будуть вдоволені, коли одержать паяца, завішеного на нитці, ляльку на пружинах, усі оті вигадки, що продають на базарах по тринадцять су, та куди їх не пускають ніколи. Ну, та про це нема що балакати. А тепер в дорогу й поспішаймося! Коминів у Парижі так багато, а ніч така коротка!

IV

Маленькі світла розсипалися там угорі на всі боки, немов би хто по снігу на дахах розсіяв усі освітлені гіллячки різдвяного деревця. Не забуто ані одного комина, починаючи від палат, окружених терасами й деревами білими від інею, аж до тих бідних, нужденних дахів, що, бачиться, поспиралися один на один, що-би не попадати під власною вагою. І швидко по всіх домах Парижу почулося те дзеленькання дзвоників, усі ті фантастичні й різнородні тони, які оточують склепи з забавками:

мекекання баранчиків, лепетання ляльок, шелест вишиваного шовку, тарахкавки, трубки, барабани, гуркіт поштових коней на колісцях, лускання почтальонських батогів, туркіт крил вітряків. Усе те рухалося, щезало, скакало з даху на дах здовж вулиць. А де не було дітей, Цар-Різдво під проводом кобольдів швидко минав таку хату й не помилявся. Та часом; коли наближався до якоїсь хати з повними руками, шептав до нього комин своїми чорними устами:

— Вмерла дитинка, нема кому дарувати... Нема маленьких черевичків у цій хаті. Візьми свої забавки, мій маленький Царю. Мати плакала б дуже, побачивши їх...

Довго-довго блукали так маленькі вогники. Та нараз захриплий півень закукурікав у глибині сутінку, рубочок білого дня підхилив небо і в тій хвилі щезли всі чари різдвяної ночі. Празник дахів скінчився, починався празник домів. Оце разом з димом розпалених огнів горі коминами понеслися солодкі й чарівні окрики. Це були окрики радості, сріблисті реготи, голоси дітей, що й собі ж кричали: „Різдво! Різдво! Хай живе різдво!“ А понад безлюдними дахами підіймалося сонце, чудове зимове сонце, заспане й рожеве, і сипало своїм першим промінням, що, іскрячися по снігу, було подібне до позлітки, до перлової матиці, до золотих френзлів, розсипаних із кошиків малого Царя.

БІБЛІС

Мітологічне оповідання

...І Амарілліс між трьома молодими дівчатами і трьома філософами оповіла, мов малим дітям, оцю казочну алегорію.

„Я знала мандрівців, що ходили по Карії і заходили горі рікою Меандром геть вище, ніж доходять пастухи. Вони бачили бога ріки, як спав на березі води, отіненої очеретом. У нього була довга зелена борода і його лице було поморщене, мов сірі набережні скелі, з котрих звисає плакуче зілля. Його старі повіки, бачилось, завмерли назавсіді на його сліпих очах. Певна річ, що коли би хто ще сьогодні забажав побачити його, не застав би вже його живого.

„Отже ж то він, подружившись з німфою Ціянеєю, мав донечку Бібліс, і я оповім вам оце історію цієї нещасної Бібліс“.

I

В початковій яскині, відки таємно впливає ріка, німфа Ціянея вродила двоє дітей нараз: один був син, і вона назвала його Каунос, а друга була дочка — це була Бібліс.

Вони росли обое над берегами Меандра, і бувало Ціянея показувала їм під блискучим дзеркалом води божеську постать їх батька,

котрого душа оживляла бистрі хвилі. Вони не знали нічого на світі крім лісу, в котрому родились. Вони ніколи не бачили сонця інакше, як тільки крізь гущавину гілляк. Бібліс ніколи не розставалася зі своїм братом і обіймала його за шию, коли йшли обое.

Вона мала на собі маленьку туніку, що виткала їй мати на дні ріки; туніка була синяво-сіра, мов перші проблиски зараня. Каунос мав тільки довкола стану очеретяний пояс, із котрого звисала жовта опинка.

Скоро тільки розвиднилося настільки, що можна було йти по лісі, вони ходили обое геть далеко, бавилися дикими яблуками, що поспадали з дерев, або шукали квіток щонайбільших і найзапашніших. І що знайшло одне, все те було для другого; вони ніколи не сперечалися і задля цього мати хвалила їх перед іншими німфами, своїми приятельками.

Та ось, коли минуло дванадцять літ від дня уродин, їх мати зробилася чогось неспокійна і кілька разів ходила за ними назирцем.

Діти вже не бавилися і, пробувши цілий день у лісі, не приносили в руках нічого, ані пташок, ані квіток, ані плодів, ані вінців. Вони йшли так близько одне одного, що їх волосся мішалось. Руки Бібліс блукали по братових раменах. Часом вона цілувала його лице; тоді обое стояли мовчки.

Коли було дуже гаряче, вони простягалися в м'якій траві і, лежачи на грудях серед пахучого моху, розмовляли і вдивлялися одне в одно й не могли відірватися від цього виду.

Тоді Ціянея закликала свого сина набік і мовила до нього:

— Чого ти сумний?

— Я не сумний, — відповів Каунос. — Колись я був сумний — від сміху й від забави. А тепер усе змінилося. Я не потребую забави, мамо, а коли не сміюся, так це тому, що я щасливий.

— Чим же ти щасливий? — запитала його Ціянея.

— Дивлячись на Бібліс, — відповів Каунос.

— Чом же ти не дивишся на ліс? — допитувала Ціянея.

— Бо волосся Бібліс м'якше від усіх квіток і більше пахуче; бо очі Бібліс...

Але Ціянея зупинила його.

— Хлопче! Мовчи!

І надіючисьвилічити його від його грішної пристрасти, вона зараз попровадила його до одної гірської німфи, що мала сім дочок таких красунь, що ні в казці не сказати, ні пером описати. І обі, змовившись, заговорили до нього:

— Вибирай собі! Котра тобі подобається, Кауне, буде твоєю жінкою.

Але Каунос дивився на сім молодих красунь такими байдужими очима, немов би це було сім каменюк; бо образ одної Бібліс наповняв усю його маленьку душу, так що в ній не було більше місця для іншого кохання.

Цілий місяць отак водила Ціянея свого сина з гори на гору і з долини в долину, але ані разу їй не вдалося відвернути його від його бажання.

Вкінці бачачи, що ніколи не поборе цю завзяту пристрасть, вона зненавиділа свого сина й почала називати його підлим. Але хлопець зовсім не розумів докорів своєї матері. Чому з-поміж усіх дівчат йому відмовляють власне ту, котру він любить? Чому пестоші, дозво-

лені в немилих обіймах усякої іншої, робляться злочином в обіймах обожаної Бібліс? З яких таємних причин чуття, що йому видавалось ширим і чистим, здібним до всякої жертви, осуджено як варте всякої кари? Адже ж Зевес — думалось йому — оженився зі своєю сестрою, а Діонова дочка Афродіта поважилася навіть зі своїм братом Аресом ошукувати свого брата Гефайста. Він не знав іще, бідолаха, що тільки одні боги надали собі розумну мораль, а чесноту людську турбують незрозумілими законами.

А Ціянея мовила до свого сина:

— Не хочу вважати тебе своєю дитиною!

І вона кивнула на Кентаврицю, що бігла до моря, посадила її на хребет Кауноса, і прудкий звір погнав.

Якийсь час Ціянея слідила за ними очима. Переляканий Каунос держався плечей і деколи замотувався в її величезнім волоссю. Кентавриця гнала широкими, могутніми скоками; вона тікала в простій лінії і помалу зменшувалася в зеленій далечині. Швидко вона зникла за купою дерев, потім показалася знов, але вже маленька, мов точечка, котру ледве можна було розпізнати. І вкінці Ціянея не могла вже розпізнати її. Повільними кроками вертала мати Бібліс до свого лісу. Вона була сумна, та при тім рада, що через ту насильну розлуку спасла долю обох своїх дітей. І вона дякувала богам, що дали їй настільки сили, що могла сповнити такий важкий обов'язок.

— Тепер — думала вона — Бібліс лишилася сама й забуде свого усуненого брата. Вона прив'яжеться до першого ліпшого, що завтра зуміє підлеститись їй, і напівбожеське поко-

ління виросте, як і слід, із її шлюбного зв'язку. Благословляю вас, безсмертні боги!

Та коли вона увійшла до печері, маленької Бібліс давно не було в ній.

II

Коли Бібліс побачила себе самою на маленькій ліжечку з зеленого листя, де вона спала побіч свого брата, вона даремно силкувалася заснути; сон не брався її цього вечора. Вона вийшла. Ніч була тепла. Легенький вітер хилив і піднімав лагідно глибокі маси лісових дерев. Вона сіла на камені і вдивлялася в біжучу воду.

— Каунос — думала вона — Каунос... Чому він не вертає? Де він забарився? Хто задержав його? Таточку, хто віддає його від мене?

І мовлячи ті останні слова, вона похилилася над джерелом.

— Таточку! — скрикнула вона. — Таточку! Де є Каунос? Скажи мені!..

Шум води відповів:

— Далеко...

Бібліс перелякана запитала живо:

— А коли ж він верне? Коли верне сюди?

— Ніколи! — відповіло джерело

— Вмер! Він умер!..

— Ні!

— А де ж мені знайти його?..

Але джерело не сказало нічого більше. Тихе шемрання струмка було одностайне. Не було ніякої божеської подоби в тій пречистій воді.

Бібліс схопилася, побігла. Вона знала стежку, котрою пішов Каунос з матір'ю. Це була

вузенька доріжка, що вилася від дерева до дерева й губилася в гушавині. Вона не часто ходила нею, бо доріжка вела через яр, де жили гадюки і люті звірі. Але тепер її туга була сильніша від страху і, тремтячи, вона бігла, що тільки могла надужати своїми маленькими, босими ногами.

Ніч не була темна, але тінь при місяці чорна так, що поміж грубезними деревами Бібліс могла йти тільки напонаці. Вона дійшла до місця, де стежка розходилася надвоє. Як знати, куди йти? Припавши на коліна, вона довго шукала, чи якийсь слід не наведе її на добру стежку. Земля була суха, і Бібліс не бачила нічого. Але коли підвела голову, побачила Гамадріяду з зеленими грудьми, що, захована в листю дуба, придивлялась їй із усмішкою.

— Ох—скрикнула Бібліс,—куди він пішов? Коли ти бачила, скажи мені!

Гамадріяда простягла направо свою гіллясту руку і Бібліс подякувала їй щирим поглядом.

Вона йшла ще довго цієї ночі. Стежка тяглася без кінця, ледве помітна під обтрушеним листям; вона йшла, звиваючись раз-у-раз, обминаючи яри й виверти, підіймалася, спускалася вниз, зникала в тіні, все далі й далі. Вкінці знесилена втому Бібліс упала на мох і заснула.

Коли прокинулася на другий день, сонце стояло вже високо, і вона чула якусь дивну приємність здовж своєї простертої руки. Отворила очі: білява ланя легесенько лизала її руку. Але при першій руху Бібліс делікатна звірина зірвалася на свої тонкі ніжки й підняла оба вуха, витріщивши рівночасно на неї

свої чудові вогкі очі, чорні й блискучі як джерельна вода.

— Лане,—мовила Бібліс,—чия ти? Коли ти належиш до богині Артеміди, проведи мене, бо я знаю її. Я жертвую їй в півні місяця лібації з козячого молока, і вона радо приймає їх. Лане, вона дуже любить мене. Тож коли ти належиш до її отари, вислухай мене в моїй тривозі і знай, що не вчиниш нічого нелюбого добрій Нічній Стрільчиси.

Ланя, бачилось, зрозуміла. Вона пішла наперед, але йшла досить помалу, щоб дівчинка могла надужати за нею. Обі вони пройшли так великий шмат лісу й навіть два потоки, через котрі ланя перескакувала одним скоком, але котрі Бібліс мусіла переходити, бродячи по коліна в воді. Вона була тепер безпечна. Їй здавалось певним, що вона на добрій дорозі. Без сумніву сама богиня післала їй оцю ланю, в подяку за її побожність, і божеська звірина приведе її лісами аж до коханого брата, з котрим вона не розстанеться ніколи. Кожний крок зближував її до мети, на котрій увижався їй Каунос. Вона чула вже на своїй груді гарячі обійми збігця. Частина його віддиху, бачилось, пролетіла в повітрі й солодощами надихала вітерок.

Нараз ланя зупинилася. Вона просунула свою подовгасту голову між два молоді дерева, де в тій самій хвилині показався рогатий профіль оленя. І немов, осягнувши мету, до котрої поспішала, ланя лягла на землю, підобгавши ноги під себе, і поклала шию на мураву.

— Каунос!—кликала Бібліс.—Каунос, де ти?

Замість відповіді олень поступив до неї два кроки й погрозив їй своїми страшними рогами,

що звивалися мов бурі гадюки. І Бібліс зрозуміла, що оця ланя, так само, як і вона, йшла назустріч своєму милому і що, може, безхосенно числити на послугу тих, у кого сердечна пристрасть захопила вже всю душу.

Вона вернула назад, але зараз заблудила. Вона зайшла на нову стежку, що нагло спускалася в непрохідну гушавину. Її бідні, маленькі, втомлені ноги оббивалися о каміння, кололися о коріння, ковзались по бурій постелі сипких ялових шпильок. При однім закруті неправильної стежки, що йшла понад потоком, вона зупинилася перед двома божеськими істотами.

Це були дві німфи з різних сфер: одна опікунка лісів, а друга весняних повенів. Ореада принесла Наяді свіжі жертви, одержані від людей, і обі купалися в потоці і плюскотали, обнявшись.

— Наядо, — мовила Бібліс, — чи не бачила ти сина Ціянеї?

— Бачила. Його тінь пролетіла надо мною. Це було вчора о заході сонця.

— Відки він ішов?

— Не знаю.

— Куди пішов?

— Я не слідила за ним.

Бібліс зідхнула глибоко.

— А ти, — мовила вона до другої німфи, — чи не бачила ти сина Ціянеї?

— Бачила. Далеко відси, в горах.

— Відки він ішов?

— Не знаю.

— Куди пішов?

— Я забула.

А потім, випростувавшись посеред бистрої води, вони промовили:

— Лишися з нами, дівчинко, лишися! Пошто ти ще думаєш про того, кого нема? У нас є для тебе безмежний скарб теперішніх радощів. Нема будучого щастя, що варто було б того труду, щоб доганяти його.

Але Бібліс не вірила, щоб ця німфа говорила правду. Хоч вона й не вміла висловити почування своєї маленької душі, то все таки вона не розуміла іншої радості, як оце терпіння в ненастанній погоні за щастям. Перший день своєї безхосенної мандрівки вона числила на поміч і на прихильність незнайомих. Та коли побачила, що їм байдуже підпомагати її змагання, вона завзялась числити тільки на себе саму і, покинувши стежку на повороті, ввійшла наздогад у лісовий лабіринт.

А тимчасом обі безсмертні не переставали вмовляти її мудrimi словами.

— Лишися з нами, дівчинко, лишися! Пошто ти все ще думаєш про того, кого нема? Нема будучого щастя, що варто було б того труду, щоб доганяти його.

І довго, довго потім дівчинка, драпаючись на таємничу гору, чула, як здалека два срібні голоси разом кликали її:

— Бібліс!

III

Цілу ніч і цілий день Бібліс ішла горами. Тривожно розпитувала вона всі лісові божества, божества дерев, полян і тьмавих яскинь. Вона оповідала про своє страждання з безмежним довір'ям, вона благала, тремтіла, простягала свої дрібні рученята. Але ніхто не бачив Кауноса.

Вона зайшла так далеко в гори, що святе ім'я її матері було незвісне там, де проходила, і бай-дужі німфи не знали, про що вона говорить. Вона хотіла вернути назад, але заблудила зовсім. З усіх боків її окружали безладні колюмнади величезних піній. Не було тут стежок. Не видно було неба. Вона бігала на всі боки, кликала, що мала сили. Але тут навіть луна не відкликала.

Її втомлені повіки стулювалися щохвилини й вона лягла на землю.

Сон, пролітаючи над нею, шепнув їй тихесенько:

— Ти не побачиш його більше, свого брата, не побачиш ніколи!

Вона прокинулась і зірвалася на ноги. Її руки простяглися, уста отворилися, але це був такий перестрах, що вона навіть не мала сили крикнути.

Місяць, червоний як кров, піднявся з-поза високих, чорних обрисів піній. Бібліс ледве розпізнала його. Їй здавалося, що вогкий серпанок простерся над її подовгастими очима. В лісі дрімала вічна тиша.

І ось одна перлиста сльоза заповнила куток її лівого ока.

Бібліс досі не плакала ніколи. Їй здавалося, що вона зараз умре. Вона зідхнула, немов якась божеська пільга таємно покріпила її.

Сльоза набігла, затремтіла, побільшала й потім нараз бризнула їй на лице. Бібліс стояла недвижно з очима витріщеними до місяця.

І ось знов перлиста сльоза заповнила куток її правого ока. Вона набігла, як і перша, поко-тилася через повіку й упала.

Дві дальші сльозини набігли, дві горючі краплі, що продовжили мокру стежку по її

лиці. Вони досягли до кутків її уст; розкішна гіркість упоїла ослаблену дівчину.

Так ось ніколи більше її рука не доторкнеться любої руки Кауноса. Ніколи більше вона не побачить чорного блиску його очей, його дорогої голови і його м'якого волосся. Ніколи більше вони не будуть спати бік-о-бік на однім ліжечку з листя, обнявшись. Ліси не вміли навіть повторити його ім'я. Вибух розпуки похилив лице Бібліс у долоні. Але на її розпалене лице полилися такі потоки сліз, що їй здавалося, немов то якесь чудове джерело уносить із собою весь її біль, так як вода потоку уносить зів'яле листя.

Сльози звільна підіймалися в її нутрі, підступили до очей, крутилися, переливалися і дзюрчали горючими струмками по лиці, заливали вузьенькі груди, спадали на стиснені ноги. Вона не чула вже, як вони переливалися одна за одною з-під її довгих вій; це було ненастанне, любе дзюрчання, невичерпаний прилив, шемрання зачарованих хвиль.

Та ось розбуджені блиском місяця лісові божества позбігалися з усіх боків. Кора дерев зробилася прозірчастою і крізь неї видно було постаті німф; навіть тремтячі Наяди повиходили з води й зі скал і порозбігалися по лісі. Вони тислися довкола Бібліс, промовляли до неї перелякані, бо потоки дівочих сліз уже вирили по землі круту, рівчасту стежечку, що звільна продовжувалася все далі в долину.

Але Бібліс уже не чула нічого, ані голосів, ані кроків, ані нічного вітру. Її постава звільна робилася віковичною. Її тіло під потоками сліз набрало того гладкого, білого полиску, який має мармур, митий водою. Вітер не порушав

ані одного її волоска, що звисав долі її ра-
менами. Вона застила в чистий камінь. Ледве
неясний проблеск освічував ще її вид. Та на-
раз він згас; але сльози все свіжі пливуть
і досі з її очей.

Отак то Бібліс зробилася джерелом.

I. ПАДУЧІ ЗОРІ

Lieben und Untergehen, das
reimt sich seit Ewigkeiten!²

F. Nietzsche.

Вечоріло. Захована в глибокім фотелі, однім з тих вигідних меблів, що так і вкривають, так і обіймають вас, в будуарі цілком білім, мов сніг, коли би сніг був теплий, вона поринала в мрії.

Все було біле довкола неї, і дуже м'яке, і гарне — і все те було подібне до неї. Вона підперла голову рукою — подібна до блідої рожі, до дуже рідкої, виїмкової рожі, ніжної і білої, незвичайно білої, без рефлексів, — а на її лиці тільки її великі зеленкуваті очі були одинокою барвистою плямою.

Обік неї лежало кілька книжок і газета з нинішньою датою, п'ятниця, 13 листопада. Вона розвернула її; від самого ранку то за візи-

¹ Оссіт — псевдонім молодого французького письменника чи письменниці, що здобула собі в останніх роках досить видне місце в літературі. Оссіт пише мало; оповідання „Ilse“, збірка новель „A quoi bon?“ і друга, торік видана, збірка „Il n'y a plus d'Iles Bienheureuses“ — ось і ввесь її дотеперішній літературний доробок (до 1899 року). Її літературна фізіономія інтересна тим, що лучить у собі французьку грацію, тонкість і ясність рисунка з туго-жовто-песимістичним світоглядом Ніцше, але без його цинізму, бруталізму та фалшивого аристократизму. Оссіт нагадує трохи А. Додє, тільки без його гумору і блискучої фантазії. Подаємо тут перекладом пару ескізів, винятих із останньої збірки.

Ів. Фр.

² Любов і загибель чергуються від віків.

тами, то за кухнею вона ввесь день не мала часу прочитати газету.

Вона перебігла очима зміст:

З товариства.

Новини з заграниці: з Бразилії.

Палата послів: підмога для опери.

Всячина: Падучі зорі.

І нараз ті останні слова розбудили в її пам'яті щось таке, що дуже сильно зацікавило її.

Падучі зорі... Нараз вона побачила себе маленькою дівчинкою, в піковій суконці, в панчішках і з старою нянькою, що її звали Христиною. І вона ще тямить дуже добре те фантастичне оповідання, що чула на цю тему від своєї сестри Вероніки, тепер уже покійної.

Як глибоко вона вірила тоді в таємничу силу падучих зірок. Ця віра тепер викликала усміх на її уста. Треба побажати собі щось: приміром, наїстися будучого літа багато суніць або зробитися щасливою властителькою забавки з Синім Карликом, або висловити яке-будь подібне й рівноважне бажання. Тільки — і це був головний сук — треба висловити це бажання якраз у тій хвилині, коли паде зірка. Вона докладно пригадує собі, як одної ночі вона встала в довгій сорочці, що тяглася аж по землі, такій, у яку обвивають зовсім маленьких дітей і, обвинувивши нею свої малюсінські голі ніжки, тихенько, з обережністю індіаніна і з незвичайними хитрощами, вичитаними з книжки — оповідання повного всяких страховин про червоношкурів — висмикнулася з ліжка й видісталася аж на терасу. Там, захищена від усякої безпосередньої небезпеки, вона взялася вартувати. Один пан при вечері

сказав, бачите, що особливо в оцю листопадову ніч зорі будуть падати густо, як дощ.

Вона ждала добрих двадцять хвилин, муркочучи весь той час, мов тиху молитву, предмет свого бажання, щоб не проминути відповідну хвилину. Бо коли запізнишся хоч на одну секунду, то всі слова не здадуться нінащо й вимовлене бажання не сповниться.

А вона не хотіла бажати собі нічого дитячого, як це чинила її сестра або її приятелька Клярісса. Ні, її замисли сягали вище. „Хочу бути гарною“. Вона повторила те речення може з яких п'ятсот разів.

Сумовитий усміх промайнув по її устах.

Якже ж то сварили на неї другого дня, коли побачили в неї страшну простуду; вона вкінці призналася до свого проступку.

Але якже ж то байдужно, зовсім стоїчно і спокійно перенесла вона довгі докори Христини й навіть жорстоку конфіскату улюблених книжок Гюстава Емара. Не вважаючи на ніщо, в глибині душі вона була вдоволена, була певнісінька, що її бажання сповниться, бо ж, нарешті, насилу діждавшись, вона побачила, як падала одна зірка, гарна та пишна, білява зірка. Вона вирвалася з самого вершка неба й зачеркнула чудовий, широкий лук. І якраз, точнісінько в тій самій хвилині вона вимовила: „Хочу бути гарною“.

Тепер це певне. Її маленьке серденьтко наповнялося гордощами. Вона буде гарна, гарна як її велика кузинка, ота славна Льора, котру подивляють усі. І її також подивлятимуть усі. І вона також буде королевою балів, так само як Льора, а може ще й більше, бо ж тут зорі, могучі, необхідні зорі наділятимуть її своєю

красою. А це було її найвище бажання, її найвища мрія.

Вона ще раз усміхнулася сумовитими устами, легенькою іронічною усмішкою.

І справді так воно сталося. Її бажання сповнилося. Вона зробилася дуже гарною, була королевою незлічимих балів, мала великі успіхи...

Вона взялася читати статтю на третій сторінці.

— Як дивно, — думається їй — це якраз той сам вечір, із 13 на 14 листопада. Сьогодні якраз п'ятнадцять літ...

І ще раз її мрії приймають виразні риси. Але вона вже не думає про свої дитячі літа, вона думає про сучасне.

Вона підвелася й наблизилася до вікна, але з вікна не було добре видно неба за високими супротивними домами. От тим то вона відчинила скляні двері й вийшла на балкон.

В її голові мигнула думка:

— Коли б я ще сьогодні вірила цьому, чого бажала б я собі цього вечора?

Вона зідхнула. Перед її уявою промайнуло її життя: її шлюб уладжений так, як це випадало її батькам, а далі оте життя безбарвне, одностайне, пусте, без любови й без принади.

Невже ж вона не любила нікого? Ніколи?

Її серце починає бити трохи живіше. „Він“ дуже принадливий... Вона бачить перед собою усміх його синіх очей.

Та враз їй робиться якось ніяково — так само, як і кожний раз, коли він дивиться на неї. Його очі такі гарні... а проте в них є щось... щось черстве, холодне й жорстоке.

Вона глядить на небо.

— Чого б бажала я? — думається їй. І вона чує, як у її серці знов оживає віра, те чудове дитяче вірування, воно вернуло—могутнє, савладне, чарівливе.

Але всі зорі, бачиться, стоять недвижно, тільки тремтять крихітку промінням.

— Чого б я бажала?.. Щоб він усе любив мене?.. Ні, щоб він напавду любив мене... Бо чому ж він не прийшов учора.

І вона звільна нахилється на балюстраді і не бачить зірки, що мигнула й упала.

Потім знов починає думати:

— Так, він любить мене, про це нема сумніву... Але його очі такі холодні...

І нараз її душу обгортає смуток.

— Я дуже нещаслива! — думається їй.

І нараз перед нею немов розпахано заслону.

— Хочу бути щасливою... Ось чого треба бажати!

І ось вона повторює, повторює ненастанно:

— Хочу бути щасливою!

Велика розкішна надія надихає її, бо ж зорі не брешуть.

І ось нараз ціле небо, бачиться, запалало незлічимими іскрами, що тремтять і літають; одна за одною вони описують луки, довгі, граціозно вигнуті луки.

Упоена радіщами, вона простягає обі руки, нахилється. „Хочу бути щасливою!“ — шепче вона. Її очі блищать, а довкола уст мигоче щось мов щастя вічності.

Вона нахилється, нахилється, раз-у-раз шепчучи немов магічне заклинання: „Хочу бути щасливою!“

І ось нараз вона тратить рівновагу й зісковзується в безодню, мов велика біла птаха.

Зорі, бачите, не брешуть ніколи.

Вона навіть не скрикнула, майже легенько вдарилась об гострий камінь, від чого в неї на виску виступило кілька червоних крапель — і це була знов таки одинока кольорова пляма на її лиці, бо її великі зеленкуваті очі були затулені.

Зрештою, вона зовсім не мучилася й не по-калічилася. Вона так і лишилася дуже гарною, а на її устах заховавсь усміх екстази.

Одна бабуся, що йшла обік і була дуже забобонна, присягалася, що це сталося тому, „бо сьогодні маємо п'ятницю і дня 13“.

II. ІРОНІЯ

Rien nesert de rien. Et d'abord il n'y a rien. Cependant tout avive, mais cela est indifférent¹

Th. Gautier.

Усякий раз, коли іронія долі являється мені виразно, в різкім образі, мені згадується той бідний хлопчище Люї Крессоль.

Це було в часі розрухів, яких наробив був у Алжирі Бу-Амен-а. Я був тоді поручником при другім полку стрільців у Африці.

Одного дня надійшов наказ вирушати як стій, щоб гонити ворога до Ель-Уед-Фенді. Ми подалися в дорогу й марширували звільна, широкою стрічкою, не зупиняючися три дні й чотири ночі. От тоді то, в часі того безконечного походу я пізнав історію Люї Крессоля.

Він мав 20 літ, а виглядав на 15, був дуже малий, саме тільки що дійшов до військової міри, дуже тонкий з золотавим волоссям, мов у дівчини, з гарними рум'янцями, котрих навіть африканське сонце не встигло присмалити, і з великими синіми, задуманими очима. Він був дуже чемний, надзвичайно чемний — річ смішна в африканського стрільця. Його лице мало завсіди якийсь вираз, що не тут його місце, що це хтось на сміх перебраний за во-яка й висаджений на великого, білого коня. А що в нього ще більше, ніж у інших, було

¹ Ніщо не впливає ні з чого. І в початку нічого нема. А тимчасом усе трапляється, але це байдуже.

охоти до снання, то я поставив свого коня обік його й ми вночі почали балакати.

— Ну, Крессоль, швидко ти будеш вільний — мовив я.

— Так, пане поручнику. Ото моя бабуся буде тішитися!

Я запитав його:

— А що ж ти робитимеш, коли будеш вільний?

Його дитяча постать набрала якогось урочистого виразу, і він промовив дуже поважним голосом:

— Я одержу спадщину, пане поручнику!

Ця відповідь розвеселила мене дуже. Я подумав, які то різні пропорції приймає одна й та сама річ відповідно до людини, що дивиться на неї. І так для цієї нерозвитої душі яканебудь ферма з коровами і свиньми, що дістанеться йому в спадку, являється чимсь дуже великим, і факт — одержати в спадку ці маловарті речі є для нього якимись святощами.

Я відповів знехотя:

— О, ти дістанеш спадщину!

Він відповів тим самим набожним тоном:

— Так, пане поручнику. Ото моя бабуся буде тішитися!

Він повторяв ті стереотипові слова притишеним голосом, мов рефрен колискової пісні. Цей вояк заховав у собі вдачу малої дитини. Порушений тим, я запитав:

— Ти дуже любиш свою бабуся?

— Чи дуже люблю її? Мій боже! Чи дуже люблю її!.. Це ж головно задля неї я тішуся тою спадщиною.

Гарний собі був цей воячина з тими ясними очима, повними щирости. Він говорив далі:

— Я хочу купити для неї на її старі літа гарну палату, таку як мають багаті бабусі!

Я зирнув на нього остовпілий. Але в тій хвилині я зрозумів, що це сон зломив бідного хлопчика й що він висловлював свої сонні мрії. Та проте я запитав його попросту:

— А скільки ж ти дістанеш тої спадщини, мій хлопче?

Він відповів:

— Я одержу три мільйони.

І він розповів мені дуже дивоглядну історію, одну з тих щасливих і рідких пригод, що трапляються раз на сто літ і видаються такими неправдоподібними, що люди називають їх „пригодами з романів“. Це несправедливо, бо пригоди дійсного життя бувають нерозумніші, ще більше несподівані, як пригоди в книжках.

Якийсь Крессоль вивандрував колись до Індії, вмер там і лишив своїм своякам спадщину в сумі 60 мільйонів. А що їх було для поділу цієї суми 20, 20 малих Крессолів, кузенів Люї, то на кожного з них випадало по три мільйони.

Це видалось мені таким фантастичним і неправдоподібним з кожного погляду, що я не хотів вірити. Але він показав мені всі свої папери в найкращім порядку: листи французького консула, далі листи нотаря—цілий акт уповні автентичний і комплетний. І з дивним браком самолюбства він повторяв:

— Але ж то моя бабуся буде тішитися! Вона ж так набідувалася, особливо відколи я пішов до війська.

Він жестикулював живо на своїм білім коні й зовсім не мав охоти спати, впиваючися своїм дивоглядним щастям.

Я ніколи не забуду того щасливого лиця, осяяного зорями, тими мовчазливими, тихими зорями, що немов дивилися на наш похід. І крізь глухий гомін та ненастанний шум, який справляють коні в поході, я все ще чую-цей радісний голос, як він вимовляє:

— Три мільйони, пане поручнику! Три мільйони! Це багато грошей, неправда? Це така купа грошей, як у Ротшільда! Кільки би з них можна видавати день-у-день!

Я ніколи не бачив на людському лиці такої безмежної й повної радості.

Всю ніч він снував проекти, що то він робитиме, як буде свободним.

Другого дня у нас була битва. Це був мій перший огонь. Ще досі я пригадую собі дуже докладно те дивне почуття, яке тоді заволоділо мною. Мені було дуже зимно; мене проймав той прикрий і дошкульний холод, що походить із величезної втоми та довгої безсонниці. Я не міг ніяк отрястися з одубіння — страшного одубіння, що стискало мій череп, мов здоровенна жменя якогось велетня. Я нерішучо, якимсь неясно і трохи неспокійно запитав себе, як буду вести себе підчас битви? Чи, може, мене опанує страх? Але скоро я побачив ворога перед собою, того ворога швидкого, невловимого мов привид, у білих бурнусах, розпущених на вітер, що летячи шелестіли під синім небом мов хоругви, з тими тонкими, довгими стрільбами мов тиками, з тими хрипливими та пискливими окриками... Коли я почув

ті особливі тони, той жалібний свист, який справляють кулі на леті — мій боже! Тоді я зрозумів, що страх не опанує мене!

В мені не лишилося ані крихітки того, що мучить і нівечить нас у житті. Я почув себе неособовим, сильним, згущеним в одну-однісіньку могутню ідею: зберегти життя моїх двадцяти п'яти вояків. Я ані на хвилину не подумав, що можу вмерти, я забув про це цілковито. Я тільки хотів, щоб моїх двадцять і п'ять вояків не померло з моєї вини.

Довкола нас літали кулі з гострим свистом, зблизька і здалека. Їх було без ліку, вони налітали ненастанно, брелячи, сичачи, звільна або нагло: вони наближалися, минали, віддалювалися з якимсь любим, проймаючим, дивним дзижчанням; часом одна з них падає сухо й коротко, то знов інша бренть тихо, ctescendo, довго й неясно. Здавалося, мов нас обсіли нараз якісь незримі духи, легкі, насмішливі, жорстокі — це був неказаний і страшний гомін чогось живого ось тут довкола нас, поміж нами, чогось величезного й незримого.

Побивши значне число тих невірних і розсипавши решту по пустині, ми стали спочивати, і в тій хвилині мені пригадався малий Крессоль. Я почав шукати його, але зразу не міг знайти його. З моїх людей три були ранені; один умер швидко по тім, бо куля розламала йому хребетний стовп.

Другий, на ім'я Дю, видужав досить швидко, діставши копитом у живіт. Вкінці третій, що звався Кляншар, мав дивне щастя: він завдячував життя своїй військовій книжочці, котру зложив був удвоє і сховав на груді. Куля провертіла всю книжечку і сплющилася на

останній обложці. Він потім заховав її собі як дорогоцінну пам'ятку.

А Крессоля не було. Вкінці я знайшов його простертого на землі, з кулею в правім легкім. Але на його лиці грав усміх.

— Це нічого, пане поручнику! Я видужаю і таки візьму спадщину!..

Цієї ночі він лежав під моїм шатром, поганеньким малим шатром, чотирикутним, тісним, низьким, у котрому або надто холодно, або душно. Він лежав обік бідного Бре, що швидко вмер.

Другого дня я пішов побачити його. Він ще всміхався тим своїм щирим усміхом, а в його тусклих очах блимало щастя.

— Все дуже добре, пане полковнику, все дуже добре!— мовив він. Але говорячи, він плював кров'ю. Його поклали в носилки й ми рушили назад до Аін-Сафрі.

Страшні ті носилки, ті іронічні колиски, зроблені для людей, для бідних вусатих дітей, що мають умирати! Це передчасні домовини, пародії дитячих забавок при вході в могилу. Вони дуже болючі, дуже жалібні, ті великі карнавалові колиски. Не похиляється, не всміхається над тобою нічиє любе лице — тільки одна жорстока бабуся успокійниця, смерть із сонливими очима вколисує тебе.

В часі цілоденного походу я не міг займатися Крессодем, але я поручив його лікареві. Аж над вечір ми зупинилися наново і я забажав побачити бідного малого мільйонера. Коло носилок я станув, завагався. Моє серце стислося перед цим закритим віком. Я не

тремтів підчас битви, але почув страх перед отим замкненим віком. Вкінці я промовив лагідно:

— Крессоль, мій хлопче!

Велика мовчанка внутрі носилок.

Тоді моя рука, тремтячи злегка, відкрила помалу парусинове віко. Він чяпів у носилках скулений удвоє, поморщений мов в'ялена риба. Його сині очі, отворені, мали вираз дикого перестрашу.

Він умер так, як умирає багато інших підчас тих страшних поворотів після битви, на тім проклятім, варварським цвинтаревім шляху. Йому дали згинутися, як собаці, без крихти повітря, без краплі води. Але в руках він держав зложені в гарнім порядку свої папери про мільйонову спадщину.

Мене обхопив гнів, безсилий, п'яний гнів на жорстокість людської долі, на глупу жорстокість, на злобну іронію долі оцього чоловіка!

Його поховали того самого вечора, коли добре потемніло, щоб араби не підгледіли це місце. А що зовсім не було можливо випростувати його тіла, то мусіли поховати його так, як був, у сидячій поставі, в дивовижно малій квадратній паці.

Йому викопали дуже глибоку яму.

III. ЖОРСТОКІСТЬ

Viele sterben zu spät und
einige starben zu früh.¹

F. Nietzsche.

Опершись ліктями на поруччя Понте Веккіо (старого мосту), Сент Джон де Трасі роздивлявся довкола. Було дуже гаряче, а сонячне проміння танцювало на поверхні зеленкуватої води.

Ліворуч, мов пустивши коріння в ріку, підіймалися нерівні доми, жовтаво або бруднобілі, трохи понурі або ясні, подіравлені всюди, в незлічимих місцях, вікнами всяких розмірів, різних і дивоглядних форм. Там були малі, круглі віконця в середині якогось старого склепленого лука, далі довгі, широкі, малюсінькі аж до квадратних дахових віконець, таких маленьких, що, сказав би, в них ледве є настільки місця, щоб достарчити досить повітря для одної квітки. І все те без ніякісінької симетрії, в таких місцях, де того найменше можна б очікувати, так як у тих комічних рисунках, що рисують малі діти. Були там також дуже тісні бальконики, а десь-не-десь зелені штори.

Високість домів була також забавно неправильна: деякі були дуже довгі, інші зовсім низенькі, інші худі-худі, мов карикатура англійця, і вузькі до неправдоподібності, знов інші значно ширші, з видом трохи ситішим; а на всіх були невеличкі дахи, навислі так, як дашки кашкетів над чолом.

¹ Багато вмирає запізно, а дехто вмер заскоро.

Мали ті доми свій особливий вираз і, бачилось, були обтяжені всякого рода нещастями і слабостями. Один, трохи грубенький, подобав на горбатого; другий, бачилось, був хромий; був один кривоногий; один маленький, низенький, виглядав мов безногий каліка на відпусті. Але всі ті їх слабості були якісь веселі, збуджували сміх. Обсипані сонячним промінням, пречудово погані й артистичні ті доми були абсолютно розкішні для ока, як ні один інший закуток у Фльоренції.

Сент-Джон де Трасі розумів вираз тих домів, але час-від часу він озирався і його зір бігав по Понте Веккіо. Він вийняв годинник.

— Вже шоста — промовив стиха — вона сказала, що буде о п'ятій.

І він знов почав вдивлятися у три мости на Арно, що були перед ним, і далі геть на краю обрію, в сині гори. Але він не бачив ані ріки, ані домів-калік, та за те дуже виразно бачив той сальон у віллі Норі, де уперше спіткав свою долю.

Він і досі почував ту дивну радість, яка опанувала його тоді, коли побачив цю жінку з очима, мов сині аксамитки на білім тлі. Вона була рудава — може підмальована, але це не шкодило, бо її тіло було дивно біле. В руці держала чашку чаю й не вважаючи на довгі рукави, що обтискали її руку, вона порушувалася свobodно і зручно, так як майже всі жінки, що привикли до тої невеличкої невидги — пити чай стоячи й держати ще дещо в руках.

Вона була напрочуд зграбна, а її незвичайна постать була дивно гарна й видавалася високою

задля сукні з довгим тренем з дуже м'якого шовку, коліру ярко пурпурового, що виглядав мов почервонілий фіолет.

Не було нікого більше в тій кімнаті, тільки вона — вона і склеплена стеля, покрита старими фресками з *cinque-cento*;¹ тільки ця стеля й ця жінка були однаково артистичні.

Коли де Трасі побачив її, він власне розмовляв з гарною леді Честер, милою особою, що все мала серце на долоні, а долоню дуже велику й усе отворену.

В тій хвилині його розмова зробилася баламутною й він видивився, дійсно очарований цією фіолетовою появою. Все було гармонійне у тої жінки, кольори й пози, рухи й матерії і її довгі білі руки, що інколи опускалися на пурпурову сукню, видавались йому незрівняним малярським мотивом.

— На кого це ви так видивилися, Сент-Джон? — запитала леді Честер і обертаючися на своїх великих ногах, зирнула в той бік. — А, на паню де Клев? Ну, як вона вам подобається? Я не люблю таких ексцентричних осіб.

— Хто така та пані де Клев? — запитав він.

— О, варіятка! Вона дуже багата... Австріячка, здається, її мати була французка... Говорять про якусь історію... Так, у неї є муж, нудяр, зарозумілий, ідеально глупий... Дехто дуже подивляє її, та, по-моєму, вона смішна й язиката. Так, так, вона збудована чудово, і знає це дуже добре, але ж одягається по-

¹ *Cinque-cento* називається в італійській історії XVI віку час найвищого розцвіту італійської штуки. *Ів. Фр.*

просту неприлично. Але не лакомтеся на неї, мій любий, з нею нічого не порадите, навіть ви. Розумієте? Нічого не порадите! Це не жінка. Вона обридливо вчена, малює, пише — просто страхіття, не правда? Вона ні про що не думає, тільки про гармонію колірів своїх суконь і свого тіла, і малюється. Вона вдає з себе жінку якогось вищого типу, бо ніколи не мала любовника — а проте вона не живе зі своїм мужем. Вона не любить мужчин! Надто вона сентиментальна, велика егоїстка й дуже conceited¹ — ось що!

— Представте мене їй — мовив Сент-Джон де Трасі.

— Але ж кажу вам, що з нею не порадите нічого.

В його очах грала веселість; крайня глупота все забавляла його; він бавився нею артистично, як чимсь скінченим у собі, далеко ліпшим від мірного ума. І він відповів супокійно:

— Але ж, дорога леді Честер, часом чоловік любить побалакати... для відміни.

— Де Трасі бажає балакати. Новий Сент-Джон відкривається нам! — скрикнула вона.

— Мій боже, дорога пані, — відповів Сент-Джон флегматично — я все силкуюся пристосувати свою поведінку до поведінки й до смаку тих осіб, серед котрих обертаюся...

— Імпертінент! — скрикнула леді Честер.

Він зробив дуже невинне лице й запитав:

— Значить, пані, ви справді не хочете представити мене?

— Але ж я не можу, я не знайома з нею, з цією комедіанткою!

¹ Conceited — зарозуміла.

Він поклонився їй відійшов від неї й подався в напрямі до пані де Клев.

Добра містріс Кей, пані дому, була так зайнята роздаванням чаю, що не можна було їй подумати про те, щоб на хвилину перервати її це зайняття, а зрештою він не знав нікого в тім салоні, бо тільки вчора прибув до Фльоренції.

І от він постановив чекати й опершися о стіну, обернений лицем до неї, він придивлявся їй. Вона все держала руки звішені, без рукавичок і здалека дивилася в вікно, з виразом неприємної. Її великі, темносині очі були, мов мертві. Сидячи трохи осторінь, здалека від купки інших, що пили чай в негармонійних поставах, вона виглядала мов велика, чудова та невжиточна квітка серед ярини.

Він не зводив з неї очей і його артистична душа була причарована. Звільна, сам не знаючи, коли й як, він наблизився до неї. І втім нараз пані де Клев усміхнулася якимсь здержаним, мимовільним, трохи ущипленим усміхом. В її чудових очах зяов заясніло життя— вона зирнула на нього. Потім, по хвилині вагання вона промовила:

— Я чула все, що оповідала вам леді Честер. А що вона змалювала вам мене як ексцентричку, то хочу бути раз такою і звільною вас від того, щоби хтось представляв вас мені.

Він завважив, що її голос був якраз такий, який повинен був бути, якого він ждав, в повній гармонії з усією її появою, так як і все у тої жінки. Вона говорила далі.

— Зрештою ви не потребуєте представлятися мені, пане де Трасі. Я знаю вас віддавна через вашу тітку, одну з моїх рідких і най-

ліпших приятельок, у котрої я навіть сьогодні маю вечеряти. Леді Теквіль багато говорила мені про вас. Вона дозволяє мені добирати колірів моїх суконь, вибачає мені злочин писання й навіть звиняє мене за те, що в мене нема любовників... Леді Честер забула ще сказати, що я поступаю некоректно: ось вам і проба такого мого поступка!

І вона почала сміятись дуже гарним, трохи сумовитим сміхом.

Так почалася їх знайомість. У його пам'яті все те було, немов сталося вчора, хоча від того часу минув рік і ще й місяць.

Від того дня вони виділися день-у-день, то в її помешканню, то в їх старій спільній приятельки. Вони разом звиджували галереї, з тим глибоким розумінням штуки, що злучувало їх обоє, а пополудні вони їздили за місто. Але найліпше в цілій Фльоренції вона любила вид із цього Понте Веккіо. Інколи вони приходили сюди обоє і, опершись ліктями на поруччя, дивлялися в ті неоднакові доми.

Сент-Джон зажмурих очі, потопаючи в споминах. Він знов переживав той самотній місяць свого життя, той дивний місяць без завтра, зовсім не подібний до всього, що переживав він досі. Він любив її, любив безумно, і ще й досі не перестав любити. А проте бог один знає, який легкомисний був оцей де Трасі. Його завсіди дуже пестили всюди, бо в нього було лице дуже вродливе, а особливо крайня байдужність. Через те не одна красуня не була для нього недоступною і ніколи він не любив одну жінку довше, як 15 днів, а дуже

рідко любив нараз лиш одну. Аж оця нагнула його в ярмо!

Все в неї подобалось йому до страти розуму, а особливо чарувала його її супокійна байдужість, не штучна, але зовсім щира. Він переконався, що вона інтелігентна в дуже високій мірі.

Перший раз, коли він заговорив їй про свою любов, вона всміхнулася тим своїм сміхом мимовільно трохи ущипливим, а потім промовила:

— Якби це була правда, то це було б сумно. Але що це неправда, то ви преспокійно могли ощадити собі цього клопоту й не вважати мене за таку глупеньку, щоби я повірила цьому.

Але в тих словах „як би це була правда“ чулося стільки болю, що він не смів довше настоювати на неї. Іншим разом вона відповіла йому:

— Не псуйте ж нашої гарної гармонії душ. Знаєте добре — добра леді Честер упередила вас — що зо мною не порадите нічого... навіть ви.

Отак він закохався в ній зовсім насерію. Вона здобула його, оця жінка, без ніяких заходів, мов якимись чарами; вона прикріпила його легкокриле серце своєю холодністю, так як прикріплюють метелика на шпильці. Вона не дозволяла ніколи, щоб він говорив їй про свою любов. Зрештою, вона була у всьому така добра, така ласкава для нього й то для нього одного! Вона розуміла все, відчувала штуку особисто, глибоко, оригінально, не з чужих слів, і з тим усім була така дивно хороша!

По місяці вона виїхала з Фльоренції.

День перед від'їздом у них була остання стріча. Це було вечором. Вони звільна проходили в теплім повітрі. Він говорив дуже швидко, жалібно, понурими, вриваними фразами.

— Коли побачу вас знов? Де буду міг бачити вас?

Вона не відповідала. Вона йшла обік нього і, бачилось, не чула його слів, а її очі мали такий вираз, немов би вона була душею десь далеко.

— Ах, боже мій! Не можу повірити цьому. Завтра, завтра вас не буде тут! Не побачу вас тут, ви не будете говорити до мене, не будете всміхатися до мене! Але ж це страшно, страшно! Що я робитиму?

І він запитав нараз:

— Невже ви ніколи, ніколи не полюбите мене?

Вона подумала хвилину, а потім промовила сумним, трохи втомленим голосом:

— Коли б я могла любити когонебудь, то певно полюбила б вас. Але, бачите, я не можу вірити в любов, не можу любити. Я багато роздивлялася довкола себе, ще малою дівчиною... Моя мати була дуже нещаслива, і той, кого вона любила, знівечив її життя. Всюди я бачила тільки егоїзм, що прикривається маскою любови, і все це була тільки пародія, бачте!.. Я допевнилася що все те таке погане, таке brutальне... як би ви знали!.. і таке фалшиве! І звільна я дійшла до переконання, що любов така, яку бачу в своїх мріях, не існує зовсім. Я зрозуміла, що завжди одно з двох мусить терпіти, що тільки лихі жінки бувають щасливі, тільки такі, що

не мають серця й заставляють інших плакати— а я не маю в собі матеріялу на таку лиху жінку. Отим то я ніколи не хотіла особистого досвіду, бо страшенно боюся терпіння— во- ліла б далеко краще вмерти відразу. І так само я дуже боюся зробити лихо комусь ін- шому. Нізачо в світі я не хотіла б бути ані жертвою, ані катом. Отим то я зробила себе зовсім байдужною, замкнула своє серце проти всяких любовщів, полюбила тільки штуку й думку— і може ще себе саму. Здібність до любови завмерла в моїм серці. Я не можу— розумієте?— не можу! Зрештою, на мій погляд, життя не дуже то й цікаве...

Він дивився на неї з великим смутком. Йому здавалося, що чує промову покійника, а тим покійником було її серце. Вкінці він промовив:

— Все те правда, що ви думаєте про любов, правда взагалі... Але ж богом клянуся вам, я люблю вас! Я радо вмер би за вас.

Вона всміхнулася своїм дуже дивним усміхом.

— Якби то було небезпечно, коли б я повірила— промовила ледве чутно.

— Але чому ж не хочете вірити мені?— промовив він чуло.— Що маю зробити, щоб ви повірили?

Вони дійшли до Понте Веккіо й оперлися ліктями на поруччя, обернувшись плечима до прохожих.

— Добре,— мовила вона— я скажу вам. Сьогодні маємо 7 квітня. За рік приходьте сюди, на це саме місце, о цій самій годині, і я прийду, і тоді скажу вам, скажу вам, чи можу любити вас...

— А до того часу?

— Ви не побачите мене, не повинні писати мені. До зобачення, Сент-Джон, або може: прощайте! Я прийду напевно, хіба б умерла.

І вона пішла своїм чарівним ходом. Він бачив ще її сукню в сині смужки, дуже простеньку, а вкінці бачив, як сонячне проміння заломлювалося в її золотистому волоссю.

Пів до сьомої! Ні, вона не прийде! Все пропало!

Великий, пекучий біль звільна опанував його, погашаючи промінчик за промінчиком надії, що блимала ще в душі. Вона сказала: „Прийду напевно“—а одна з її хиб була та, що не брехала ніколи.

Отим то він ніколи не сумнівався, що вона прийде; одного тільки він боявся, перед одним тремтів—яку відповідь почує від неї. Але поперед усього він бажав, щоб вона прийшла. Побачити, побачити її! побачити її високу, ненаглядну, незрівняну постать, її сині сумовиті очі, її рот з ущипливою усмішкою. Побачити її! Ох, раз іще побачити її, навіть хоч би вона мала потім знівечити всі його мрії так, як чоловік нівечить квітку в пальцях.

Бо він не забув про неї ані на хвилину. Він піддався, не силкувався побачити її весь рік, але його любов лишилася така сама, незмінна, глибока й могутня. Ах, недовірлива! Тепер вона буде могла повірити, повірити в його любов! Він був гідний її!

Він стиснув голову долонями, щоб опанувати бурхливе чуття. Смеркалося. Повищерблювані доми набрали понурого вигляду, немов

дразнили його якимись поганими пиками. Віяло холодом.

Нараз чиясь рука спочила на його рамени. Він прокинувся, обернувся й побачив графа Лябрикоті.

— А, Сент-Джон! Ти у Фльоренції! А я й не знав нічого. Що ти поробляєш тут?

Трасі, що не був би навіть мусом зробив нічого злого, почував у собі охоту вбити цього пана. Лябрикоті так похилився на поруччя — вода була так близько — а вона певно ось-ось надійде. Та проте він буркнув:

— Я приїхав сьогодні рано.

— Ах, дуже добре, все вияснено! — промовив італієць і поплескав його по плечі на знак особливого вдоволення.

— Ах, але ти ще не знаєш сумної новини!

Сент-Джон запитав з невдоволеним видом, посилаючи до чорта пана Лябрикоті з його новиною — що скаже вона, коли побачить його в розмові з оцим туманом! — бо тепер він знав напевно, що вона прийде — і як він міг сумніватися про це хоч би на хвилину!

— Що ж це за сумна новина? — запитав Сент-Джон.

Цей відповів:

— Пригадуєш собі гарну графиню де Клев? Еге! Отже вона прибула вчора до Фльоренції, а сьогодні рано вмерла.

На видокрузі погасло сонце. Запала ніч. І в тій хвилині йому видалося, що його серце так само згасло, нагло, так як коли б хто здмухнув свічку.

ВАНДЕЙЦІ¹

Історичні нариси

І. Закладниця

З магістратом годі було дійти до ладу. Щоб не руйнувати села, комендант республіканського відділу зажадав, щоб йому видано десять тих горлорізів, що в часі невдалої спроби оборони стріляли на республіканців із своїх хат. Для тих десятих не було надії рятунку: скоро до Анжера, їх поставлять перед військовим судом і зараз розстріляють або поженуть на гільотину. Не вважаючи на таку певність страшної смерті, при першій виклику дев'ять із тих завзятців зглосьилося. Інші чи то повтікали, чи поховалися, досить, що десятого закладника не ставало.

Республіканці квапились вирушити в дорогу, заким заскочить темна ніч; надто зверху сік дрібненький, ненастанний дощ. Їм не ставало терпцю, вони кляли і грозили, що спустошать селище вогнем і мечем. Гнів переможців ще загострювався приниженими просьбами побіджених, і довкола республіканського офіцера,

¹ Charles Foley, L'Otage, Paris, 1899. Ця книжка дає ряд інтересних нарисів із історії боротьби французьких республіканців із повстанням у Вандей. Хоча автор стоїть, очевидно, по стороні вандейців і проти революційного правительства, то проте його нариси мають у собі багато чисто людського й артистичного інтересу, і ми подаємо декілька з них у перекладі. *Ів. Фр.*

що викрикував на сільську старшину, тислася вся людність понура, мовчазлива, тремтячи зо страху.

Та ось нараз молода дівчина, дитина 13-14 літ, що, здавалось, бавилася серед купи поламаних мушкетів, обломками набоїв та шпунтами почорнілими від пороху, піднялася, протисла крізь юрбу й, несміло ховаючи руки за плечима, зблизилася до привідці республіканців. Вона перебила його балачку.

— Не ріжте, не паліть нічого, горожанине. Десятою закладницею буду я: це я стріляла.

Усі зашепотіли з несподіванки, бо пізнали малу панну Селесту Ключік, лагідну та загальнолюблену панночку, яку два тижні тому її нянька Ренода ледве вирвала з тюрми в Нанті, того самого дня, коли пані Ключік пішла на шафот. Проживши довгенько в сутінку тюрми, дівчинка заховала на дні своїх ясних оченят увесь безмежний сум тих жорстокостей, які їй довелось бачити. Її лице, навіть серед живого польового повітря, все було незмінно бліде й холодне, немов би поцілуй її матері, засудженої на смерть, полишив на ньому свою безбарвність та холод смерти.

Бачачи це слабосиле дівча, комендант здвигнув плечима.

— Ти стріляла? Йди геть, безумна дитино, ти жартуєш!

— А ось погляньте.

І Селеста, простираючи руки, простягла до офіцера свої маленькі долоні, чорні від пороху. Між Синіми¹ чути було глухий буркіт обу-

¹ Республіканські вояки носили сині уніформи.

рення. Привідця обернувся до своїх людей в останнім пориві милосердя.

— Але ж не вірте їй. Ця дитина сама зачорнила собі пальці, щоб одурити нас. У неї не стало б сили навіть настільки, щоб удержати мушкет.

Мала панна Ключдік спокійно підвела свою ніжну голівку й усміхаючись визиваючо, причім показала свої білі зуби, промовила без сорому:

— Дайте мені стрільбу одного з ваших людей, коменданте, а самі станьте на тридцять кроків, щоб були метою для мене, і зложімся, чи не впакую вам кулю в саме серце.

Сині підняли скажений крик, а комендант з-під наморщених брів зирнув холодно.

— Добре, — буркнув він, — коли хочеш, будеш десятою закладницею. Ану в дорогу!

Досі Селеста говорила перериваним, нервовим голосом. Тепер відідхнула свободніше. Її лице позбулось визиваючого виразу і зробилось знов лагідним, повним резигнації личком гарної дівчинки. Наказ „в дорогу“ видано, заким вона мала час попросити плаща або якого-будь одягу. В сумерку, крізь подвійну огорожу вояків, якими окружені були в'язні, їй здавалось, що бачить насеред шляху стару жінку, що паде на коліна й розпучливо простягає до неї руки. Попихана брутально, вона не могла пізнати, чи це була Ренода. Вона прискорила ходу, але кроки мужчин були за великі для неї, і ледве стратили з виду село, вона почувала вже задих і втому.

Настала ніч. Ішли лісом і лісом і ще лісом. Селеста кульгала; її виходжені та тісні черевички зробились важкі від болота. Вона тряс-

лась від нічного холоду та й тому, що на ній була бідна, легенька одежинка, а з її мокрого волосся холодний дощ спливав їй на карк та вниз плечима.

Обік неї йшов вандейський парубок з брутальним і сердитим виразом лиця, наскільки вона могла зміркувати в хвилинах, коли місяць продирався крізь дощові хмари. І він був в'язень, та дивився на неї з таким згірним милосердям усякий раз, коли вона спотикнулася, що їй ще прикріше робилося за свою слабкість. Та проте серед усіх тих людей, вільних чи в'язнів, вона чула себе такою одинокою та загубленою, що радо була б забалакала до нього; але він заціпив уста в якімсь одчаю понурої мовчанки. І вона не сміла відізватися. Нараз вона спотикнулася так сильно, що він інстинктивно простягнув руки, щоб піддержати її. Так само інстинктивно вона оперлася рукою на його сильним рамені, потім відсунулася скромно, промовивши плавним голосом добре вихованої панночки:

— Сердечно дякую, добродію...

Він, здавалось, силкувався перемогти себе, його груди підносило зідхання, та вкінці промовив різко:

— Ті собаки не побачать... Опрись рукою на моє плече, тобі лекше буде йти.

Селеста лишила свою руку на його рамені, щоб не розсердити його, хоч і опиралася, як можна, найменше. Потім довго вони не говорили нічого; нарешті він розпочав з таким самим зусиллям:

— Скажи по-правді, дитино, бо ні пощо тепер таїтися: адже ж це не ти стріляла на Синіх.

Вона почервоніла в перелітнім, блідім сьвітлі місяця. Він упер у неї свої ясні, смілі, зацікавлені очі. Вона змішалася, бо біль стискав їй горло, а потім, запинаючись, призналась:

— Ні, добродію, я не стріляла. Але, розумієте, я бачила, як усі інші вандейці поховалися, і я знала добре, що десятій закладник не зголошиться. Республіканці кричали. Ренода, моя мамка, плакала: вона боялася за свого мужа й сина. Всі інші жінки тремтіли з такого самого страху. І я подумала, що це було б дуже сумно, якби вони спалили село й вирубили в пені тих добрих людей. Я виступила й набрехала на себе. Але я думаю, що це брехня не дуже підла.

— Ні, ні, це непогано! — промовив високий в'язень голосом не так уже різким. — Та тільки не надійся, що вони пощадять тебе задля твоєї малолітності.

— О, я не надіюсь, пане! Мій татко помер, моя мама померла, всі мої знайомі померли. Від трьох літ я не бачила нічого, як лише смерть. Я вже не боюсь її. У мене не було нікого, крім моєї доброї Реноди, і її, останню, я хотіла врятувати, її та її мужа, її синів і її село. Тепер я не боюсь нічого, лиш одного, що там... у місті, не захотять мене, що мене... таку малу, не приймуть за закладницю. А не маючи повного числа жертв, вони, може, вернуть знов і нароблять біди моїй бідній Реноді.

Її голос урвався наново, і в яснім погляді вандейця, якого не дивувало вже ніяке горе, все таки заляг смуток.

Вона спотикнулася дужче. І він промовив знов понуро:

— Опрись же на мене, дівчино... ти зовсім не опираєшся.

Думаючи, що він сердиться, вона оперлась. Знов настала мовчанка, довга, довга, переривана її частим, болючим кашлем.

— Я дав би тобі свою куртку, щоб обгорнути тебе,—промовив він,—якби лише в мене була сорочка... Але я не маю нічого іншого на тілі, і не можу йти обік тебе з голими грудьми.

Вона скрикнула:

— Ви дуже добрі, добродію, та я не прийняла б цього.

Її голос душився чимраз більше.

— У тебе болить щось, дівчино?

— Так, трохи... від кількох днів уже в грудях холодно, а в горлі пече. А тепер погіршало від дощу та нічного холоду. Коли говорю, у мене мов би щось дерлося в горлі.

Лісова стіна вирізалася ясніше в сірім сьайві. Помалу досвітки проганяли пітьму. Селеста насилу волоклась. Вандеець похилившись, голосом, як міг найлагіднішим, промовив:

— Ти дуже втомлена, дівчино?

— О, так, добродію! Так швидко йдуть! У мене ноги поздирані, а моя промочена спідничка липне до колін. Чи далека ще та тюрма? Ви високі, добродію, бачите може здалека доми міста?

Він випростувався.

— Так, бачу дзвіниці. За малу годинку прийдемо на місце; але й те буде занадто скоро, бо прийдемо на те, щоб умерти.

Прокляття вояків, брутальний наказ мовчати перелякали Селесту, і аж до міста вона не сказала вже нічого, тим більше, що говорення справляло їй великий біль.

Дійшли до передмістя. Швидко потім в'язнів запаковано в якусь вогку, чорну нору

й туди кинено їм кілька околотів соломи. Селеста була так знесилена, що одразу кинулась на землю, не домагаючись своєї частини від інших в'язнів. Вандейський парубок обізвався до неї:

— Дівчинко, коли не візьмеш собі зараз соломи, то тобі не лишать нічого.

Та в неї ледве стало сили затремити при зідханнях чимраз глибших.

— Не турбуйтеся, добродію! Мені байдуже, на чім і де я лежу, нехай лиш інші користають. Я чую себе дуже хорою; в горлі мене так пече, так пече... і через те дрож мене проймає.

Своїми великими, жорсткими руками він легенько підняв її й лагідно підсунув їй під плечі й потилицю жменю соломи, яку здужав захопити в сутолоці.

— Ади... ось так... так буде ліпше, правда...

Віддих дівчини робився чимраз більше прискорений; зовсім безкровним голосом вона просвистіла:

— Ой, добродію, як я боюся... як я боюся вмерти тут, занадто швидко... на тій вогкій землі, під оцим ослизлим муром...

— І чого ж ти боїшся вмерти тепер, гірше ніж коли іноді, дівчино? Хіба не маєш спокою в тім темнім куті?

— Ой, ні! Я хотіла б іти на шафот з іншими, щоб число закладників було повне, і щоб вони не верталися мучити мою Реноду.

Він здвигнув плечима й не сказав їй нічого. По кількох хвилинах вона здригнула слабше.

— Добродію... не маєте трошки води?

— Ні! Тобі хочеться пити?

— Так, хочеться пити... та я не про тебе... я хотіла вмити собі руки й лице зочорнене

порохом, щоб бути зовсім чистою, зовсім білою, коли стану перед смертю.

Парубок сидів на землі, зложивши навхрест руки й не знаючи, що відповісти. Минала хвилина за хвилиною. Дівчинка відізналась до нього майже нечутно:

— Добродію... оце... чую, що зі мною кінець... Чуєте...

Він нахилився.

— Коли хочеш, щоб я чув, що кажеш, то обернись лицем до мене, а не говори до муру.

Вона не оберталася, але вживала найбільшого зусилля, щоб говорити слова виразно.

— Ні... не хочу обертатися до вас... мій віддих—отрута і вдихаючи його, ви могли б заразитися... Добродію, не могли б ви мені покласти дещо... камінь... щобудь під голову. Мені було б легше дихати...

Він підняв її голову й по змозі обережно положив на своїм грубім коліні.

Вона трохи легше відіхнула.

— О, це не камінь, добродію, це щось м'ягеньке... це, може, ваша рука... Ви такий добрий, добродію... Зробіть іще ласку та зложіть мені навхрест руки на грудях... сама вже не здужаю...

Парубок зложив її руки на грудях. Вона говорила далі, все мучались своїми думками:

— Ой, добродію... це не гарно вмирати з такими чорними руками... Але я не стріляла... ох, ні. Я не забила нікого! Я збрехала, щоб рятувати інших, а це не така підла брехня, правда?

— Ні, дитинко, я сказав тобі, це брехня дуже добра, дуже великодушна... і так само не турбуйся своїми брудними рученятами...

ціле твоє бідне маленьке тіло лишиться в оцьому погребі, а тільки твоя душенька піде відціля й полетить зовсім чиста й біла.

— Спасибі вам, добродію, спасибі! Ох, який ви добрий!

Потім настала знов довга мовчанка; вона віддихала вже лише рідко, судорожно хлипаючи.

Тоді він, не сміючи вже говорити, провів своїм пальцем по її тоненькім обличчю, щоб переконатися, чи її повіки холодні. І він почув, що по шкірі, вже зимній, пливли помало теплі ще сльози. Він запитав лагідно:

— Чого плачеш, дитинко? Ти ж перша будеш вільна від наших мук. Це повинно потішити тебе.

Під тим грубим, рапавим пальцем, що пробував несміло та незручно погладити її лице, дівчина розпучливо зарушала вустами, щоб сказати ще щось, але їй не ставало духу, слова не йшли з уст. Парубок, забуваючи небезпеку зарази, нахилився іще більше і притулив вухомайже до самих її уст.

— Я не плачу задля себе... Я лише тому, що турбуюся за тих добрих людей там у селі. Я така худа та марна, що кати готові не завважити, коли я вмру, готові забути мене в тій поганій, темній норі. І тоді моя брехня не здалась нінащо. Ах, добродію, будьте такі добрі, заведіть їх аж до мого тіла й розповідьте їм, що я також закладниця, і нехай вони переконаються, що я тому не винна, коли не могла діждати тої хвилини, щоб іти на їх шафот... і що я нічого не заподіяла собі, щоб навмисно вмерти швидше від інших. І скажіть їм, прошу вас, скажіть їм, що моя смерть повинна бути почислена, як відкуп за інших.

— Добре, я скажу їм усе. Закон про закладників виразний: ти заплатила за них, і їм не зроблять уже нічого злого. Тож не бійся і вмирай собі спокійно, вмирай...

Немов бідний листочок, торганий та тримтятий від вітру, так і вона на колінах у парубка стрепенулася легкою дрожжю. А потім безшелесту відірвалася від цього життя з останнім, ледве чутним зідханням:

— Спасибі, добродію, спасибі... вмираю задоволена... коли ви запевняєте мене, що моя смерть... таки почислиться...

Вона не обізвалась більше. Парубок не чув більше нічого. Слабенький віддих не торкав уже його нахилоного лиця. Зворушений, він шукав своєю губою, мозолястою рукою її тоненьких, холодних повік. Він замкнув їх з останніми, несмілими пестошами. Дві дрібні сльози ще тремтіли на них, дві маленькі, холодні сльозинки.

І в п'їтмї тюрми парубок інстинктивно зробив великий знак хреста, як коли б його пальці замочились були в свяченїй воді.

II. Жобен

По битві коло Сальбефа, в якій ми здобули три тисячі набоїв, сімдесят карабінів і сто пар черевиків, спочивали ми в лісі Шеміє. Свіжо вбитою доріжкою йшли наші вояки, а за ними я й о. Пішері. Вояки поспішали до поляни, відки піднімався легенький дим. Уже здалека серед сновання наших вандейців ми побачили вогнище, при якому дві старі бабусі порались коло величезного кїтла, наповненого м'ясивом; дванадцятифунтові хліби, на-

кладені стосами, стояли на мураві. Шелест
листя заставив нас оглянутись, і ми побачили
Жобена, родом із Бельтієра, що, двигавши чоло-
віка на плечах, перескакував через пеньки
зруб.

— Певно, несе раненого товариша, — про-
мовив я.

— Ні, ні! — озвався добрий пан-отець, якого
лице нараз захмарив вираз тривожного суму. —
Це в'язень. Жобен підстрілив його, потім зв'язав
йому руки й ноги. Ходім до них.

І обертаючися нагло до мене, пан-отець мо-
вив тихо:

— Цей Жобен, вернувши з-за Льюари, знай-
шов зі своєї хати лише згарище; його молоду
жінку і його дитину повісили Сині. Жобен
лютий: боюсь, що він задумає якусь жор-
стоку відомсту.

Коли ми догнали Жобена, він кинув сво-
його в'язня перед себе на мураву й, віддиха-
ючи звільна, набивав свій мушкет. Пан-отець
запитав його:

— Що тут робиш, Жобене? Інші пішли їсти;
йди за ними.

Відслонюючи свої білі, вовчі зуби, Жо-
бен відповів понуро:

— Маю час. Наперед побавлюся трохи з оцим
лабачем.

І він показав на чоловіка, що розчіхраний,
в одязі пофалатаній на шматки, обчорнений
порохом та пилом, з очима забіглими кров'ю,
стогнав від рани й вився в путах, що вгриза-
лись йому в тіло, стискаючи йому ноги й руки.
Жобен говорив далі з дикою радістю:

— Та й намучився я з ним. Утікав, як
заєць. Я поцілів його нарешті в коліно, щоб

дістати його в руки живого. Він упав, як довгий. Ось я і зв'язав його й завдав собі на плечі. Тут я спокійний; ніхто не відбере мені його. Ось як він в'ється, мов хробак. Я жду, поки трохи прийде до себе, а тоді завдам йому муки.

Пан-отець Пішері перебив його голосом придушенням від зворушення:

— Чейже не хочеш убити його, Жобене?

— Ні, не відразу, пан-отче, — мовив вояк, ставлячи свій карабін під деревом. — Ніщо нас не гонить: нехай іще потерпить трохи перед смертю.

Пан-отець поблід, як стіна.

— З безоружним, зв'язаним, раненим чоловіком ти не зробиш цього.

Жобен вибухнув сміхом.

— Ага, ні? Ось заждіть лише, побачите!

Пан-отець випростувався перед ним і крикнув грізно:

— Я тобі забороняю.

Очі вояка потемніли під його навислими бровами; він визиваюче вип'яв наперед груди.

— Забороняєте? Яким правом? Не ви зловили його й він не ваш. Пан Стофле знає, скільки я зазнав нещастя від Синіх; якого в'язня уловлю, того він дарує мені. А вам зась до того, забирайтеся відси.

Супроти цього гніву пан-отець засоромився своєї сердитости. Він промовив лагідно:

— Жобене, а якби я попросив тебе: даруй мені цього нещасного?

— Віддайте мені мою жінку й дитину й беріть собі його.

— Я ж тобі не приказую, Жобене, я лише прошу тебе, прошу уклінно.

З роздутими ніздрями, з затисненими зубами Жобен повторяв неподатливо:

— Не унижайте себе просити мене, пан-отче, бо це марна просьба. Я маю вояцьке право і скористаю з нього. Чим довше забавляєте мене, тим більше муки зазнає цей.

Жобенів погляд був незломний. У пан-отця в голосі дзвеніло милосердя та розпука. Потім, хоч усе ще блідий, він нараз випростувався поважно й у його словах затремтіла якась екзальтація.

— Нехай і так! — промовив. — Роби з ним, що хочеш. Я просив тебе, як чоловік чоловіка. А тепер говорю до тебе, як священик. Коли ти християнин, заким замордуєш його, припадь на коліна.

Жобен вагався нерадо.

— А то пощо?

— Припадь на коліна! — повторив пан-отець рішуче.

І він підняв розп'яття, прив'язане до його шкапліра, і наставив його перед очі Жобеніві.

— Умієш іще отченаш, Жобене?

— Що ж то пан-отче, вважаєте мене поганцем? Певно, що вмію.

— Коли вмієш, то зложи руки й виговори зараз, дивлячись на розп'ятого.

Жобен зложив руки і проговорив отченаш. А коли вимовив оті слова: „І остави нам долги наша, якоже й ми оставляєм должникам нашим“ — пан-отець перебив його:

— А розумієш ті слова, Жобене?

— Так, розумію, — відповів Жобен глухим тоном.

— Коли розумієш, то скажи їх ще раз за мною, тихо, в глибині свого серця, цілу-

ючи оце чоло, покалічене тернами, і отих п'ять ран, отворених та плачучих кров'ю.

Жобен цілував рани, піднесені до його уст, а пан-отець серед сутінку й глибокої тиші ліса, голосом проймаючого жаху та милосердя повторив:

— „І остави нам долги наша, якоже й ми оставляєм должникам нашим“.

А потім, скінчивши, він відступив на бік, відслонив в'язня і промовив зовсім по просту:

— Встань, Жобене... Тепер муч і мордуй, коли можеш!

Та Жобен, не підводячи очей, майже так само блідий, як і пан-отець, проворкотів:

— Не можу вже, пан-отче! Злість моя минула.

ПІД НОВИЙ РІК

Нариси

І. Новорічна казка

Ортер, основатель „Звізди“, політичний і літературний керманіч „Міжнароднього Вісника“ і „Ілюстрованого Нового Віку“, привітавши мене в своїм кабінеті, сказав до мене з глибини свого директорського крісла:

— Мій любий Марті, напишіть мені казочку для новорічного числа „Нового Віку“. Триста рядків, з нагоди нового року. Щось дуже живе, з аристократичним запахом.

Я відповів Ортерові, що я не надаюся для цієї роботи, бодай у такому дусі, як йому хочеться, але радо напишу йому казку.

— Мені бажалось би дуже, — мовив він, — щоб вона мала титул: „Казка для багатих“.

— Я волів би, щоб це була „Казка для бідних“.

— І я так розумію. Казка, що будить у багатів милосердя для бідних.

— А я власне не хочу, щоб багаті мали милосердя для бідних.

— Що за дивачний погляд!

— Не дивачний, але науковий. Милосердя багача супроти бідного, це, по моїй думці, зневага, заперечення людського братерства. Коли хочете, щоб я говорив до багатів, я б їм сказав: „Не мучтеся милосердитись над бідними; їм ваше милосердя нінащо не здалося. Чому

миłosердя, а не справедливість? У вас же з ними не полагоджені рахунки. Полагодьте їх. Це зовсім не діло чуття. Це справа економічна. Коли те, що ви даєте їм з ласки, має продовжити їх бідність і ваше багатство, то ваш дар лукавий, а сльози, з якими ви змішаєте його, не зроблять його слухним. Треба направити всю кривду. Ви даєте милостиню, щоб не направити тої кривди. Даєте трішки, щоб задержати багато, і вважаєте це спасеним ділом. Так Самійський тиран кинув у море перстінь, але божа Немезіда не прийняла цієї жертви й рибак приніс назад тиранові його перстінь у череві риби. І Полікрат швидко стратив усі свої добра, а в додатку й життя.

— Ви жартуєте.

— Не жартую. Я хочу переконати багачів, що вони добродійці на рабат¹ і благородні з вирахування незгірш лихваря, і що не так треба братися до діла. Це переконання може їм бути корисне.

— І ви хочете розводити такі погляди в „Новім Віці“, щоб убити газету! Ні, друже, дайте спокій!

— І чому ви хочете, щоб багач повадився з бідним інакше, як поводитьься з багатими та сильними? Їм він платить усе, що їм винен, а як не винен нічого, то й не платить нічого. Це слухність. Коли він чесний, нехай же робить те саме і з бідними. І не говорить, що багачі не винні нічого бідним. Я думаю, що ані один багач не вірить цьому. Непевність починається аж при питанню про розмір цього довгу. І ніхто не квапиться вийти з тієї непев-

¹ На рабат—на процент, відсоток.

ности. Краще лишатися в тумані. Всякий знає, що винен, лише не знає, скільки винен і від часу до часу дає дещо дрібку відчипного. Це називається добродійність і приносить добрий зиск.

— Але ж це, що ви говорите, дорогий товаришу, противне здоровому розсудкові. Я, може, більший соціаліст від вас, але я чоловік практичний. Усунути хоч трохи страждання, продовжити хоч одно людське життя, направити хоч частину суспільної несправедливості, і це вже щось значить. Та дрібка добра, яку зробиш, усетаки зроблена. Це не все, а про те воно всетаки щось. Коли казочка, якої я прошу у вас, зм'ягчить серце у сто з-поміж моїх багатих пренумерантів і склонить їх до датків, то це буде стільки ж побід над злом і стражданням. Таким робом потрохи стан бідних зробиться зносним.

— А хіба ж це добре, щоб стан бідних був зносним? Бідність — неминуча товаришка багатства, багатство доконче потрібне для бідності. Ці два лиха переплітаються одно з одним, піддержують одно одне. Не треба поліпшувати стан бідних, але треба знести бідність. Я не буду побуджувати багатців до милостині, бо їх милостиня затроєна, бо вона робить добро тому, хто дає, а зло тому, хто бере, і нарешті тому, бо багатство само собою затверділе та жорстоке, і не потрібно ослонювати його обманним плащиком м'якосердості. Коли хочете, щоб я написав казку для багатців, я скажу їм: „Ваші бідні, це пси, яких ви годуєте, щоб кусали. Ті нахлібники творять для властителів собачу свору, що гавкає на пролетарів. Багаті дають лише тим, що про-

сять. Робітники не просять нічого, і не дістають нічого“.

— Але сироти, недужі, старці...

— Вони мають право жити. Задля них я не буду розбуджувати милосердя, але покличуся на їх право.

— Все це — теорія. Вернімося до дійсности. Маєте написати мені маленьку новорічну казку, і можете дати їй соціялістичне вістря. Соціалізм тепер досить у моді. Він належить до елегантного тону. Розуміється, я не говорю про соціалізм Геда ані про соціалізм Жоре, але про той добрий соціалізм, який наші елєганти дотепно й відповідно протиставлять колективові змови. Виведіть у своїй казці молодих героїв. Вона буде ілюстрована, а люди люблять на образках бачити гарні личка. Героїнею зробіть молоду дівчину, гарну молоду дівчину. Це не так трудно.

— Ні, це не трудно.

— А не могли б ви впровадити до казки також малого коминарика? У мене є вже готова ілюстрація, кольоровий малюнок, на якому видно гарну молоду панночку, що дає милостиню малому коминарикові на сходах церкви св. Магдалини. При нагоді можна б помістити сюди той малюнок. Мороз, сніг сипле... Гарна панночка чинить ласку малому коминарикові. Бачите це?

— Бачу.

— На тім тлі виводіть дальші комбінації.

— Виводитиму. Малий коминарик, пройнятий вдячністю, кидається на шию гарної панночки, яка виявляється власною дочкою графа Лінотта. Він цілує її витискає на лиці цієї ангельської дівчинки маленьке шовкове о, гарне маленьке

о, зовсім кругле й зовсім гарне. Він любить її. Едме (вона називається Едме) не лишається нечутливою супроти такого щирого й невинного чуття. Здається, що це думка зовсім не погана.

— Ну, ну, з неї можна зробити дещо.

— Заохочуєте мене йти даліше. Вернувши до свого коштовного помешкання при бульварі Мальзерб, Едме перший раз у своєму житті почуває нехіль до миття: вона хотіла б заховати на своїм лиці відгиск уст, що доторкнулись його. Та малий коминарик ішов за нею назирцем аж до її брами, в захваті він стоїть під вікном обожаної дівчини... А що, добре?

— Ну, ну...

— Веду оповідання далі. Другого вечора Едме, поклавшись спати в своїм ліжечку, дивиться, аж із комина в її спальні вилізає малий коминарик. Він щиросердо кидається до тендітної панночки й обсипає її маленькими шовковими о, зовсім круглими. Я забув сказати вам, що й сам він вродливий напрочуд. Граф'янка перервала йому цю любов роботу. Вона почала кричати, кликати помічі. Але він так був зайнятий, що не бачив і не чув нічого.

— Мій любий Марто!

— Він такий зайнятий, що не бачить і не чує. Надбігає граф. У нього душа шляхетська. Він хапає малого коминарика за матню штанів, що перш усього кинулась йому в очі, й викидає його за вікно.

— Мій любий пане Марто!..

— Решту скажу коротко. Дев'ять місяців пізніше малий коминарик оженився з благородною молодого граф'янкою. Була крайня пора.

Ось вам наслідки невимісної доброчинности.

— Мій любий пане Марто, ви наважились, видно, на мою голову.

— Не вірте цьому. Доходжу до кінця. Оженившись з панною де Лінет, малий коминарик зробився римським графом і зруйнувався на перегонах. Тепер він коминарить на вулиці Гете, на Монпарнасі. Його жінка держить шиночок і продає салямандри по 18 франків,¹ платні в вісьмох місяцях.

— Мій любий Марто, це зовсім не забавне.

— Агов, мій любий Ортере! Те, що я розповів вам, це, кінець кінців, зміст Лямарте-нової поеми „Упадок ангела“ та поеми „Ельоа“ Альфреда де Віньї. І взявши на розум, це таки краще, як усі ті слізливі історії, які вмовляють у людей, що вони добрі, хоча вони зовсім не добрі, і що вони роблять добро, хоча вони не роблять добра, і що їм легко бути доброчинцями, хоча це діло найтрудніше в світі. Моя казка моральна. Що більше, вона оптимістична й кінчиться добре. Бо Едме в шиночку на вулиці Гете знайшла щастя, якого б була даремно шукала на балях і забавах, коли б була вийшла заміж за якого офіцера або дипломата. Любий пане редакторе, відповіджте мені: приймете до свого „Ілюстрованого Нового Віку“ мою казку „Едме або невимісна доброчинність“?

— Це виглядає так, немов би ви серйозно запитували мене...

— Еге, я вас запитую зовсім серйозно. Коли не хочете моєї казки, я опублікую її деінде.

¹ В жаргоні університетських студентів салямандрою називається стан повного оп'яніння.

- Де?
- В якійсь буржуазній газеті.
- Якось мені не хочеться вірити.
- А от побачите.

II. Кренкебіль

Жером Кренкебіль, продавець овочів, ходив по місті, тягаючи свій візок і кричачи: „Капуста! морква! буряки!“ А коли мав петрушку, то кричав: „В'язанка шпарагів!“ — бо петрушка, це шпараги бідноти.

Ото ж дня 20 жовтня, коли він їхав вулицею Монмартр, матуся Баярдова, шевчиха „Під ангелом сторожем“ вийшла зі свого склепика й наблизилася до візка з яриною. Підносячи згіржливо в'язанку петрушки, вона запитала:

— Не дуже гарна у вас петрушка! По чому в'язочка?

— П'ятнадцять су, матусю! Кращої не знайдете!

— П'ятнадцять су за три мізерні петрушечки!

І вона кинула в'язанку на візок з призирством.

У тій хвилині поліціян № 64 надійшов і сказав до Кренкебіля:

— Далі! Далі!

Від 50 літ Кренкебіль поспішав далі й далі від рана до вечора. Цей наказ йому видався зовсім законним і природним. Не маючи найменшого наміру противитись йому, він просив міщанку взяти собі, що їй довподобі.

— Мушу вперед вибрати товар, — сердито мовила шевчиха.

І вона наново обсмотрювала всі в'язанки петрушки, потім узяла ту, яка їй видалася найкращою і притулила її до своїх грудей, так, як святі на церковних образах притискають до своїх грудей тріумфальні пальми.

— Я вам дам чотирнадцять су. Це аж досить. І ще мушу піти до склепу пошукати дрібних, бо не маю при собі.

І держачи в жмені петрушку, вона вернула до свого склепика, куди перед нею ввійшла якась покупателька з дитиною на руках.

У тій хвилині поліціян № 64 вдруге відіззався до Кренкебіля:

— Далі! Далі!

— Жду на гроші, що мені належаться,— відповів Кренкебіль.

— Байдуже мені до того, що вам належиться! Я вам кажу рушати далі!— відповів строго поліціян.

Тимчасом шевчиха в своїм склепику примірювала 18 місячній дитині синенькі черевички, бо її мати квапилася кудись. А зелена в'язочка петрушки лежала на прилавку.

Від пів століття, відколи тягав свій візок по вулицях, Кренкебіль привик до послуху властям. Але цим разом він попав у дивне положення між правом і обов'язком. Він не мав дару правознавства. Він не розумів, що користування з особистого права не звільнювало його від сповнювання суспільного обов'язку. Він занадто дбав про своє право, що веліло йому дожидати 14 су, і не дуже дбав про свій обов'язок, який велів йому пхати далі свій візок і йти далі та далі. Він стояв.

І третій раз поліціян, спокійно й без гніву, велів йому рушати з місця. Навпаки

звичаєві бригадієра Монтосієля, що раз-у-раз грозить, а ніколи не лютиться, поліціян № 64 промовляє лагідно, але похіпливий карати. Така його вдача. Хоч трошки зарозумілий він, проте добрий служака і вірцевий вояк. Відвага льва й лагідність дитини. Він не знає нічого, крім своєї служби.

— Чи ви не чуєте, що вам велю рушати далі?

Кренкебіль мав причину не рушатися з місця, причину, по його думці, настільки важну, що він уважав її достаточною. Він толкувався попросту й без вигадок:

— Там до біса! Адже ж кажу вам, що жду на гроші, які мені належаться.

Поліціян № 64 відповів сухо:

— Хочете, щоб я арештував вас за супротивлення власті? Скажіть лише слово, я готов!

Чуючи ці слова, Кренкебіль помалу здригнув плечима й окинув поліціяна жалібним поглядом, який потім підняв до неба. Цей погляд говорив:

— Бог мені свідок! Чи я супротивник закону? Чи я наслідуюся з приписів та розпоряджень, що кермують моєю життєвою мандрівкою? О п'ятій рані я був на торговиці. Від сьомої я надавлюю собі мозолі на руках з оцим возиком, кричачи: „Капуста! морква! буряки!“ Мені минуло 60 літ. Я втомлений. А ви питаєте мене, чи хочу підносити чорний стяг бунту. Ви кпите собі з мене, і ваші кпини ріжуть мене по серці.

Чи то не добачивши цього виразу, чи то не признаючи в ньому оправдання непослуху, поліціян короткими словами запитав його, чи він зрозумів?

Якраз у тій хвилині на вулиці Монмартр була найбільша глота поїздів. Фіякри, тачки, афішові будки, омнібуси, тягарові вози тислися одні на одних, збивалися в купи — сказати б, не розривно позчіплювані. А над тою їх безладною сутолокою лунали крики та прокляття. Візники фіякрів звільна, з притиском обмінювалися героїськими лайками з різницькими чередниками, а кондуктори омнібусів, уважаючи Кренкебіля причиною сутолоки, називали його „гнилою петрушкою“.

Тимчасом на тротуарі повстав також стиск цікавих, що ждали сварки. І поліціян бачачи, що на нього звернена загальна увага, признав конечним зробити вжиток зі своєї власти.

— Добре! — мовив він. І витягнув із кешені замашену нотатку та коротесенький олівець.

Кренкебиль відгадав його намір і піддався якомусь унутрішньому поривові. При тім йому тепер годі було рушатися чи взад чи вперед: колесо його возика на лихо зачепилося за колесо молочарського воза. Микаючи на собі волосся під шапкою, він крикнув:

— Але ж кажу вам, що жду на гроші, які мені належаться. Чи не біда моя! А тебе, триста без двох! Ну, чи чував хто таке, га?

Ці слова, що значили радше розпуку, ніж бунт, поліціян прийняв за особисту зневагу. А що, по його думці, всяка зневага мусіла висловлюватися в традиційній формі, правильній, усвяченій, обрядовій і так сказати літургічній „Смерть коровам!“¹, то власне в цій формі він у тій хвилині почув і зрозумів слова з уст провинника.

¹ Ще з часів комуни 1871 р. задержалася така вулична лайка в Парижі, звернена проти поліцайників. (Перев.).

— А, так! Ви сказали „Смерть коровам!“
Добре! Ходіть за мною!

Кренкебіль, остовпілий та безтямний, глядів своїми великими очима, опаленими від сонця, на поліціяна № 64, і зламаним голосом, що виходив раз із понад його голови, а раз із пониже його п'ят, кричав, схристивши руки на своїй синій блюзі:

— Я сказав: „Смерть коровам“? Я? А господи!

Купчики та малі хлоп'ята повітали це арештування реготом. Вони, як і кожна людська юрба, любувалися в поганих та жорстоких видовищах. Та ось крізь купу глядачів пропхався дуже сумний дідусь, увесь у чорному, з високим капелюхом на голові, наблизився до поліціяна й мовив до нього дуже лагідно, та при тім рішуче, хоч і півголосом:

— Ви помилилися. Цей чоловік зовсім не зневажив вас.

— Прощу не пхати носа до чужого проса! — відповів поліціян, також без лайки, бо говорив з чоловіком порядно одягненим.

Дідусь дуже спокійно й дуже рішуче настоював на своїм. Поліціян велів і йому йти на поліційну інспекцію й там говорити те, що має сказати. Тимчасом Кренкебіль усе кричав:

— Ади, ади! Я мав кричати: „Смерть коровам!“ А боже ж мій!

Він виголошував ті слова з зачудованням, коли пані Баярдова, шевчиха, надійшла до нього, держачи в жмені 14 су. Але поліціян № 64 вже держав його за комір, і пані Баярдова міркуючи, що чоловікові, веденому на поліцію, нема що віддавати довгу, сховала 14 су в кешеню свого фартуха.

Бачачи від одного разу свій возик заарештований, утрату своєї свободи, безодню під своїми ногами й сонце погасле на небі, Кренкебіль пробурчав:

— От тобі й на!

Перед комісаром старий пан заявив, що зупинений на дорозі сутолокою возів, був свідком сцени й може ствердити, що поліціян не був зневажений і зовсім помилився, арештуючи цього чоловіка. Він подав своє ім'я й характер: доктор Давід Матіє, протомедик шпиталю Амбруаз-Паре, офіцер почесної легії. В інший час таке свідоцтво було б зовсім вистарчило комісарові, але в ту пору у Франції вчені були в підозрінню.

Кренкебіля полишено в арешті. Проспавши ніч у хурдизі, він був другого дня переведений до „вулія“, до складу. Тюрма не видалась йому ані прикрою, ані соромною. Вона здавалась йому потрібною. Його здивувала при вході чистота мурів і помостів.

— Як на чисте місце, то воно справді чисте. Бий мене коцюба! На помості можна б обідати.

Коли його лишили самого, він хотів присунути собі стілець, але переконався, що він був ланцюгом прибитий до муру.

— От сміховина! Ось штука, якої б я ніколи не вигадав, їй-богу!

Він сів, покрутив пальцями й не переставав дивуватися. Мовчанка й самота налягали на нього якоюсь ваготою. Йому нудилось і він з неспокоєм думав про свій возик, який арештовано ще весь повен капусти, буряків, моркви, селери та петрушки. І він питав себе турботно:

— І де вони запхали мій возик?

Третього дня його відвідав адвокат, д. Лемер, один із наймолодших членів паризької адвокатської лави, голова одної секції товариства „Ліга французької вітчизни“. Кренкебіль силкувався виложити йому свою справу, та це йшло йому не легко, бо він не мав дару слова. Та може б воно якось пішло, якби йому дрібку помогли. Але адвокат похитав головою й очевидно не вірячи всім його оповіданням та перегортаючи папери, буркнув:

— Гм! Гм! Коли б тут у протоколах стоїть щось зовсім не таке.

Потім з видом трохи втомленим і покручуючи свій блонд вусик, він мовив:

— У вашім інтересі було б може ліпше признатися. Щодо мене то я думаю, що ваша система цілковитого перечення дуже для вас недогідна.

І Кренкебіль уже готов був признаватися, як би лише був знав, до чого признаватися.

Пан президент Бурріш посвятив цілих шість хвилин на переслухання Кренкебіля. Це переслухання було б більше вияснило річ, якби оскаржений був відповідав на задані йому питання. Але Кренкебіль був не привик до дискусії, а в такій компанії респект і страх затулював йому рота. Отим то він мовчав, а президент сам відповідав за нього — і відповіді були пригнобляючі.

— Значить, признаєтесь, що ви сказали: „Смерть коровам!“

Аж тепер обвинувачений Кренкебіль добув із свого старого горла голос, мов скріп заржавілого заліза або з розбитого горшка.

— Я сказав: „Смерть коровам!“, бо пан поліцай сказав „Смерть коровам!“ Як на таке, то й я сказав: „Смерть коровам!“ Хотів пояс-

нити, що здивований несподіваним закидом, він у своєму остовпінню повторив дивовижні слова, які йому підсунено безпідставно, яких він, певне, не сказав перший. Він сказав те „Смерть коровам!“, так немов би хотів сказати: „Я! Щоб я говорив зневажливі слова? І ви могли б повірити цьому?“

Пан президент Бурріш зрозумів це не так.

— То по вашому поліціян перший сказав ці слова?

Кренкебіль здвигнув плечима й не сказав нічого. Годі було знати, хто перший.

— Не кажете цього! Маєте рацію! — мовив президент. І велів покликати свідків.

Поліціян № 64, на ім'я Бастіян Матра, присяг, що скаже правду й нічого більше, як лише правду. Потім зізнав таке:

— Бувши в службі дня 20-го жовтня, о першій годині зполудня на вулиці Монмартр, я побачив чоловіка, що видався мені розвізником ярини, і стояв зі своїм возиком на вулиці проти дому № 238. Наслідком цього зробилася суতোлка возів. Я тричі велів йому рушати далі, та він не хотів слухати. А коли я заповів йому, що замельдую його, він у відповідь крикнув на мене: „Смерть коровам!“ — і це видалось мені зневагою.

Оце зізнання, точне й рішуче, трибунал вислухав з очевидним вдоволенням. Оборона визвала паню Баярдову, шевчиху і д. М. Давіда Матіє, протомедика шпиталю Амбруаз-Паре, офіцера почесної Легії. Пані Баярдова не бачила, ані не чула нічого. Доктор Матіє був у юрбі, зібраній довкола поліціяна, що велів яринярові рушати далі. Його зізнання було причиною невеличкого епізоду.

— Я був свідком усієї сцени,—мовив він.— Я зауважив, що поліціян помилився: його не зневажено. Я наблизився і сказав йому це. Та поліціян не пустив арештованого продавця і визвав мене, щоб я йшов з ним до комісаріату. Я пішов. Я повторив свою заяву перед комісарем.

— Можете сісти,—мовив президент.—Ординанс, покличете свідка Матра!—Матра, коли ви доконали арештовання обвинуваченого, чи доктор Матіє заявив вам, що ви помилилися?

— Вірна правда, пане президенте, що він мене зневажив!

— Що ж він вам сказав?

— Він сказав мені: „Смерть коровам!“

В аудиторії чути було шелест і сміх.

— Можете йти!—мовив поквапно президент. А обертаючися до публіки додав, що коли повторяться нечемні маніфестації, велить опорожнити залю.

Тимчасом оборонець тріумфально махав руками своєї тоги, і в тій хвилині можна було думати, що Кренкебіль буде звільнений. Коли настав супокій, д. Лемерль устав. Він почав свою оборону похвалою поліціантів, тих „скромних слуг суспільности, що побираючи смішно дрібну плату, зносять невинності й доконують день-у-день героїчних діл, наражаючися на ненастанні небезпеки. Це давні вояки, що не перестають бути вояками. Вояки—цим словом сказано все!“ І др. Лемерль без труду вдався у високі міркування про військові чесноти. „Він—заявив—він належить до тих, що „не дозволять доторкнутися до армії, до тої національної армії, до якої він сам має честь належати“.

Президент похилив голову.

Д. Лемерль справді був поручником при краєвій обороні. Він був також кандидатом націоналістичної партії в кварталі „Віей-Одрієт“. Він говорив далі:

— Певна річ, я признаю скромні та цінні заслуги, які віддають день-у-день поліціянти величезній людності Парижа. І я не був би згодився, панове, боронити перед вами Кренкебіля, коли б я бачив у ньому зневажника старого вояки. Закидають моєму клієнтові, що він сказав: „Смерть коровам!“ Значіння цієї фрази несумнівне. Загляньте до словника „бухацької“ мови, знайдете там: „Коров'яр“ — лінюх, дармоїд, що вилежується ліниво як корова, а не працює нічого; „корова“ — такий, що за гроші доносить поліції, шпідон. „Смерть коровам!“ — звичайний лайливий окрик у певних сферах. Але ціле питання в тому: як сказав це Кренкебіль? А навіть: чи сказав він це? Позвольте мені, панове, сумніватися в цьому!

— Не підозріваю в поліціянта Матра ніякої злої думки. Але він, як уже було сказано, має важку працю. Він іноді буває втомлений, знесилений, роздратований. У таких настрою він міг статися жертвою слухової галюцинації. І коли він тут каже вам, панове, що доктор Давід Матіє, офіцер почесної Легії, протомедик шпиталю Амбруаз-Паре, магнат на полі науки й чоловік вищого товариства, також кричав: „Смерть коровам!“ — то ми мусимо признати, що Матра був жертвою хвороби, манії, і то коли це слово не буде занадто сильне, манії переслідування.

— А навіть хоч би Кренкебіль крикнув: „Смерть коровам!“ то ще треба б знати, чи це слово в його устах мало характер проступ-

жа. Кренкебіль, це природній син перекупки, що вмерла від розпусти та п'янства; він уродився алкоголіком. Оце він перед вами, знівечений 60-літньою нуждою. Панове, мусите признати, що він не одвічальний.

Д. Лемерль сів, а президент Рурріш прочитав муркочучи ледве чути присуд, яким Жиром Кренкебіля засуджено на два тижні в'язниці і 50 франків грошової кари. Трибунал опер своє переконання про його вину на свідощті поліціанта Матра.

Коли його вели понурим коридором із палати справедливости, Кренкебіль почув страшенну потребу щирого слова. Він обернувся до ординанса, що провадив його, і озвався до нього тричі:

— Пане вартовий! Вартовий! Ге, пане вартовий!

І зідхнув.

— Оце два тижні тому... якби хто був мені сказав, що таке зі мною станеться!..

Потім висловив таку увагу:

— Дуже швидко говорять ті пани. Гарно говорять, але дуже швидко. Годі з ними порозумітися... А ви, пане вартовий, як міркуєте? Правда, що дуже швидко?

Але вартовий ішов не відповідаючи, ані не обертаючи лиця.

Кренкебіль запитав його:

— Чому не відповідаєте мені?

А вартовий усе мовчав.

І Кренкебіль мовив до нього з докором:

— Навіть до пса чоловік обізветься. Чому ж ви не обізветесь до мене? Навіть рота не отворите! Чи боїтеся, що вам із нього смердітиме?

Заведений назад до в'язниці, Кренкебіль не виходячи з чуда-дива, сів на своєму стільці, прикованому до стіни. Він сам собі не вірив, щоб судді могли помилитися. Трибунал своїми врочистими формами закрив перед ним свою слабкість. Він не міг вірити, щоб правда була по його боці, а не на боці тих урядників, яких поступовання він не міг розуміти. Йому годі було доміркуватися, що була якась діра в тій так гарній церемонії. Бо не ходячи ані до церкви, ані на засідання парляменту, він у своєму житті не бачив нічого так гарного, як суд у поправчій поліції. Він знав лише одно, що він не кричав: „Смерть коровам!“ А що його засуджено на два тижні тюрми, це на його думку була якась глибока тайна, один із тих артикулів віри, які вірні приймають не розуміючи їх, якась об'ява темна, грімка, гідна подиву і страшна.

Другого дня адвокат прийшов відвідати його.

— Ну, добродію, як же вам? Дуже тужно? Не падайте духом! Тиждень мине швидко! Не маєте чого дуже жалуватися!

— Та воно то... нема що казати, ті пани були дуже лагідні, дуже чемні. Ані в одного кепського слова... Я й не думав... А ординанс навіть натягнув білі рукавички. Ви не бачили?

— На добру увагу вам слід було признатися.

— Та може й так.

— Кренкебіль, маю вам сказати добру новину. Одна милосердна особа, яку я зацікавив вашим положенням, передала мені для вас суму 50 франків, яка піде на заплату кари, що вас засуджено на неї.

— Так коли ж ви дасте мені тих 50 франків?

— Я заплачу їх просто до каси. Не турбуйтеся!

— Все одно. Проте я дякую тій особі.

І Кренкебіль буркотів у задумі:

— Дивна річ усе те, що мені трапилось.

— Не беріть собі того до голови, Кренкебіль! Такі речі часто бувають, дуже часто.

— А не могли б ви сказати мені, куди вони заподіли мій возик?

Вийшовши з в'язниці, Кренкебіль знов тягнув свій возик по вулиці Монмарт, кричачи: „Капуста! буряки! морква!“ Він не сердився, не нарікав ні на кого за свою пригоду. Йому не лишилося по ній ніяких прикрих споминів. Навпаки, в його душі все це виглядало як театр, як подорож, як сон. А тепер він був рад, чалапаючи по болоту, по бруку вулиці й бачачи над своєю головою небо покрите хмарами, брудне, як вода в рівчаку, те звисне йому небо його рідного міста. Він зупинявся на кожному перехресті, щоб випити чарку горілки, а потім весело й свobodно поплювавши в жмені, щоб зробити слизькою свою мозолясту долоню, він ухопив за дишель і потяг свій возик. Горобці, ранні пташки й бідні, як і він сам, що шукали поживи на вулиці, ви-фуркували перед ним цілими веретами, вторуючи своїм цвіркотанням його крикові: „Капуста! буряки! морква!“

Стара господинька, що наблизилась і оглядала селеру, мовила до нього:

— А що це з вами було, батьку Кренкебіль? Цілі три тижні не було вас видно. Ви хорували? Ви трохи змарніли.

— Скажу вам по-правді, пані Майош: я подався був на пана.

Ніщо не змінилося в його житті, окрім того хіба, що він забігає до шинку частіше, ніж мав звичай досі, бо йому здається, що сьогодні свято, і що він поробив знайомості з милосердними особами. Трохи на підпитку він вертає до своєї халабуди. Простягшися на перині, він накривається мішками, яких позичив йому продавець макаронів із перехрестя і які служать йому за покривало, і міркує собі: „Тюрма, ховай боже, нема що жалуватися на неї. Чоловік має там усе, чого йому треба. Але всетаки у себе дома ліпше“.

Його вдоволення тривало не довго. Він швидко переконався, що його клієнти почали вовком дивитися на нього.

— Гарна селера, пані Куантро!

— Не треба мені нічого.

— Як то не треба? Адже не будете жити духом божим.

Але пані Куантро, не відповідаючи йому, вернула спокійно до великої пекарні, якої була властителькою. Склепичарки і сторожихи, що колись тислися до його возика, повного зеленини та цвіту, тепер відверталися від нього. Дійшовши до шевського склепику „Під ангелом сторожем“, вихідної точки, від якої почалися його судові авантури, він гукнув:

— Пані Баярдова, пані Баярдова, ви мені винні п'ятнадцять су від оноді.

Але пані Баярдова, що сиділа за своїм прилавком, не вдостоїла навіть обернутися в той бік.

Уся вулиця Монмартр знала, що старий Кренкебіль сидів у арешті, і вся вона не піз-

навала його. Чутка про його засудження дійшла аж до передмістя й до гучного перехрестя вулиці Ріше. Тут коло полудня він побачив паню Льору, свою добру й вірну клієнтку, похилену над возиком малого Мартина. Вона обзидала велику голівку капусти. Її волосся блискотіло до сонця, мов густі золоті нитки злегка покручені. А малий Мартинець, марна штучка, брудний смаркачина, клявся, що нема кращого товару над його. На цей вид у Кренкебіля заболіло серце. Він проволік свій возик аж до возика малого Мартинця і зламаним, плачливим голосом мовив до пані Льори:

— Чи то годиться спроневірюватись мені?

Пані Льора й сама знала, що вона не княгиня. Не в вищому товаристві вона виробила собі поняття про Іванову хату та про „вулій“. Але можна бути чесним у кожному стані, правда? У кожного є самолюбство, і ніхто не любить мати діло з чоловіком, що сидів у арешті. Отак і вона не відповідала нічого Кренкебілеві, а тільки здвинула плечима.

Старий продавець рушив далі, але почувачи зневагу, буркнув:

— Іди, йди, ти митко!

Пані Льора випустила з рук зелену голівку капусти і крикнула:

— Ади, стара коняка! Сам арешти витирає, а інших лає!

Коли б Кренкебіль був при холодній розвазі, він ніколи не був би докорив паню Льору її ремеслом. Він знав аж надто добре, що чоловік не вибирає собі стану, в якому нераз опиниться, що не все те робить, що б йому хотілося в житті, і що добрі люди бувають у кожному стані. Вів мав мудрий звичай не вва-

жати на те, що роблять його клієнти в себе дома й не погорджувати ніким. Але тепер він був сам не свій. Тричі він називав паню Льору миткою, стервом і червоточиною. Купка цікавих зібралася довкола пані Льори й Кренкебіля, які обмінялися ще деякими лайками так само масними, як і перші, і були б лаялися ще бог зна доки, якби поліціян, появившись раптово, своїм мовчазним та непорушним видом не був їх відразу зробив так само німими й непорушними, як і сам. Вони розійшлися. Але ця сцена до решти вбила Кренкебіля в опінії цілого кварталу Монмартр та вулиці Ріше.

А старий яринар ішов буркочучи:

— От іще каракатиця! Нема другої такої каракатиці, як ця баба.

Але на дні своєї душі він не за це сердився на неї. Він не погорджував нею за те, що була тим, чим була. Навпаки, він поважав її за те, що була ошадна й заможна. Давніше вони нераз радо розмовляли з собою. Вона говорила йому про своїх родичів, що жили в селі. Вони обоє змовлялися оброблювати маленький огородець і годувати курей. Це була добра клієнтка. Та бачачи, як вона купувала капусту у малого Мартинця, у того замузаного смакача, у того не-знати-що, він почув, як його замлоїло в животі; а коли побачив, що вона відвертається від нього з погордою, то йому не стало терпцю, і — на тобі!

Та найгірше те, що вона не одна поводитися з ним, як із паршивцем. Ніхто тепер не хотів знати його. Як пані Льора, так само й пані Куантро пекарка, і пані Баярдова з-під „ан-

гела сторожа" погорджували ним, відпихали його. Вся суспільність, ади!

Та ось як! За те, що чоловіка на два тижні засадили в тінь, то він уже не здалий навіть на продавця петрушки! Чи це ж по правді? Чи тож розум дати вмерти з голоду чесному чоловікові за те одно, що мав непорозуміння з поліцайниками? А коли не може продавати ярини, то йому не лишається нічого іншого, як здихати.

Як попсоване вино, так і він робився оцтом. Посперечавшись з Льорою, він мав подібні перепалки з усіми іншими. За нізачо він говорив грубіянства своїм покупчиням, і прошу вірити, говорив, не обвиваючи нічого в бавовну. Коли котра надто довго обшупувала товар, він зараз назве її хляпатурою та лемішкою. Так само в шинку він шукав собі зачіпки з товаришами. Його приятель, продавець макаронів, не пізнав його й говорив, що цей кроть-його-за-ногу Кренкебіль, то правдива шевська смола.

Лихо зробило його несправедливим. Він мстився на тих, що не робили йому нічого злого, а іноді на слабших від себе. І так він заїхав поза вуха Альфонсові, синові шинкаря, за те, що той запитав його, чи добре там у Івановій хаті? Він тріснув його і сказав:

— Ти пущівірку! Твій батько повинен би сидіти в Івановій хаті замість набивати кабзу, продаючи людям отруту.

Вчинок і слова не чинили йому чести; продавець макаронів справедливо вияснив йому, що дитину не слід бити та й не слід докоряти їй батьком, якого вона не вибрала собі.

Він почав пити. Чим менше заробляв, тим більше пив горілки. Колись ощадний і твере-

зий, він тепер сам дивувався, що таке сталося з ним.

— Я ж ніколи не був ласуном! — говорив він сам до себе. — Мабуть так, що чим чоловік старіє, тим дуріє.

Іноді він гостро осуджував свою ледачість та неробство:

— Гей, старий Кренкебілю, нездатний ти ні до чого, хіба де на смітник.

Іноді він дурив сам себе й вмовляв у себе, що це з потреби.

— Адже ж треба від часу до часу випити порційку, щоб додати собі сили, освіжитись! Чую, що там щось пече мене в шлунку. І ніщо так не освіжує мене, як та паруха.

Часто він запізнювався на ранішній торг і набирав посліднішого товару та й то набір. Одного дня, чуючи скипання в ногах і втому в серці, він не рушив свого возика з шопи і провів увесь божий день, швендяючися коло пані Рози, флячниці, та коло всіх шинків на торговиці. Вечором, сидючи на коші, він задумався й почув докори сумління за те, що так занедбується. Він пригадав собі свою колишню силу й давню працю, довгі мандрівки і щасливі торги — ті незчисленні дні, все однакові та повні праці: сто кроків — ніч — торговиця — ось і торг; ось він обережками набирає ярину, хитро-мудро укладає її в своїм возику, на один дух з'їдає цілий чорний хлібець від мами Теодори — ще теплий; і ось розлягається його голосний крик, мов п'яння когута, що потрясає ранішнім повітрям. Він тягнеться багатолюдними вулицями, — це так тягнеться ціле його життя, невинне та невибагливе, життя чоловіка-коняки, що цілого пів століття розвозив на своїм возику подушних

та запорошених вулицях свіжу зеленину з далеких огорodів. І киваючи головою, він зідхав:

— Ой ні, нема вже в мене тої сили, що бувало. Кінець зі мною! Доти збанок воду носить, доки вухо не вірветься. А надто від часу моєї пригоди з властями мій характер змінився. Я щось не той став, що вперед був!

— Еге ж, не той став! Не стало моральної сили. Чоловік у такому стані, це немов той, що впаде на землю й не може встати, а всі прохожі топчуть по ньому.

Надійшла нужда, чорна нужда. Старий яри-нар, що колись носив повні кешені дрібних, тепер не мав ані зламаного гроша. Була осінь. Його вигнали з комірки, і він спав у шопі на возах. Три тижні вже йшов дощ, рівчаками по вулицях пливла повінь, заливаючи шопу.

Скулившись на своєму возику серед брудної води, в товаристві павуків, щурів та виголоднілих котів він думав у пiтьмі. Не їв нічого весь день, не мав чим укритися так, як колись укривався мішками продавця макаронів, — і йому пригадалися ті два тижні, коли то уряд давав йому їсти й постіль. Він тепер завидував арештантам, що не терплять ані голоду, ані холоду, і йому шибнула в голову думка:

— Адже ж я знаю спосіб, то чому ж би мені не вжити його?

Він устав і вийшов на вулицю. Було мало що по одинадцятій. На дворі було темно і слотовато. Стояла сніжниця, мокра й холодніша від дощу. Рідкі прохожі тислися поблизу murів, попід окапами.

Кренкебіль пройшов попри церков святого Євстахія і завернув на вулицю Монмартр. Вона

була пуста. Один одніський поліціян стояв на тротуарі на розі церкви під газовою лампою. В світлянім околі тої лампи видно було немов дрібний червоний дощик. Поліціян заслонився від нього гумовою капузою. Його лице зблизька виглядало спокійно й сумовито. Мав грубі вуса, коротко пристрижені, сиві. Це був старий сержант, чоловік яких сорока літ.

Кренкебіль стиха наблизився до нього й не-смілим, притишеним голосом промовив:

— Смерть коровам!

Потім ждав наслідків цього сакраментального оклику. Але наслідків не було ніяких. Сержант стояв непорушний і німий, зложивши навхрест руки під своїм коротким плащем. Його очі широко отворені, що світилися в сутінках, гляділи на Кренкебіля з якимось смутком, бачністю й погордою. Кренкебіль здивований, але все ще надставляючи решту своєї рішучости, пробелькотів:

— Смерть коровам! Кажу вам ще раз!

Настала довга мовчанка, в якій чути було лише цяпкання дощу серед пронизливого холоду. Нарешті сержант промовив:

— Не годиться так казати... Певна річ, що не годиться! Чоловік у ваших літах повинен би мати більше тямки. Ідіть собі спокійно далі!

— Чому ж мене не арештуєте? — запитав Кренкебіль.

Сержант похитав головою під своєю мокрою капузою.

— Е, якби то прийшлося арештувати всіх балапасів, що балакають таке, чого не слід балакати, то було б у мене діла!.. І нащо б то придалося?

Кренкебіль, зачудований тою великодушною байдужністю, довгу хвилину стояв остовпілий і німий, ногами в рівчаку. Та заким рушив далі, він попробував оправдатися.

— Це я не до вас мовив: „Смерть коровам!“ Ані до вас, ані до нікого іншого. Це задля ідеї.

Сержант відповів непохитно лагідно:

— Чи то для ідеї, чи для чого іншого, цього не слід казати. Бо коли чоловік сповняє свій обов'язок і приймає немало невігоди, то не годиться лаяти його глупими словами... Прошу вас ще раз, ідіть собі далі!

Кренкебіль похилив голову, звів безвладно руки й почалапкав під дощем, поки не щез у пільмі.¹

¹ Це оповідання, передане тут з деякими скороченнями, послужило авторові основою триактової драми, яка з великим успіхом була виставлена в одному із паризьких театрів.

САВКА ДУДАР

Новеля

Дух віє, куди хоче, і ніхто не знає його шляхів. Звелить грудці землі, щоб зробилася душею, і душа виростає з грудки землі; звелить стеблині зілля, топтаній на шляху, зробитися генієм, і геній повстає з потоптаної стеблини.

Отак подув духа перейшов над головою Савки, і Савка вродився музикантом. Дух сказав йому: „Даю тобі те, чого ти в мене не просив, і беру тобі те, чого б ти мені не віддавав ніколи; даю тобі геній, а відбираю тобі спокій. Будеш творити, але будеш терпіти вічну спрагу невідомого; тебе буде тягти до безконечного, але в своїм житті ти не знатимеш нічого, крім муки. З проміння зірок ти збиратимеш мелодії, в гуркоті грому знаходитимеш акорди“.

Сказавши це, дух полетів шукати інших жертв, а Савка одержав душу, що мала не зазнати нічого, крім муки.

Задуманий і мовчазний він любив самоту і блукання, але не любив праці. В товаристві свого пса він ходив бог зна куди й вертав аж тоді, коли не ставало хліба в його полотняній торбі. Коли його питали про що, не відповідав; коли його били, був німий. Лише пес знав, лише зорі знали, куди він волочився днями й ночами.

Днями в лісі, ночами в полі та в ярах Савка слухав... музики. У тій безмірній концертній залі, освітленій зорями, умаєній зеленню, надиханій усіма пахощами, що йшли від збіжжя й лук, душа хлопчини поринала в співучих хвилях, що долітали до неї на крилах леготу або бурі. Він знав усі дрожання, розсипані над землею, підхоплював навіть найнезамітніші, і записував у своїм мізку все те, що раз підхопив. У нього була своя теорія, своя система. Він знав, що деякі тони плачуть, а інші сміються; знав, що одні котяться, мов джерельна вода, а інші падають, мов перли з розірваного намиста. Вітер, що свище, і жайворонок, що дзвонить набожну пісню; бджола, що бринить тоненько, і джміль, що гуде басом,— уся та оркестра захована в хмарах, у деревах, у світах,— Савка знав її і щоб слухати її в тиші, тікав із дому, ходив, блукаючи, далеко... Лише його пес знав, лише зорі знали, куди...

З пів десятка сопілок висіло коло його пояса, а кожний з тих імпровізованих флейтів був відмінної довжини й грубости, кожний мав викликати інші тони; та Савка не вмів заставити їх говорити разом, і це була найбільша мука його життя.

— Рудько!—мовив він інколи до свого пса.— Якби ти вмів дути в таку дірку, ми оба зробили б музику. Але ти не вмієш нічого, ти собака та й годі.

Тоді Рудько на знак задоволення махав хвостом, лягав при ногах свого пана і дрімав під свистіння сопілки. Савка переривав сам себе:

— Ні, це не те,—буркотів він.—Ще чогось... чогось не стає. Сопілка не каже всього.

І спершися ліктями на коліна, схопивши чоло в долоні, гублячись очима в степу, він марив.

— Горобці дурні,—говорив сам собі не раз,— вони не тямлять нічого. Але соловій мудрий, жайворонок мудрий, покропивка мудра... вони все знають: вони співають. Ой, які вони мудрі! Вони такі малесенькі й ніхто не навчив їх цього...

І Савці ставало сумно, бо пищавка не говорила всього; йому ставало сумно, бо він хотів знати все... Що таке? Ой! оте таємне знання, що вчить пташок співати, а чоловікові дає змогу зробити такий струмент, що викликає пісні в душі людській.

Родичі хлойцеві не знали, як довести до порядку цього непоправного волоцюгу. Бійка не помагала нічого, приймав її мовчки; але раз побитий, він ховався й не показувався, поки не зголоднів. Чим частіше його били, тим довше його не було дома. Та ось одного дня вся родина зібралася на нараду і, бачилось, винайшла радикальний спосіб, щоб поправити непоправного.

— Йому одинадцять літ,—мовив старий Салюк,—і він не береться ні до якої роботи. В таких літах усі господарські діти працюють, а наш лише сором робить родичам. Завтра заставлю його до плуга, нехай поганяє воли.

Савка затремтів, почувши такий невмолимий засуд, його серце бунтувалося; та другого дня, з великим батогом із гудзоватого мотузка в руці він поганяв воли поперед свого батька, і почалася праця. Держачи в одній руці батіг, а в другій волівід, причеплений волам за роги, Савка бігав по борознах. А там у степу співав жайворонок, співали бджоли, все співало. Ой, мука!

— Гей, гей, волики!—кричав батько. — А в тебе нема рота, щоб крикнути, ти шибенику, ти дармоїде. Воли поснуть, отак ідучи. Кричи, собачий хлопче!

— Гей, гей!—повторяв хлопець крізь сльози, що затуманювали йому зір.

Кілька хвилин робота йшла, бачилось, як слід, але Савка, розсіяної вдачі, легко забувався. У тій хвилині жайворонок піднявся під небо, а його голос лився згори соняшним промінням, благословляючи працю рільника.

— Тату,—мовив нараз хлопець,—чуєте?

— Що таке?

— Співає... паде, мов дрібні перли.

— Гей, гей, драбуго! Будеш їсти перли, як не стане хліба.

Савка похилив голову й потюпав далі, а слідом за ним волікся його вірний Рудько. Це йшло так якийсь час. Нараз хлопець шарпнув раптово за волівід, що служив йому за поводи; спуджені воли метнулись убік, плуг перевернувся, леміш вискочив із борозни.

— Тату,—мовив Савка,—он там, у сухих бодяках дме вітер, немов у сопілку грає.

Цього було забагато. Салюк розлючений, виведений із терпцю, вхопив батіг із рук хлопця, вхопив його за плечі й ну ж бити.

— Ти не гідний ходити за плугом!—кричав він. — І ти хочеш жити на світі? І як могла земля видати таку душу, як твоя! Який злий дух був при твоїм уродженню. Від самого вродження ти проклятий, ти дармоїде, волоцюго, ти чортівський дударю.

Удари батога сипалися без милосердя; нарешті Савка заверещав із болю. Рудько насторожив вуха; якусь хвилину він міркував,

що воно діється—і зрозумів. Наїживши шерсть від хвоста до голови, бистрий, як блискавка, він кинувся на старого й цілою силою своєї пащеки вхопив за рам'я руки, що держала батіг і зупинив биття. Селянин і собі ж видав хриплий окрик; батіг упав на землю. З заіскреними очима, грізно вишкіривши зуби пес стояв між батьком і сином.

— А, поганець!—крикнув Салюк.—Ти стільки ж варт, що й твій пес, ти ходачнику, ти міхоноше! Чекай, драбуго, завтра підеш у степ пасти свині, бо це сором для плуга, це зневага для святої божої землі дати тобі плентатися по борознах. Дурний туман! Він чує сопілку, ади! Бачить, як перли сиплються з неба! Ах, ти нуждо! Підеш за свиньми!

Щось, немов проблиск радості, прояснило нараз лице Савки, залите слізьми. Те, що батько вважав найбільшим упослідженням, хлопцеві видалося найвищим щастям. Як то! гонити свині! Але ж це нічого; але степ, свобода, ось у чому річ! Ой, свобода!

Та Савка зумів у пору запанувати над собою й не зрадити своєї великої радості. Аж вечором, коли був сам із Рудьком, він обняв пса і притулив до себе, цілував його в морду й говорив до нього стиха:

— Люблю тебе більше, як тата. Завтра, Рудьку, завтра підемо в степ... розумієш, у степ!

Звір качався при ногах хлопцевих і, бачилось, зрозумів його безмірне щастя.

Ясний літній поранок застав Савку готового до виходу; чотири молоді веприки, випущені з хліва, були поручені його доглядові. Мати подала йому полотняну торбу, повну

хліба й солених огірків, веліла йому взяти палицю для держання худоби в послуші й у належнім порядку, а коли все було готове, батько, все грізний, все невмолимий, показав Савці свій затулений кулак і вважав потрібним дати йому научку на прощання. Він мовив:

— Парубок у твоїх літах уміє вже гонити воли, навіть ходити за плугом, коли треба; але бог мене покарав, давши мені тебе. Ти стільки ж варт, що й оцей Рудько; ти така сама собака, як і він.

Пес, чуючи, як говорили його ім'я, підняв морду на вітер, а почувши, мабуть, у непривітнім голосі селянина наближення якоїсь нової бурі, сів при ногах Савки і вишкірив зуби на старого.

— Замість орати святу землю, ти підеш пасти свині, ти лінюху, ледащо, волоцюго! Ні богу, ні людям ти не здався нінащо; ти не варт їсти того хліба, що тобі дають. Іди ж тепер, але як мені погубиш веприки, як не будеш пильнувати їх старанніше, ніж було твоє орання, то горе тобі, дармоїде! Заб'ю тебе на смерть! Заб'ю тебе й твого пса, розумієш?

В одній руці держачи палицю, а другою гладячи Рудька по голові, Савка зі спущеними очима слухав цього упімнення.

— Старий, — мовила мати потихо, — не пуджай хлопця! Ну, нехай яке лихо станеться з веприком, він готов не вернути більше додому. Чи ж він тому винен, що бог дав йому душу, неподібну до інших.

— Мовчи! Ти не розумієш нічого! — І обертаючися до хлопця, він мовив: — Затям собі мої слова. Клянуся своїм життям, що воно не мине тебе.

Він копнув ногою пса й випхав хлопця за ворота. Мала громадка рушила, пішла. Савка квапився вийти на степ. Ох, степ! Який він був гарний під золотим промінням цього ранку! Залитий світлом і росою, тремтючий усіма голосами, що неслися в безконечність, він розкривав перед Савкою світ невовимих мрій і гармонії летючої, мов сонний привид. Осяяний сонцем простір розлягався широко-широко, як спокійне море, широко, як небо, де золотисті голівки квітів та козельцю виглядали мов зірки, що впали з неба на землю. А самота була така глибока, супокій був такий величний. Лише легесенький вітер бігав по росі, лише невидимі співаки голосили пісню життя і щастя.

На цей вид Савка зупинився на хвилину. Він не аналізував того, що бачив—такий спосіб думання був недоступний йому—він відчував. Бальзамічний подих поля, пташки, що розмовляли з богом, роса, що заплodнювала землю своїми слізьми, і квіти, що пили росу,—вся та велична поема природи поразила його душу, темну, та проте багату всіма силами нерозвитими, але дужими, його охопила якась невідома течія, що надходила десь іздалека й розливалася над ним, як соняшне проміння розливалось над степом. І як степ приймає те проміння, не знаючи, відки воно йде, родить квіти, не знаючи пощо, так само й Савка приймає цю таємну течію й уся його істота співала, тремтіла та рвалася до чогось світляного та невідомого.

— Рудьку,—мовив він до пса,—бачиш? Підемо далеко, далеко, дуже далеко! Степ великий.

Рудько підскакував із радості; уважніший від свого пана, він зганяв до купи непокірну черідку всяк раз, коли бачив, що вона розходиться та не хоче слухати.

Під полудень вони отак дійшли до стін високої могили, з якої вершка можна було окинути оком величезний шмат рівнини. Озерце води, утвореної з весняних дощів і захищеної від сонця густим зіллям, вилискувалось недалеко від могили й відбивало в собі синяву неба.

— Рудьку, — мовив хлопець, — пора б нам спочити. Приляжмо та поснідаймо.

Від боханка хліба, який дала йому мати, Савка відкroїв часть для себе й часть для пса, і на цю пору забув про веприків.

Скінчивши снідання, хлопець видобув свої сопілки, розложив їх на траві, починаючи від найкоротшої й найгрубшої, та кінчаючи найдовшою й найтоншою. Він попробував їх пальцями одну за одною й буркотав потиху назву кожної з них:

— Джміль, бджола, покропивка, жайворонок, соловій. Ось і всі.

Вдивляючися в струменти, напружено вслухуючися в звуки, що припливали з подувом вітру, він сидів задуманий. Нарешті взяв одну сопілку.

— Бачиш ти, — мовив, — соловій має троякий голос, немов три слова; а сопілка не може вимовити їх. Ой, знаю добре, що не вимовить, бо в неї нема соловієвого розуму.

Добру хвилину він дув у сопілку й по даремних зусиллях, щоб передати спів пташини, зупинився зневірений. Пес глядів на нього.

— Рудьку, Рудьку, — коикнув хлопець, — це не так треба грати. Соловій не так співає.

Ану я попробую голосом. Рудьку, послухай трьох слів соловієвих.

Він кинув у степ першу фразу, мов протяжний свист пташини, потім другу, що покотилася прудко, і нарешті третю, що тремтіла, мов трілер. Пес нащурих вуха, а коли захочений цим знаком Савка продовжав свій концерт, Рудько почав озиратися цікаво, а далі кинувся нишпорити по високім бур'яні, шукаючи пташка, який, бачилось йому, був десь близько. Щасливий, урадований своїм успіхом, маючи в Рудькові такого слухача та непомильного суддю, хлопець наслідував то соловія, то покропивку, а одурений пес слухав з чимраз більшим зацікавленням і раз-у-раз нишпорив, махаючи хвостом. Радість Савкова була величезна; він обіймав наївну й інтелігентну звірюку.

— Спочинь тепер, — мовив він, — я заграю на сопілці. Заграю тої, що плаче, слухай.

Мелодія попливла звільна, сумовито. Савка не зупинявся; на крилах пісень його дух улітав. Куди? або він знав? Він блукав очима в далечині; сказав би, він гонив за тонами, що втікали, що щезали перед ним у просторі, так як світло віддаляється й гасне.

Концерт тривав довго. Сонце вже підбилося геть угору; зможений денною спекою Рудько, простягшись в тіні будякового корча, спав і хропів; бджоли, прилітаючи здалека, збирали з квітів щорічну данину; метелики своїм мовчазливим летом хвилювали прозоре повітря, а Савка не переставав грати. Та коли спека ще дужче змоглася, він також почув, що ломить його сон; його пісня тяглась жалібно й легенько втихала, нарешті замовкла, сопілка

висунулась на землю, отяжіла голова хлопцева похилилася на бік Рудька, і Савка заснув.

Продовжені тіні великих будяків означали досить пізню пору дня, коли він прокинувся. Він повів очима по степу й раптом у його душі віджила згадка про веприків, повірених його доглядові.

— Ай, а веприки?.. Де мої веприки?

Він не знав, Рудько знав ще менше. Хлопець пригадав собі, що бачив їх, як купалися в болоті калюжі, але тепер бачив там лиш одного; а де ж три інші?

— Рудьку! — крикнув розпачливо хлопець.

Пес, збуджений зо сну, скочив на задні ноги.

— Рудьку, — кричав Савка, — веприки пішли кудись, а ти не бачив нічого!

Пес потряс вухами, пошкрябався в бік і глядів уважно на свого пана.

— Шукай! — мовив цей. — Шукай, а то мене заб'ють на смерть... і тебе також, не чув хіба? Шукай!

Він свиснув щосили й показав псові останнього веприка, що, лінивіший від інших, досі ще купався в водяній калюжі. Розбуджений хлопцем Рудько, бачилось, зрозумів його смуток; задерши хвіст угору, вітрячи носом, він кинувся в бур'ян.

— Шукай, шукай! — повторяв Савка, плачучи.

Пес і хлопець бігали по степу. Минали години, сонце хилилося на край обрію, а веприків ані сліду. Як то? Згубилися? вкрадені? Ой, аж тепер будеш знати, як грати серед свиней і збирати перли, що падуть із неба! Переляканий, задиханий хлопець вернув до могили, де все ще застав одного веприка, що

лежав, простягшися на краю калюжі. Він ізняв із себе шкіряний поясок, що замість оздобив був надітий поверх широкого, червоного пояса; тихенько наблизився до сонної скотини й зав'язав узел на одній його задній нозі. Хоч цю останню скотину мав оце в руках; але згубивши три інші, що мав робити тепер? Вертати до батьківського дому? Вертати, щоб там його забили на смерть, його і його пса, якого він любив більше, ніж батька? Що за розпука? Ні, він не верне додому; піде в степ, і першому ліпшому, кого здибле, він розповість своє нещастя, попросить у нього захисту й опіки для себе й для Рудька; а в відплату за цей захист дасть йому свого веприка. Ось як! Повзявши цю постанову, він пустився йти навгад, ведучи на ремені веприка й супроводжений іззаду псом.

Синяві сумерки спускались на степ і затемнювали його; декілька зірок уже визначилось на тихім, глибокім небі. Щоб потішати себе, Савка витягнув сопілку, яку називав бджолою. Він наготовився заграти щось таке, що плаче, коли нараз вітер доніс до нього запах диму й далекі голоси струнного інструменту.

Що це таке? Що за диво? Чи це степ грав так, чи, може, злий дух самоти, що любить заманювати запізнених мандрівників. Хлопець зупинився, надслухоючи; музика, ослаблена через віддалення, бриніла раз-у-раз.

— Хто це може грати? — запитував себе приблуда. — Адже ж у цьому боці нема ні села, ні хутора, ні хати, нічого...

Рудько вітрив здалека і глухо гарчав.

— Будь тихо! — сказав Савка. — Не смій гавкати.

Пес наїжився, але здавив своє гарчання.

Савка не був боягуз; він знав степ, зі авночі, проведені під ясними зорями в яким-будь ярі або під забутою копицею сіна; він знав волоцюг, яких здибав від часу до часу, а з деякими навіть був у побратимстві. Але людська музика в тім відлюддю, це було щось таке, чого досі він не здибав ніколи. Хоч не боягуз, він був цікавий, а попиханий любов'ю до музики, він подався в напрямі до звуків, що долітали до нього чимраз виразніше.

— Хтось грає, хтось грає, — повторяв хлопець. — Тихо, Рудьку, тихо, не гавкай!

Тягнувши опірного веприка, забувши про трьох інших загублених, він побіг у напрямі, звідки виходили таємничі звуки.

— Хтось грає, хтось грає! Рудьку, біжим.

Музика, ще злегка приглушена, розливалася по соїнім степу; здавалося, що вона раз піднімається до синьої високости, то знов губиться в сірій вечірній глибині.

— Хтось грає, хтось грає! — повторяв Савка.

Але веприк був глухий на це вухо; сердитий за те, що його вели на прив'язі, непокірний розказам, як усяка свиня, він шарпався під тиском ремня і квичав щосили. Тоді Рудько люто кинувся на нього, вхопив його за хвіст, струснув його за голову і причепившись до вуха, яке держав міцно в зубах, попровадив його звільна, тріумфально. Ця пекельна музика заглушила іншу, небесну, що доходила хто зна відки.

— Чорте вталапаний! — кричав Савка. — Подумав би, що верешиш навмисне, аби не дати мені чути. Пусти його Рудьку, а то він рипітиме до завтра.

Пес пустив вухо брудної скотини й настав зглядний супокій.

Нараз, на тлі глибокої, чимраз густішої пільми Савка побачив блиск великого вогнища; здавалося, що там була також невидима оркестра. Цим разом хлопець розпізнав скрипку, бубен з дрібними срібними брязкальцями й щось немов сопілку, але далеко голосніше, чистіше від усіх тих сопілок, які він майстрував досі.

Зачудований, причарований він зупинився без руху. Серце в нього билось, кожна жилочка в його тілі тремтіла, як струни інструменту за потягом смичка.

— Ой, боже мій, — скрикнув хлопець. — От якби то хто міг навчити мене грати так, як грають оті там!

У тій хвилині скрипка немов заговорила людським голосом, глибоким і поважним, а брязкальця, трясучися рясним дощем звуків, відповідали їй приємним, жартливим сміхом.

Веприк не кричав уже. Савка міг тепер чути цілість тієї дивної оркестри. Ой, яка ж вона була гарна. Серед тихої ночі, під зоряним небом, серед безмежного степу музика, та й ще яка музика. Він ніколи не чув нічого подібного. Кожний звук був теплий, іскристий, немов прискав іскрами з якогось вогнища; флет співав і його голос лився по степу лагідний, м'який, мов пух квітів уношений вітром, мов добре слово, яким закохане серце промовляє до другого серця.

Пробігши значний шмат дороги так швидко, як це було можна з упертим та непокірним веприком, Савка нараз опинився перед несподіваною та незвичайною появою. Довкола ве-

ликого горючого вогнища він побачив рухи якихось людей зі смаглявими лицами та кучерявим волоссям. Казанок, завішений на зеленім триніжку, хитався над огнем; великий віз, накритий полотняною будою, займав осередок освітленого місця. Діти зовсім голі, дівчата й хлопці всуміш, переверталися перед огнем і бавилися з великим ведмедем, що мав на собі ланцюг, присилений до ніздрів, і відповідав на їх крики комічними рухами і глухим муркотанням. Освітлені фантастичним блиском вогнища жінки, також мало не голі, стирчали, мов розхрістані відьми, мов пекельні привиди; а далі величезне шатро, задом оперте о віз, простягло до землі свої фалди з подертого полотна, полатаного, почорнілого від дощу та дорожньої пиляки. Трохи одалік від огню, серед простору менше зайнятого, кілька мужчин творило оркестру. Старий грав на скрипці і бачилось, проводив іншим музикантам, що достроювалися до нього.

Широко отворивши рот і очі, Савка під ослоною ночі придивлявся тій дивоглядній картині.

— Циганський табор! — сказав він тихо.

Рудько, завітривши ведмедя й увесь цей невідомий світ, подавав палкі знаки неспокою та зворушення.

— Тихо! — командував Савка.

І не думаючи ні про яку можливу небезпеку, він дав себе вколисувати та впоювати всевладній силі тої гарячої, мальовничої, зачарованої музики. Гарчання пса долетіло нарешті до слуху циганів. Занепокоєні без сумніву тим, що вони не самі, деякі мужчини відділилися від табору й рушили просто до Савки. Хлопця

окружили й повели. Одною рукою тягнувши свого веприка, а другою держачи Рудька за довгий кудлін на карці, отак він станув перед чорною громадою. При виді цієї наглої появи оркестра зупинилась і загальний розрух зчинився в циганському таборі. Старий скрипаль, що, бачилось, був головою банди, наблизився до хлопця і придивлявся йому уважно.

— Що ти тут робиш? — запитав його.

— Слухаю музики... я прийшов...

— Аріме, — мовив тихо до начальника один із тих циганів, що привели Савку, — ця свиня певнісько крадена. У хлопця мабуть легка рука, ади!

— Ти вкрав його? — запитав старий, показуючи на веприка.

Хлопець, цим разом переляканий, не відповів нічого, та заким мав час отямитися, цигани відібрали в нього веприка. За кілька хвилин табір залунав голосним ричінням скотини, коли її різали.

Усі посідали коло вогнища, готовили велику вечерю. Циган, що його кликали Арімом, розпитував хлопця далі.

— Ти звідки?

— З села.

— З якого села?

— Он звідтам.

І Савка показав рукою в напрямі, де сховався місяць.

— Що робиш у степу?

— Граю.

— А веприк — був крадений?

— Коли верну додому, батько заб'є мене.

Щодо цього пункту він не хотів сказати нічого більше.

— Візьмім його з собою, він нам здасться,— повторяв циган, що вже обзивався перед тим.

— Лишишся з нами,— мовив Арім,— але коли поспробуєш утікати, життя не твоє.

Савка почав плакати. Переляк здавлював його серце, але надумавшись добру хвилину, він мовив, хлипаючи:

— Бодай навчить мене грати так, як ви.

— А ти музика?

— Ой, або я знаю? Але в голові у мене щось таке чується, таке... Або я знаю, що таке. Я рад би грати, грати... День і ніч чую співи... Співи всюди, всюди... Хочу грати.

Осмівившись, він показав свої сопілки. Арім згідно зирнув на них.

— Це дудки, це не варто нічого,— мовив він.— От скрипка, вона гарна, вона говорить.

— Ой, знаю, що говорить! Навчить мене грати; я не тікатиму від вас ніколи, робитиму все, що захочете.

— Ану,— мовив старий,— бери свої дудки; я заграю, а ти слухай, а потім гратимеш за мною.

Савка, не зводячи очей із музиканта, загіпнотизований звуками, що лились-розливалися, слухав тремтячи, просвітлений. У тій хвилині екстази він забув усе: і чорних, грізних відьом, і свого останнього веприка, якого вони вкрали, і свою власну особу, що зробилася чужою власністю. Уся його душа, усе його життя висіло на чародійській скрипці; він дихав, упиваючись її тонами.

Ах, так, він піде з циганами, він навчитися грати, як вони. Батько не знатиме про нього нічого, не вб'є його. Лиш одна музика, порушуючи серце, захоплене нею, може зродити

почуття безпечности й довір'я, покрити забуттям смуток і небезпеку. Під переможним впливом цієї чудотворної сили Савкова тривога уляглась, неволя у циган перестала видаватись йому такою ненависною. Ану ж вони навчать його грати, а коли він посяде цю тайну, що переслідувала його ночами, мучила днями, то про все інше йому байдуже. Він матиме музику, то матиме й свободу.

Поки хлопець стояв недвижний і затоплений у екстазі, Арім торкнув його, щоб грав за ним.

— Ти вже досить наслухався, тепер грай, — мовив він.

Така вже вдача душ, наділених інтуїцією, що досить їм одної музикальної фрази, щоб довести їх до розуміння й засвоєння цілої ідеї, що нагло відкривається їм. Як усі майже вроджені артисти, Савка мав інтуїцію невідомих річей і ненаситну жадобу, що перла його до їх пізнання.

У тій рішучій хвилині утворився невидимий зв'язок між томленим духом хлопчика й душею відхненого цигана. Ані один, ані другий не міркував про це, і коли хлопець почував, що тут є щось таке, що опановує й підневолює його, циган, свідомий своєї сили, почував потребу, щоб хтось подивляв його.

По наказу скрипаля Савка взяв дудку, що називалася солов'єм, і наслідував капризну та повну перескоків мелодію, що тремтіла під смиком віртуоза. Здавалося, на світляній дорозі гармонії два генії, оба невироблені, оба могутні, стрічалися й розуміли себе, бо коли скінчився цей дивний концерт, Арім довго глядів на хлопця і промовив до нього:

— Навчу тебе грати.

— Ах, візьміть мою душу, лише дайте мені музику,—кричав хлопець.

Циган усміхнувся на всі свої пишні, білі зуби й відповів:

— Будеш грати на скрипці?

— На скрипці!.. Вона казатиме мені все, правда?

— Все.

У степу, під зоряним наметом, перед огнищем табору розпочалася для Савки школа музики, школа свободна, дика, розчіхрана. Ах, свобода! степ! Музика любить їх, душа в них губиться, думка творить. Це безконечність.

А рідне село? А батьківський дім? Чи хлопець не побачить їх більше?

Овва, а пощо? Бог штуки заздрий і виключний; він забирає все у тих, що люблять його, і Савка віддав йому все: і батька, що бив його, і дім, де він був нещасливий, і свою бідну душу, томлену вічною спрагою. Нічого не лишив собі окрім пса.

І життя попливло. Приємне? Ні. Незалежне? Так. Сьогодні тут, завтра там, раз направо, раз наліво; іноді ситий, часто голодний — бо не щодня траплялося різати веприка. Савка жив під шатром номадів, під зоряним небом, жив, бо коло нього була музика.

Дух старого Аріма не був йому ворожий: музикальний геній цигана відчував геній хлопця і, не вміючи навіть назвати того почуття, що зародилось отак, той чоловік із бронзовим лицем, із огнистим поглядом полюбив того хлопця з білявим волоссям, з синіми замисленими очима.

— Він не з нашої крові,—мовив голова табору,—але в нього в серці скрипкові струни.

Цим сказано все.

Батько Савки згубив усякий слід утікача. Де його шукати? Як? Та проте його шукали, бож будь-що-будь хлопець усетаки дитина, а нарешті свині...

Дні минали; дома ще надіялися; та коли минули тижні й місяці, всяка надія щезла й мати мовила до батька:

— Мій син пропав, мої очі не побачуть його більше. Це ти, поганий старцуне, відстрашив його.

— Е, що там! А мої свині нічого не значать?— відповів старий.

— Ти був з ним занадто гострий. Коли б лише він живий, мій бідний хлопчик!

Минуло п'ятнадцять літ.

Одного дня в Савковім родиннім селі селяни побачили незнайомого молодого чоловіка, без сумніву мандрівця, що прийшов іздалека. Під своєю буркою він мав скрипку, старанно завинену; обік нього була гарна жінка з волоссям чорним, як вороняче крило, з очима темними, як ніч, глибокими, як безодня.

Сумний і понурий він вийшов із села, та дійшовши туди, де була його крайня границя, він обернувся напруго, немов посилаючи останнє прощання місцю, якого, може, не мав бачити більше. Його погляд блукав по полю і спинився нарешті на хатчині, ослоненій тінню старої груші. Незнайомий довго придивлявся тій білій хатчині, захованій у тіні, і заплакав.

— Зоро, — мовив до жінки, — це була моя хата.

— Тобі жаль?

Мужчина не відповів нічого.

— Жалуєш, — повторила жінка, — і плачеш. Зате я не жалую бути твоєю. Я воліла тебе, ніж мужчин моєї крові. Я люблю твої очі, сині, як небо літнього вечора, люблю твоє волосся, золоте як вечірнє світло. І я пішла за тобою.

— О, Зоро, Зоро! Я люблю тебе... Але це моє село, мій дім, і тут—що порадиш! Щось плаче в моєму серці.

— Ти ж ухотив до свого дому, ти говорив своїм, хто ти такий, а твої... Твій батько вмер, твоя мати вмерла, твої брати вигнали тебе. Вигнали як волоцюгу, як ошуканця.

— Мене мучила туга, я хотів побачити...

— Вертаймо до табору. Старий Арім навчив тебе грати, дав тобі свою скрипку, що співає немов людським голосом. Брати цигани ліпші, як твоя рідня, табір ліпший, як твоя хата.

— Ходімо ще на кладовище, — мовив мужчина сумним голосом, — а потім...

— А потім до моїх?

— Так... до твоїх.

Сільське кладовище було в степу; здалека видно було берези, що стояли на могилках.

Надходив вечір; звільна западали сумерки. Мужчина й жінка вийшли з села й подались стежкою до кладовища. Самота обняла їх.

— Зоро, — мовив мандрівець, — проведемо тут ніч. Мертві не прогонять нас. Але як віднайти могили моїх родичів? Нема кому показати мені, де вони лежать, а хрести подібні всі один до одного.

— Заграй, — відповіла жінка. — Може могили подадуть знак, і ти знайдеш тих, кого шукаєш.

Літня ніч обгорнула степ, глибока тиша залягла між небом і землею, білявий місяць вирінався на краєвиді.

— Заграй,— повторила Зора,—це буде так, як там у таборі.

Мужчина сів на однім гробі й витягнув скрипку. Серед величного спокою цієї нічної години гробовища почули пісню.

Поклавши голову на коліна артиста, жінка спала або марила. Нараз промовила до нього:

— Ти граєш не так, як Арім. У нього від скрипки йде вогонь... а в тебе... Ах, Савко, здається, що берези плачуть і кладовище тремтить.

— Це моя душа плаче.

Другого дня в селі оповідали, що люди, які ніччю проходили біля кладовища, бачили якісь тіні, що блукали понад могилками, і чули, як із гробів ішла музика. І ще казали, що степові духи, розбуджені цією мизикою, з найдальших закутків позліталися темним простором і хлипали.

Але то була ніч, і ніхто не посмів доступити до місця покійників.

Це, певно, були душі, що розмовляли з богом.

ВАТЕРЛЬО

ПЕРЕДМОВА

Оця книжка, високопоетичне оповідання про одну битву, це неісторична розвідка, але твір буйної фантазії, хоч і оснований на вивченні самої місцевості та багатой історичної літератури. Автор цього оповідання, Віктор Гюго, був не тільки найвизначнішим поетом Франції XIX в., але також видним політичним діячем, хоч своєю політичною діяльністю не зайняв у історії Франції такого визначного місця, як у її літературі. Найважлишою пригодою в його житті було те, що від молодіу гарячий поклонник Наполеона і прихильник політичної партії, т. зв. бонапартистів, він у 1853 р., коли внук Наполеона I під назвою Наполеон III зробився цісарем Франції, був змушений утікати з Парижу й провести кільканадцять літ, тобто аж до р. 1871, часу упадку Наполеона III, на вигнанні поза границями Франції. В ряді дуже численних писань Віктора Гюго, віршами й прозою, визначне місце займає величезна восьмитомова повість *Les Miserables* (Нуждарі), якої частина а власне перша книга третього тому є оц: оповідання про битву під Ватерльо, майже нічим не зв'язане з головною будовою повісті;

Надіючися невдовзі подати нашим читачам докладніші відомості як про життя та діяльність Наполеона I, так і про життя В. Гюго, обмежуюся тут на поданні найважливіших даних із життя першого цісаря Франції. Він уродився 15 серпня 1769 р. в містечку Аяччіо на острові Корсиці з визначних, але не дуже маючих міщан, родини Буонапарте, уцадав до воєнної школи в Брієнні в південній Франції, і склавши іспит у воєнній школі в Парижі 1786 р., був іменований поручником. У військовій службі він у вільних хвилинах займався письменством, а коли наслідком революції того ж року розв'язано королівську армію, він удався до Корсики, де став у рядах Корсиканців, що противилися французькій зверхності. За це революційний уряд Франції позбавив його ранги офіцера.

Зміркувавши невідповідність свого поведіння, він удався до Парижу, де йому пощастило знов одержати свою рангу. По упадку монархії восени 1792 р. він вступив на службу до революційного уряду, на якій, серед бурливих тодішніх обставин, посувався дуже скоро. Вже в березні 1794 р. він одержав команду над французькою армією, висланою до Італії, але в половині того ж року його спіткало нещастя, що вмішаний у змову Робесп'єра він був ув'язнений і викреслений з армії. Державний переворот 1795 р. виніс його знову на високе становище, а в лютім 1796 р. його іменовано головним комендантом італійської армії. З тою армією він здобув у Італії ряд славних перемог над п'ємонтцями та австрійцями й добився заключення дуже корисного для Франції миру з Австрією в Кампо-Формію, складеного 17 жовтня 1797 р., що значив для Австрії утрату Льомбардії, а zarazом кінець венецької республіки.

Аби підірвати могутність Англії, що була головним ворогом революційної Франції, Наполеон вирушив на чолі досить значної армії до Єгипту на початку 1798, де пробув до осені 1799 р. Не скінчивши тієї війни, він у жовтні з довіреними офіцерами вернувся з Єгипту до Парижу, де в листопаді того ж року за його почином звалено революційну Директорію, поставлено на її місце консулат у складі трьох консулів, а його іменовано першим консулом на 10 літ. На тім становищі Наполеон за допомогою своїх прихильників добився протягом кількох літ реорганізації Франції, відповідної самовладному урядові, а перемігши ще раз Австрію р. 1800 і заключивши мир із Англією р. 1802, він був за допомогою плебіситу (всенароднього голосування) в травні 1802 р. іменований довічним консулом, а в травні 1804 р., після поновленого плебіситу цісарем Франції. Його коронував у Парижі папа Пій VII дня 2 грудня 1804 р., а дня 26 травня 1805 р. він велів коронувати себе в Медіоляні залізною короною льомбардських королів.

Панування Наполеона від р. 1805 до 1815 було рядом страшних і нечувано смілих війн, яких перед тим не знала Європа й у яких безпримірний талант Наполеона визначився рядом блискучих перемог. Зворотною точкою в політичній кар'єрі цього геніального чоловіка треба вважати похід до Росії, розпочатий у червні 1812 р. Наполеон дійшов зі своєю армією до Москви д. 14 вересня, та відси прийшло ч французькій армії вертати серед вчасної зими та недостатку живности, під ненастанним напором

російського війська. Майже всі європейські держави за-
ключили союз проти нього, і протягом 1813 р. йшла завзята
війна в Німеччині, що закінчилася великою битвою під
Липськом дня 16-17 жовтня, в якій союзники нарешті
перемогли Наполеона. Вони рушили до Франції, д. 30 бе-
резня 1814 р. зайняли Париж, а д. 1 квітня під напором
союзних держав французький сенат скинув Наполеона
з імператорського престолу і призначив йому з усієї держави
тільки островець Ельбу з річною платою 2000000 франків
і з військовою дружиною, зложеною лише з 400 людей гвар-
дії. На Ельбі пробув Наполеон одначе не довго. Вже
1 березня 1815 р. він вернув до Франції, став на чолі
армії, прогнав наново бурбонську династію королів і роз-
почав нову війну з союзниками, але був побитий дня 18
червня під Ватерльо, дістався в руки англійців, які вивезли
його на острів св. Єлени й держали там під строгим до-
зором аж до його смерті. Він умер д. 5 травня 1821 р. від
шлункового раку. 1840 р. його тіло перевезено до Фран-
ції й поховано в Парижі.

Оповідання про битву під Ватерльо подаю в можливо
докладнім перекладі з французької мови, пропускаючи
подекуди поодинокі речення, які вимагали б окремих по-
яснень, а без них були б незрозумілі читачам, та при тім
зайві для ходу оповідання. Дуже значно скоротив я остан-
ній розділ оповідання, що має титул „Камброн“, і пропу-
стив ще два розділи цієї частини повісти, поміщені під
спільним заголовком „Waterloo“, що містять у собі філо-
софічні уваги та спостереження автора, і не дають нічого
до опису битви.

Іван Франко

Писано д. 18 жовтня 1912

І. Що зустрічаємо, приходячи з Нівелля

Минулого 1861 р. одного гарного травневого вечора оповідач оцієї історії вийшов із Нівелля в напрямі до Гільпе. Він ішов широкою дорогою поміж двома рядами дерев. Дорога то спускалася вниз, то підіймалася на горби, що тяглися один за одним, підіймали дорогу й спускали її мов величезні хвилі. Він пройшов села Лілля та Буа-Сенер-Ісаак (лісок пана Ісаака), і побачив на дорозі дзвіницю села Брен-ль-Алледа, покриту черепицею; дзвіниця мала вигляд переверненого горшка. Минувши лісок на згір'ю та дійшовши аж до роздоріжжя, він побачив на старім, хробачливім стовпі дерев'яну таблицю з написом: „Стара рогачка № 4“, а за нею будинок із написом: „Під чотирма вітрами. Ешабо, кав'ярня“.

З пів чверти милі за цим будинком він ішов до споду невеличкої долини, через яку біжить потічок, що проходить попід мурований міст, зроблений у насипу дороги. Купка дерев, рідко розкиданих, але дуже зелених, що заповняла долину з одного боку дороги, розсипалася з другого боку по широкій толоці й тяглася в милім для ока неладі аж до Брен-ль-Алледа.

Праворуч, край дороги стояла гостиниця, а перед її брамою віз на чотирьох колесах,

велика в'язанка хмелевих тик, плуг, купа сухого хворосту біля живоплоту, вапно, що курилося в чотирикутнім кориті, драбина, завішена вздовж старої шопи під солом'яною стріхою. Молода дівчина полола щось на полі, а край дороги на жердці хиталася від вітру велика жовта афіша, що заповідала незвичайне видовище на якімось празнику. На розі гостиниці побіля калюжі, по якій плавало кільканадцять качок, вела лихо вимощена доріжка поміж корчі. Туди пішов подорожній.

Пройшовши зо сто кроків попри довгий мур із XV віку, покритий гострим дашком із скісно накладених цеглин, він опинився перед великою склепленою кам'яною брамою. Над цією брамою здвигався вгору поважний фасад (чоло) будинку; прямовісний мур фасаду майже дотиркався до брами й різко відділявся від неї під простим кутом. На вулиці перед брамою лежали три борони, крізь які всуміш виростили травневі квітки. Брама була замкнена. Вона складалася з двох старих половин, а на одній висів старий заржавілий молоток для стукання.

Сонце гріло приємно. По гілляках дерев переходив той любий травневий легіт, який проходить, здається, більше від теплих гнізд, ніж від вітру. Якась мала пташина цвіркотала безжурно між листям великого дерева.

Прохожий схилився і приглядався до каменю наліво, під правим крилом брами, в яким досить широке заглиблення скидалось на вижолоблену півкулю. В тій хвилині брама відчинилася і з неї вийшла селянка. Побачивши проходжого й те, до чого він придивлявся, вона сказала:

— Це французька куля вижолобила.

Потім додала:

— А те, що бачите ось тут вище в брамі, недалеко ключа, це відривок великої гранати. Вона не пробила дерева.

— А як зветься це місце? — запитав прохожий.

— Гугомонт, — відповіла селянка.

Прохожий випростувався. Він поступив іще кілька кроків і глянув понад плоти. Він побачив на обрії поза деревами невеличку гору, а на горі щось таке, що здалека скидалося на лева.

Він був на полі битви під Ватерльо.

II. Гугомонт

Гугомонт, це було зловісне місце, початок перешкоди, перший опір, який зустрів під Ватерльо той великий рубач Європи, якого називали Наполеоном, перший сук під ударом сокири.

Колись це був замок, а тепер тільки ферма (фільварок). Для знавця старовини це Hugomont, гора Гугона. Цей замок збудував Гугон, пан Сомереля, той самий, що вивінував капелянію аббатства в Віллієрі.

Прохожий відчинив браму, діткнувся ліктем на подвір'ї до старої брички, і ввійшов до двору.

Перша річ, яка звернула на себе його увагу на тім подвір'ю, це була стара брама, а довкола неї самі розвалини. Очам являвся відразу вид величезної руїни. За брамою видно було в мурі другу браму з луковим склепінням, а крізь неї виднілися дерева саду. З боку

від цієї брами—яма на гній, мотики та лопати, кілька тачок, стара криниця з кам'яними цямринами та залізним водотяговим колесом; біля неї брикався лошак, індик розпустив хвіст колесом, далі видно капличку, а на її вежі малий дзвінок; обік неї груша в цвіті і шпалер корчів під муром капличі. Оце той двір, який здобути була мрія Наполеона. Цей куток землі, коли б він був здужав узяти його, був би дав йому в руки весь світ.

Курки порпали тут порох своїми дзюбами. Почувся гаркіт; це великий пес вишкірив зуби на прохожого й нагадав йому англійців.

Англіїці доказали тут чуда хоробрости. Чотири компанії гвардії Кука задержували тут сім годин натиск цілої армії.

Гугомонт на мапі, на геометричнім пляні, разом будинки й окруження, має подобу не правильного чотирикутника з утятим одним углом. У тім углі міститься південна брама, до якої притикає мур постріляний кулями. Гугомонт має дві брами, південну замкову й північну фільваркову. Наполеон вислав проти Гугомонта свого брата Жерома; тут сперлися дивізії Гільмінота, Фуа та Башлі, майже цілий корпус Рея був висланий і погіб, а артилерія Келлермана вичерпала всі свої набії на цей геройський шматок муру. Треба було аж цілої бригади Бодієна, аби осилити Гугомонт від півночі, а бригада Суа тільки надщербила його від півдня, але не взяла.

Фільваркові будинки окружують двір від півдня. Шмат північної брами, розваленої французами, висить причеплений до муру. Це чотири дошки, сковані двома поперечницями, а на них видно сліди шабель, порубані підчас нападу.

Північна брама, яку розламали французи, і в яку вставлено одну половину на місце тої, що була відірвана з гаків впущених у мур, замикає вхід на подвір'я. Це подвір'я квадратове, обведене муром, унизу кам'яним, а вгорі цегляним, який замикає подвір'я від півночі. Це звичайна возова брама, які бачимо по всіх бельгійських фільварках: широкі дві половини зроблені з простих дошок. При тім вході була звязата битва. Довгий час на поверхні тієї брами видно було сліди кривавих рук. Тут убито також Бодієна.

Бурхливий дух цієї битви ще й досі чути на тім дворі. Жах так і видний на ньому. Тривога стиску людського тут закам'яніла. Життя і смерть тут при купі. Це було вчора. Мури тріщать, каміння валиться, проломи лускочуть, діри роззявляються, як рани. Деревя похилені тремтять; здається, силкуються втекти.

У р. 1815 цей двір був більше забудований, як тепер. Забудовання, які від того часу порозбирано, творили башти та наріжниць укріплення. Тут забарикадувалися англійці. Французи вперлися туди, але не могли вдержатися. Біля каплиці ще досі стоїть одно крило замку в розвалинах, одинокий останок, що лишився від твердині Гугомону, мов частина розшарпаного тіла. Той замок служить досі за сушарню, а каплиця за склад господарського знаряддя. Тут люди різали одні одних. Французи з рушницями з усіх боків, іззаду з-поза мурів, із верха шпіхлірів, із глибини пивниць, крізь усі вікна, крізь усі шпари та отвори між каміннями зносили фашиння й кидали огонь на мури та на людей, а гарматні вистріли доповняли пожежу.

У зруйнованім крилі крізь вікна, укріплені залізними ґратами, видно стіни мурованих із цегли покоїв. У тих покоях стояла зібрана англійська гвардія. Сходова клітка, перед якою стіна, розбита від основи аж до даху, виглядає, як нутро розтовченого слимака. Сходи мають два поверхи. Англійці, сидючи на сходах і збиті масою в горішнім поверсі, порубали долішні сходи. Широкі плити з синього каменю лежать купами в кропиві. Кільканадцять сходів держиться ще в мурі. Над першим із них вирізана в камені подоби́зна тризубця. Ті недоступні сходи держаться твердо вмуровані в кам'яну стіну. Вся решта скидається на щок у без зубів. Серед руїни стоять іще два старі дерева, одно вже зовсім сухе, а друге скалічене у пні, але ще зеленіє весною. Від р. 1815 воно пустило парості поперек сходів.

У каплиці була різня. Нутро, спокійне тепер, виглядає дивно. Від часу різні тут не було служби божої. Проте віттар лишився, дерев'яний, із грубою різьбою, побудований на основі нетесаного каменю. Чотири стіни побілені вапном, двері напроти віттаря, два маленькі круглі вікна, над дверима великий дерев'яний хрест, під хрестом квадратована стіна, в куті на землі стара рама з повибиваними шибамі, ось і вся каплиця. Близько віттаря прибіта дерев'яна статуя св. Анни з XV в.; голову Ісуса забрав якийсь біскаєць. Французи, на хвилину опанувавши каплицею, а потім виперті з неї, запалили її. Вогонь заповнив ті мури; нутро каплиці було як кузня; горіли двері, згорів дерев'яний поміст, але не згорів дерев'яний Христос. Вогонь тільки ушкодив його ноги, з яких видно тільки почорнілі останки, а далі не

сягнув. Чудо, сказав би селянин. Дитина Ісус, у якої не стало голови, не була так щаслива, як розп'ятий Христос.

Мури покриті написами. Біля ніг Христа читаємо ім'я Henquinez, а далі слова: Conde de Rio Maior, Marquez у Marquesa de Almagro (Habana). Були також імена французів з викриками, подиктованими ненавистю. Мури забілено р. 1849. Народи лаяли один одного.

При дверях цієї каплиці знайдено трупа з сокирою в руці; це був труп підпоручника Леро.

Виходячи з каплиці, ліворуч бачимо криницю. При тім дворі їх дві. Питаєте, чому нема при них ані водотягів, ані відер? Тому, що з них ніхто не бере води. А чому ніхто не бере води? Бо вони обі повні людських костей. Останній, що брав воду з цієї криниці, звався Гілляом ван Кильсом. Це був селянин, огородник, що жив у Гугомонті. Дня 18 червня р. 1815 його родина втекла відси і сховалася в лісі. Ліс довкола аббатства Віллієра протягом кількох днів і кількох ночей давав притулок тим нещасливим утікачам місцевої людности. Ще й досі деякі видимі сліди, такі, як надпалені пні старих дерев, вказують на місце, де ночували ті бідні втікачі, тремтячи від страху й холоду в гущавинах. Гілляом ван Кильсом лишився в Гугомонті, аби пильнувати замку, і сховався в пивниці. Тут знайшли його англійці. Його витягли з криївки, і плазовими ударами шабель вояки силували цього переляканого чоловіка до всякої послуги. Їм хотілося пити, і Гілляом підносив їм воду. Воду черпав із цієї криниці. Багато з них пили тут воду останній раз у своєму житті.

сягнув. Чудо, сказав би селянин. Дитина Ісус, у якої не стало голови, не була так щаслива, як розп'ятий Христос.

Мури покриті написами. Біля ніг Христа читаємо ім'я Henquinez, а далі слова: Conde de Rio Maior, Marquez у Marquesa de Almagro (Habana). Були також імена французів з викриками, подиктованими ненавистю. Мури забілено р. 1849. Народи лаяли один одного.

При дверях цієї каплиці знайдено трупа з сокирою в руці; це був труп підпоручника Леро.

Виходячи з каплиці, ліворуч бачимо криницю. При тім дворі їх дві. Питаєте, чому нема при них ані водотягів, ані відер? Тому, що з них ніхто не бере води. А чому ніхто не бере води? Бо вони обі повні людських костей. Останній, що брав воду з цієї криниці, звався Гілляом ван Кильсом. Це був селянин, огородник, що жив у Гугомонті. Дня 18 червня р. 1815 його родина втекла відси і сховалася в лісі. Ліс довкола аббатства Віллієра протягом кількох днів і кількох ночей давав притулок тим нещасливим утікачам місцевої людности. Ще й досі деякі видимі сліди, такі, як надпалені пні старих дерев, вказують на місце, де ночували ті бідні втікачі, тремтячи від страху й холоду в гущавинах. Гілляом ван Кильсом лишився в Гугомонті, аби пильнувати замку, і сховався в пивниці. Тут знайшли його англійці. Його витягли з криївки, і плазовими ударами шабель вояки силували цього переляканого чоловіка до всякої послуги. Їм хотілося пити, і Гілляом підносив їм воду. Воду черпав із цієї криниці. Багато з них пили тут воду останній раз у своєму житті.

Криниця, з якої пило так багато мерців, мусіла також умерти. По битві люди поспішили похоронити трупи. Смерть має свій спосіб кепкувати собі з перемоги: за її славою вона посилає заразу; тиф, це неминучий товариш тріумфу. Криниця була глибока, із неї зроблено домовину. У неї вкинено триста мерців. Може зроблено це занадто поспішно. Чи всі вони були мертві? Про це історія мовчить, але переказ додає, що вночі після того сумаричного похорону з криниці відзивалися слабкі оклики та стогнання.

Ця криниця стоїть самотня посеред двору. Три стіни наполовину з каміння і з цегли, розсипані, як листя від вітру, зазначають іще положення квадратової вежі, що оточувала її з трьох сторін. Четверта сторона одверта, туди входили за водою. У мурованих цямринах бачимо дірку, подібну до великого волового ока, правдоподібно вибиту гарматною кулею. Вежа над криницею мала на версі повалу, з якої ще лишилися балки. В окованій підпорі муру з правого боку видно хрест. Похилившись над криницею, око губиться в глибокім циліндрі, обмурованім цеглою й заповненім пільмою. Все довкола криниці разом із основами мурів зникає в кропивах.

Ця криниця не має покривки, широкої синьої плити, якою звичайно покриті всі криниці в Бельгії. Замість синьої плити тут покладено дерев'яну поперечницю, а поперек неї п'ять або шість необтесаних дерев'яних полін, сукуватих і струхнілих, подібних до великих костей. Нема ні відра, ні ланцюга, ні колеса; лишилося тільки кам'яне корито, в яке зливано воду. Тут збирається дощівка, а від

часу до часу прилетить птах із сусіднього лісу, нап'ється й полетить.

Лиш один дім серед цієї руїни, фільварковий дім, замешканий досі. Двері цього дому виходять на подвір'я. Обік гарної насади замка бачимо на цих дверях залізну ручку з жолудю, покладеною скісно. В хвилині, коли гановерський поручник Вільда вхопив у руку цю ручку, аби схоронитися до будинку, один французький вояк відтяв йому руку ударом сокири. Родина, що живе в тім домі, це онуки старого огорожника ван Кильсома, що вмер давно. Одна, сива вже, старушка сказала до нас:

— Я вже жила тоді. Мала три роки. Моя старша сестра злякалася й плакала. Нас занесли до лісу. Мене несла мати на руках. Дехто притикав уха до землі, прислухаючись. Я наслідувала лускіт гармат і повторювала: бум, бум.

Наліво двері від подвір'я провадять до саду. Цей сад страшний. Він зложений із трьох частин, можна сказати з трьох актів. Перша часть, це город, друга овочевий сад, а третя лісок. Ті часті обведені одною огорожею, а власне від входу замковими будівлями та фільварком, із лівого боку плотом, а з правого муром, що замикає огорожу також іззаду. Мур із правого боку цегляний, а ззаду кам'яний.

Входимо зразу в горід. Він похилий ізнизу вгору, засаджений малинами, покритий дикою рослинністю і замикається величезною терасою з тесаного каміння, з балюстрадою із двома проходами вгору по сходах. Це був панський город у давнім французькім стилі, тепер руїна й хабаз. Кам'яні квадратіві стовпи кінчаються кулями, подібними до кам'яних бомб.

Сорок три такі стовпи стоять іще на своїх підставах, решта лежить у хабазі. Майже всі вони подряпані карабіновими кулями. Один стовп, розбитий до половини, лежить на мураві, як зломана нога.

На цім городі, пониже саду, шість шволежерів (їздців) першого легкого полку, діставшись сюди й не можучи вийти, обскочені й гонені мов ведмеді в рові, видержали битву з двома компаніями Ганноверців, із яких одна була озброєна карабінами. Ганноверці повилазили на балюстраду й стріляли згори; шволежери стоячи внизу, шість проти двох сот, без страху та без криївки, крім малинників, держалися чверть години, поки їх не повбивано.

Входимо по кількох сходах із города до властивого саду. Тут, на тих кількох квадратних сажнях погибло п'ятнадцять сот людей протягом менше як пів години. Мур стоїть іще, немов готовий розпочати битву. Тридцять вісім моздирів, уставлених англійцями на неправильних вищих місцях, стоять ще й досі. Перед шістнадцятим лежать дві могили, покриті гранітовими плитами, в яких похоронено англійців. Моздірі стоять тільки під південним муром, відки розпочався штурм. Цей мур закритий із гори великим живоплотом. Французи прийшли сюди, думаючи, що перед ними лише живопліт, але пройшовши його, побачили мур, перешкоду й засідку, бо за ним стояла англійська гвардія, а тридцять вісім моздирів сипнуло відразу вогнем. Рівночасно ревнула буря вистрілів із мітральєз та карабінів. Бригада генерала Суа була розбита. Почався погром під Ватерльо.

Проте сад здобуто. Не було драбин, то французи нігтями вдиралися на мур. Вся трава в саду була змочена кров'ю. Один батальйон полку Нассау, сімсот людей, поляг тут до ноги. Наверсі муру, проти якого були уставлені дві батареї Келлермана, видно ще рівчаки, повибивані кулями.

Цей сад чутливий так само, як кожний інший сад у травні. Бачимо в нім золоті пуп'янки й живі квітки кульбаби. Трава скрізь висока, і в ній пасуться робочі коні. Між деревами перевішано волосяні шнури, на яких сушиться білизна і змушує прохожого схиляти голову. Ходиш по тій запущеній облозі, і нога наступає на кертичі купини. Посеред бур'яну видно пень перевернений догори корінням, але ще живий і покритий зеленню. Тут майор Блекмен оперся плечима об дерево, і спустив дух. Під сусіднім великим деревом упав німецький генерал Діпля, потомок французької родини, що емігрувала наслідком знесення Нантського едикту. Обік цього дерева нависла стара, хора яблунька, обв'язана солом'яним перевеслом і обмазана глиною. Майже всі яблуні хиляться від старости. Нема між ними ані одної, якої би не ранила гарматна або карабінова куля. Багато в тім саду кістяків сухих дерев. Поміж гілляками літають круки, а повище саду лісок повний фіялок. Бодьєн убитий, Фуа ранений, пожежа, убивства, різня, потоки крови англійської, німецької та французької змішані в шаленім бою, криниця повна трупів, полк Нассау й полк Бруншвік знищені, Діпля вбитий, Блекмен убитий, англійські гвардії покалічені, двадцять французьких батальйонів і чотирнадцять батальйонів корпусу Рея здесятковані,

три тисячі людей у цій одній руїні Гугомонта порубаних шаблями, поранених, подушених, постріляних, попалених, — і все те на те, аби сьогодні тутешній селянин міг сказати до подорожнього: „Паночку, дайте мені три франки, а коли схочете слухати, оповім вам історію про Ватерльо“.

III. День 18 червня р. 1815

Вернімося назад і поставмо себе в першу половину р. 1815. Якби не був ішов дощ уночі з дня 17 на 18 червня 1815 р., будучність Європи була би змінилася. Кілька крапель дощу більш або менше спричинилося до занепаду Наполеона. Аби Ватерльо було закінченням Австерліцу, провидіння не потребувало нічого більше, як тільки спустити трохи дощу; хмара, що протяглася небом не в пору, вистачила на те, аби перевернути цілий світ.

Битва під Ватерльо не могла розпочатися швидше, як пів до дванадцятої опівдня, і це дало час Бліхерові дійти на місце. Чому? Бо земля була розмокла. Треба було чекати, аж трохи підісхне, аби артилерія могла вирушити.

Наполеон був офіцером артилерії й чув себе ним. Основою цього незвичайного полководця був чоловік, який у своїм рапорті до Директорії про битву під Абукіром сказав: „Стільки наших куль убило шість людей!“ Всі його пляни битв були ґрунтовані на артилерії. Звернути вогонь артилерії в одну дану точку, це для нього був ключ перемоги. Стратегію ворожого генерала він трактував, як твердиню, в якій треба зробити пролом. Слабі точки своєї армії він скріпляв легкими гарматами. Гарма-

тами зав'язував і розв'язував вузли битв. Цільність вистрілу — це була головна прикмета його генія. Розбити чотирикутники, розсипати полки, розірвати лінії, змести й розпорошити маси, це було для нього всім. Бити й бити ненастанно, а биття доручав кулям. Метода страшна, що у злуці з генієм зробила непобідимим, протягом 15 літ, цього понурого атлета воєнних поєдинків.

Дня 18 червня р. 1815 він числив на артилерію тим більше, що мав її більше. Веллінгтон мав лише 159 огняних гирл, а Наполеон мав 240. Маючи суху землю, артилерія могла доїхати на місце й битва мала зачатися о шостій рані. Вона повинна була розпочатися і скінчитися у дві години, за три години перед приходом прусаків.

Скільки помилок мусів зробити Наполеон, аби програти цю битву? Чи розбиття корабля можна класти в вину комендантов корабля? Чи видимий фізичний занепад Наполеона в ту пору був злучений також із деяким ослабленням його духа? Чи двадцять літ війни ослабили вістря так як піхву, а душу так як тіло? Чи в капітані прикро давав себе відчутти ветеран? Одним словом, чи цей геній, як повірило багато поважних істориків, почав гаснути? Чи він доходив до безумства і закривав сам перед собою своє ослаблення? Чи він — це був би великий гріх у полководця — не почував небезпеки? Чи в тім ряді великих людей матеріального світу, яких можна назвати велетнями діяльності, настає вік короткозорости геніїв? Старість не перемагала геніїв ідеалу. Данте, Мікель Анджельо старіючися росли; чи Ганнібаль і Наполеон старіючися маліли? Чи

Наполеон утратив ясне розуміння перемоги? Чи він не здужав уже пізнати підводну скелю, відчутти сильце, розрізнити берег від шумної безодні? Чи він не міг пронюхати погрому? Він, що все знав усі дороги до тріумфу і з висоти свого блискавкового возу показував їх всевладним пальцем, чи ж тепер попав у таке фатальне остовпіння, що погнав на зламання голови бурхливий потяг своїх легіонів? Маючи сорок шість літ, чи ж був він опанований цілковитим одуром? Цей титанічний візник призначення, чи ж він тепер не був нічим більше, як зломи-головою?

Мені здається, що ні. Його плян битви, по всім признакам, був архитвором. Ударити просто в середину лінії союзників, зробити пролом у ворожій армії, розбити її надвое, виперти британську половину на Галь, а пруську половину на Тонгр, зробити з Веллінгтона і Бліхера два відривки, зайняти Мон-Сен-Жан, обсадити Брукселю, викинути німців за Райн і зіпхнути англійців у море, оце для Наполеона було задачею цієї битви. Далі побачимо.

Розуміється, я не маю претензії написати історію битви під Ватерльо. Одна з головних сцен драми, яку оповідають тут, в'яжеться з цією битвою, але її історія не моя річ. Вона зрештою написана вже й написана майстерно, з одного боку відповідно до поглядів Наполеона, з другого боку відповідно до поглядів цілої плеяди істориків таких, як Вальтер Скотт, Лямартен, Волябель, Шарра́, Кіне́, та Тьер. Лишаю історикам кожному своє, а пишу тільки як свідок іздалека, як прохожий по долині, що, шукаючи слідів, схиляється над землею, удобреною людським м'ясом, а, може, прий-

маючи привиди за дійсність. Не маю права підносити голову в ім'я науки перед збором фактів, де, без сумніву, бачимо також привиди. Нема в мене ані військової практики, ані стратегічної компетенції, яка виправдувала б мої погляди. На мою думку цілий ряд випадків панував над обома начальниками битви під Ватерльо, а над тими випадками панувало призначення—ця таємна сила, про яку вільно мені судити так, як судить наївна душа народа.

IV. А

Хто хоче докладно уявити собі плян битви під Ватерльо, нехай у думці покладе на землі велике А. Ліве рамя цієї букви, це дорога з Нівелля, праве дорога з Женаппи; поперечниця букви А, це перехресна дорога з Оена до Брен-ль-Алледа, а вершок тої букви, це Мон-Сен-Жан. Тут стояв Веллінгтон. Нижня точка лівого рамени, це Гугомонт; тут стояли Рей та Жером Бонапарте. Нижня точка правого рамени, це Бель-Алліанс, де стояв Наполеон. Трохи вище того місця, де поперечниця букви А доходить до правого рамені й перетинає його, лежить місцевість Гай-Сент. Усередині цієї поперечниці лежить якраз точка, де було сказане останнє слово битви. Там поміщено кам'яного лева, мимовільний символ героїства цісарської гвардії.

Трикутник, що міститься в горішній частині букви А між двома раменами й поперечницею, це площа Мон-Сен-Жан. Боротьба за цю площу, це основа цілої битви. Крила обох армій розтягалися направо й наліво обох доріг Женаппи

та Нівелля; Д'Ерільон ставив чоло Піктонові, а Рей ставив чоло Гіллеві. За вершком букви А, за площею Мон-Сен-Жана тягнеться ліс Суань. Щодо самої площі, треба представити собі широкий хвилястий терен; кожний горб вистає понад дальший горб, а всі ті хвилювання підіймаються в напрямі до оселі Мон-Сен-Жан, а кінчаються в лісі.

Два ворожі війська на полі битви, це два борці. Це борня двох силачів. Один силкується повалити другого. Вони хапаються за все; корч, це точка опори; угол стіни, це заслона. Не маючи перед собою хоч мізерної хатини для заслони, полк уступає. Обниження рівнини, підвищення ґрунту, поперечна стежка в відповіднім місці, лісок, рівчак може спинити рух велетня, званого армією, і змусити його до повороту. Хто уступає з поля, той побитий. Тому відповідалний начальник мусить оглянути точно найменшу купку дерев і зміряти найменше заглиблення площі.

Оба генерали дуже уважно перестудіювали площу коло Мон-Сен-Жана, що зветься тепер Ватерльо. Веллінгтон з далекозорою старанністю оглянув її як місце будучої великої битви. На тім терені д. 18 червня Веллінгтон мав добре положення, а Наполеон гірше. Англійська армія стояла вище, а французька нижче.

Накреслити тут вигляд Наполеона на коні з люнетою в руці, на височині Россомма вранці д. 18 червня р. 1815, це може майже зайво. Поки покажу його тут, його бачив увесь світ. Цей спокійний профіль під малим капелюхом брієнської школи, цей зелений уніформ з білими вилогами, що покривали звізду, сур-

дут, що покривав еполети (нараменники), шмат червоного пояса видний з-під камізельки, шкіряні штани, білий кінь з чапраком із червоного оксамиту, що на обох кінцях мав нашиті букви N під коронами та орлами, чоботи з довгими халявами на шовкових панчохах, срібні остроги, меч із битви під Маренго — ось і вся постава першого цісаря перед нашою уявою, якого величають одні, а гостро осуджують інші.

V. Темна точка битви

Усім відомі початкові події цієї битви. Початок був невиразний, непевний, хиткий, грізний для обох армій, але для англійської ще грізніший, як для французької. Усю ніч ішов дощ. Земля розм'якла від зливи. Тут і там у видолинках площини понабігала вода, мов у великих мисках. Деколи военним фургонам вона досягала аж до осей. Із ремінних поясів, якими оперезані були черева коней, спливало рідке болото. Якби пшениця та жито, витолочене до землі цією навалою возів, не заповняли вибоїн і не творили підстілки під колесами, всякий рух, особливо в долинах з боку Папельотта, був би неможливий.

Діло розпочалося пізно. Наполеон, як уже було сказано, мав звичай держати всю артилерію в своїй руці мов пістолет, наміряючи то в цю то в іншу точку битви, і хотів дождатися, поки запряжені батареї зможуть кинутися та чвалати свobodно. Задля цього він мусів чекати, поки не піднялося сонце й не осушило землю. Але сонце не показалося. Не було тої погоди, як під Австерліцом. Коли гукнув перший вистріл гармати, англійський генерал Кольвіль

глянув на свій годинник і сказав, що саме одинадцята година і 35 хвилин.

Битва розпочалася шалено, може навіть шаленіше, ніж цього хотів цісар, на лівім крилі французьким під Гугомонтом. У тім самім часі Наполеон ударив на центр, пустивши бригаду Кідта на місцевість Гай-Сент, а Ней двинув французьке праве крило проти лівого англійського, що опиралося о Папельот.

Удар на Гугомонт був трохи обчислений: стягти сюди Веллінгтона, заставити його перехилитися наліво; оце був плян. Цей плян був би вдався, якби чотири компанії англійської гвардії та хоробрі бельгійці з дивізії Перпоншє не були непохитно вдержалися на становищі. Тому Веллінгтон, замість звернути туди всю масу свого війська, міг обмежитися на висилці підмоги всього з чотирьох дальших компаній гвардії й одного батальйону полку Бруншвік.

Удар правого крила французького на Папельот був основою всієї битви: зламати ліве крило англійське, перерізати дорогу до Бруксєлі, замкнути прохід для можливого приходу прусаків, опанувати Мон-Сен-Жан, зіпхнути Веллінгтона на Гугомонт, відси на Брен-ль-Аллед, відси на Галь, та й годі. Якби не деякі випадки, цей плян був би вдався. Папельот узято, Гай-Сент захоплено.

Зазначу одну дрібницю. Серед англійської піхоти, особливо в бригаді Кемпта, було багато рекрутів. Ті молоді вояки супроти нашої страшної піхоти okazалися несподівано сильними. Хоч недосвідні в боях, вони держалися безстрашно. Особливо добру службу робили вони як стрільці. Вояк-стрілець, потрохи полишений

собі самому, робиться, так би мовити, сам собі генералом. Ті рекрути показали деяку винахідливість і французьке завзяття. Ця нова піхота боронилася з запалом.

По захопленні Гай-Сента доля битви захиталася. Того дня від полудня до четвертої години була темна перерва. Середина цієї битви майже зовсім невиразна й виглядає, мов боротьба в сутінках. Настав справді сумерк. Видно було величезне хвилювання в тій мряці, привид, від якого крутилася голова: тодішні військові прилади майже невідомі сьогодні, вогнисті кульбаки, летючі піхви шабель, навхрест перев'язані ремені-патронташі ґренадерів, долмани гусарів, червоні чоботи з тисячами зморшків, широкі чак, обвиті срібними шнурами, бруншвіцьку піхоту майже чорну всуміш із червоною англійською піхотою. Англійські вояки мали поверх рукавів замість еполетів грубі, білі, круглі подушки. Гановерські шволежери (легка їзда) мали на головах мідяні подовгасті шоломи з ремінними підв'язками попід бороду та з гривами червоного кінського волосіння на верхах. Шотландська піхота виступала з голими коліними й у краткованих пледах, наші ґренадери в великих білих камашах. Усе те йшло всуміш, а не по стратегічних лініях.

Певна кількість бурі завсіди вмішується до битви. Не вважаючи на комбінації генералів, зіткнення озброєних мас викликає необчислимі відрухи. Підчас битви два пляни двох полководців перехресшуються й переміняють себе обопільно. Одна точка на полі битви пожирає більше вояків, ніж друга, так як ґрунти більш або менше пухкі всисають у себе швидше або помаліше воду. Виходить потреба пустити

на одно місце більше вояків, ніж хотілося. Усе те непередбачені втрати. Лінія битви хвилюється та звивається як нитка, річки крові пливуть неправильно, чола армії колишуться, полки входячи або виходячи роблять роздуття або заломі. Всі ті береги раз-у-раз пересуваються один перед другим; де була піхота, наступає артилерія; де була артилерія, набігає кавалерія; батальйони сунуть, мов клуби диму. Щось було ось тут — глянь, і нема вже. Прогалини заповняються; темні звої посуваються наперед і назад. Щось мов надгробний вітер гонить, відпихає, здуває й розгонить ті трагічні юрби. Що таке стичка? Це хвилювання. Недвижність математичної точки на пляні триває хвилину, а не день. Додаймо, що в кожній битві буває хвилина, коли вона переходить у бійку, в особисту схватку, розсипається в незлічене число дрібних фактів, які, мовлячи словами самого Наполеона, „належать радше до біографії полків, ніж до історії армії“. В такому випадку історик має очевидне право підтягати суму таких фактів. Він може тільки накреслити головні контури боротьби, і ані один оповідач, хоч який-будь він совісний, не має змоги передати в усій повноті та точності ту страшну хуртовину, що називається битвою.

Що правдиве для всіх великих озброєних стичок, прикладається особливо також до Ватерльо. В усякім разі по півдні була хвилина, коли фізіономія битви вияснилася.

VI. Четверта по півдні

Коло четвертої положення англійської армії було важке. Князь Оранський командував цен-

тром, Гілл правим крилом, а Піктон лівим. Князь Оранський, сам не свій, а проте безстрашний, кричав до голяндців та бельгійців: „Нассау! Бруншвік! Ніколи назад!“ Гілл ослаблений оперся на армію Веллінгтона, а Піктон погиб. У тій самій хвилині, коли англійці відібрали у французів лінієву корогву № 105, французи вбили англійцям генерала Піктона кулею, що пробила голову. Для Веллінгтона битва мала дві точки опори: Гугомонт і Гай-Сент. Гугомонт був іще в їхніх руках, але горів; Гай-Сент узяли французи. З німецького батальйона, що боронив цю місцевість, було живих іще лише 42 мужа; всі офіцери, крім 5, були або вбиті або полонені. Три тисячі вояків полягло в тій stodолі. Один поручник англійської гвардії, перший боксер Англії, якого товариші вважали недоступним для ран, поляг від малого французького тарабанщика. Барінга виперто з його становища, Альтен поляг убитий шаблею. Багато корогов страчено; між ними одну дивізії Альтена, другу батальйону Лінебурга, яку носив князь із родини Цвайбрікен. Сірі шотляндці шезли; більшу часть драгунів полку Понсомбай порубано. Ця могутня кавалерія погилбла від списів полку Брo та від кірасирів із Траверса; із 1,200 лишилося лише 600; із трьох полковників два лежали на землі: Гамільтон ранений, Матер убитий. Понсомбай упав пробитий сімома списками. Гордон погилб, Марш погилб. Дві дивізії, п'ята й шоста, були знищені.

Коли Гугомонт був загрожений, а Гай-Сент узято, англійцям лишився лиш один узол, центр. Цей узол стояв досі. Веллінгтон скріпив його. Він покликав до нього Гілля, що стояв у Мерб-

Брені, покликав Шассе, що стояв у Брен-ль-Алледі.

Центр англійської армії, трохи вигнутий до середини, дуже густий і дуже багатолюдний, займав сильне становище. Він стояв на високій площі Мон-Сен-Жан, маючи за собою село, а перед собою похилість, там досить прикро споховасту. Він опирався на той міцний кам'яний дім, що в ту пору був власністю дідича Нівелля і стояв коло роздоріжжя двох шляхів. Цей дім збудований у XVII в. був такий міцний, що кулі відбивалися від нього. Довкола рівнини англійці тут і там позрубували дерева, поробили загати в тернах, поставили гирло гармати між двома конарами, обтиканими хашем. Їх артилерія стояла закрита в корчах. Ця хитра робота, яку не вважаючи на всякі протести допускає війна, що оправдує всякий підступ, була зроблена так добре, що генерал Гаксон, висланий цісарем о дев'ятій рано оглянути ворожі батареї, не добачив нічого й повернувши сказав Наполеонові, що там нема ніякої перешкоди, крім двох барикад, які загатили дорогу з Невілля до Женаппи. Це була пора, коли на полях стояло високе збіжжя. На краю площини лежав озброєний у карабіни 95 батальйон бригади Кемпта в високім збіжжі.

Отак забезпечений і укріплений центр англійської та голяндської армії займав добре становище.

Небезпекою цього становища був ліс Суань, що притикав до поля битви, перерізаний ставами Грендаеля та Буатфорта. Армія не могла схоронитися в ньому, не розходячися; полки там були б зараз порозсипалися. Артилерія була б пропала в мочарах. Відступлення в той

бік на думку багатьох фахівців, яким, щоправда, перечили інші, було б учинком розпуки.

Веллінгтон докинув до цього центру бригаду Шассе, яку відняв від правого крила, і бригаду Вінке, відняту від лівого крила, а також дивізію Клінтона. До своїх англійців, до полку Галькетта, до бригади Мітчелля, до гвардій із Майтленду він додав, як підпору та скріплення, піхоту Бруншвіка, решту полку Нассау, Ганноверців полку Кільмансегге і німців полку Омптеда. Те дало йому в руки 26 батальйонів. Праве крило, як сказав Шарра, було підвернене поза центр. Одна величезна батарея була заслонена мішками повними глини в місці, яке тепер називають „музеєм Ватерльо“. Веллінгтон окрім того помістив у однім видолінку драгунів гвардистів Сомерсета, 1400 коней. Це була друга половина тої англійської кавалерії, що здобула собі заслужену славу. Понсомбай погиб, Сомерсет лишився.

Батарея, яка в разі викічення могла дорівняти майже редутіві, була розложена за дуже низьким муром саду, покрита в поспіху мішками, повними піску, та широким земляним окопом. Цієї роботи не докінчено; не стало часу обвести її частоколом.

Веллінгтон, неспокійний, але все терпеливий, сидючи на коні, провів тут цілий день у тій самій поставі, недалеко від старого млина Мон-Сен-Жана, що стоїть ще й досі під в'язовим деревом, яке пізніше один англієць ентузіяст купив за 200 франків, зрубав і завіз до Англії. Кулі сипалися дощем. Ад'ютант Гордон упав обік нього. Лорд Гілл, показуючи йому гранат, що вибух коло них, запитав його: „Мій лорде, які ваші доручення й що велите робити нам,

коли дасте вбити себе?“ — „Чиніть так само, як і я“ — відповів Веллінгтон. До Клінтона він сказав ляконічно: „Держіться тут до останнього мужа!“ День, очевидно, кінчився лихо. Веллінгтон крикнув до своїх старих товаришів із-під Талявери, Вітторії та Саляманки: „Хлопці, чи не думає хто з вас утікати? Пам'ятайте про стару Англію!“

Коло четвертої англійська лінія подалася назад. На вершку площини відразу щезло все і видно було тільки артилерію та стрільців. Англійські полки, розбиті гранатами та кулями французькими, зсунулися в долину, через яку сьогодні йде стежка до забудовань услуги фільварку Мон-Сен-Жана; зробився рух відступу, чоло англійської битви сховалося, Веллінгтон зійшов зі свого місця...

— Початок відвороту! — скрикнув Наполеон.

VII. Наполеон у добрім настрою

Цісар, хоч хорий і стомлений сидженням на коні й місцевим болем, ніколи не був у таким добрім настрою, як того дня. Від самого ранку він, звичайно недоступний для зворушень, усміхався. Д. 18 червня р. 1815 ця глибока душа, замаскована мармуром, ясніла несвідомо. Чоловік, що був понурий під Австерліцем, був веселий під Ватерльо. Найбільші перевороти в житті чоловіка плодять отакі контрасти. Наші радощі, це тінь. Найвищий усміх належить богові.

Ridet Caesar, Pompeius flebit¹, — говорили легіонери Блискавкового легіону. Цим разом

¹ Цезар сміється, Помпей буде плакати.

Помпей не мусів плакати, але це було певне, що Цезар сміявся.

Вдосвіта, ще вночі о першій годині, під бурею та дощем на коні з Берtrandом, оглядаючи горби з околиці Россомма, з задоволенням бачачи довгу лінію англійських вогнів, що освічували весь обрій від Фрішмонта аж до Брен-ль-Алледа, він мав те почуття, що доля, якій він визначив речінець на полі Ватерльо, ставилася точно. Він зупинив коня і якийсь час стояв, недвижно вдивляючися в вогні, слухаючи громи, і з уст того фаталіста вилетіли в густий сумерк оті таємничі слова: „Ми в згоді“. Наполеон помилився. Він із долею не був уже в згоді.

Він не заснув тієї ночі ані на хвилину. Кожна хвилина приносила йому якусь радість. Він об'їхав цілу лінію старої гвардії, зупиняючися тут і там, аби промовити кілька слів до вартових. О пів до третьої недалеко Гугомонтського лісу він почув стукіт маршу якоїсь колони; на хвилину подумав, що це відворот Веллінгтона. Він сказав: „Це рушила з місця англійська задня сторожа. Візьму до неволі 6000 англійців, що власне прибули до Остенди“. Він говорив оживлено; це оживлення явилось у нього від часу виходу на сушу д. 1 березня, коли він, побачивши втішеного селянина в затоці Жуана, скрикнув до свого великого маршалка: „Ади, Бертранде, оце нам і поміч!“ Вночі з 17 на 18 червня він кепкував із Веллінгтона. „Цей малий англієць потребує науки“,—говорив Наполеон. Дощ побільшувався; підчас слів цесаря заgrimіло.

Пів до четвертої вранці він утратив одну злуду. Офіцери, вислані на розвіди, донесли

йому, що неприятель не рушив з місця. Ніде ані щебернуло, ані одного вогню на біваках не погашено. Англійська армія спала. Глибока тиша стояла над землею, тільки на небі був гук. О четвертій гонці привели до нього селянина, який був провідником бригади англійської їзди, правдоподібно бригади Вівієна, що зайняла становище Д'Оен на крайній лівій. О п'ятій два бельгійські дезертири донесли йому, що втекли зі свого полку й що англійська армія жде битви. „Тим ліпше!“ — скрикнув Наполеон. — „Волю розготорозити їх, ніж штовхати“.

Вранці на березі, що творить кут дороги до Плянсуа, він зліз із коня в болото, велів із ферми Россомма принести кухонний стіл і селянську лавку, сів оперши чоботи на в'язанці соломи замість килима, розгорнув на столі мапу битви і сказав до Сульта: „Гарна шахівниця!“

Наслідком нічного дощу підводи з живністю, стрягнути в попсованих дорогах, не могли бути рано. Вояки не виспалися, промокли й були голодні. Це не перешкодило Наполеонові скрикнути до Нея: „Маємо 90 шансів проти 100“. О восьмій цісареві принесено снідання. Запросив до нього кількох генералів. При сніданню оповідано, що Веллінгтон учора був на балю у княгині Річмонд, а Султ, простак-войовник з виглядом архієпископа сказав: „Нині буде мати баль“. Цісар жартував із Нея, який сказав: „Веллінгтон не буде такий наївний, аби чекав на вашу цісарську милість“. Це зрештою був його звичай. „Він любив жартувати“, — говорив Флері де Шабульон. „Основою його характеру був веселий гу-

мор“,—мовляв Гурго. „Він невичерпаний жартун, більше чудака, ніж веселун“,—сказав про нього Бенжамен Констан. Ці жарти велетня варті того, аби зупинитися на них. Він називав своїх гренадерів „хрунями“, торгав їх за вуха, сіпав за вуси. „Цісар те й робив, що робив нам псоти“,—сказав один із них. Під час таємної втеки з острова Ельби до Франції д. 27 лютого на повнім морі військовий корабель французький Зефір зустрівся з кораблем Непостійним, на яким їхав incognito Наполеон, і запитав, що чувати про цісаря. Наполеон, що в тій хвилині мав на голові свій капелюх з біло-амарантовою кокардою, оздобленою бджолами, який справив собі на острові Ельбі, сміючися взяв тубу і відповів сам: „Цісар має ся добре“. Хто сміється таким способом, той освоєний із припадками. Наполеон кілька разів під час снідання під Ватерльо мав напади сміху. По сніданню він спочив чверть години, потім два генерали сіли на в'язанці соломи, забрали пера в руки й поклали картки паперу на коліна, а цісар подиктував їм порядок битви.

О дев'ятій годині, коли французька армія, уставлена сходами й пущена в рух у п'яти колонках, розвинулася, дивізії по двох лініях, артилерія між бригадами, музика на чолі граючи марш при гуркоті бубнів та реві труб, могутня, широка, весела, ціле море шоломів, увесь обрій покритий шаблями та багнетами, цісар зворушений скрикнув два рази: „Чудово! Чудово!“ Від дев'ятої до половини одинадцятої години вся армія, що видавалося неправдоподібним, зайняла становища й уставилася в шість ліній, творячи, щоб повторити вислів

цісаря, „образ п'ятьох римських п'яток“. Кілька хвилин перед утворенням боевого поля, серед тої глибокої тиші на початку бурі, що попереджує битви, бачачи, як переходили перед ним три батареї з дванадцяти, відділені на його розказ від трьох корпусів Ерльона, Рея та Льюбау і призначені розпочати акцію нападом на Мон-Сен-Жан там, де перехрещуються дороги з Нівелля та Женаппи, цісар, kleплючи по плечу Гаксона, сказав до нього: „Оце 14 красунь, генерале!“

Певний успіху, він захопив усміхом компанію саперів (копачів) першого корпусу, коли переходила попри нього, призначена на те, аби забарикадуватися в Мон-Сен-Жані, скоро здобудуть те село. Оця погідність його душі захмарилася лиш одним слівцем вищого милосердя. Бачачи ліворуч на місці, де тепер велика могила, гордих сірих шотландців, скуплених коло своїх коней, він сказав: „Шкода!“

Потім сів на коня, погнав наперед до Росомма і вибрав для догляду вершок вузького горбика праворуч дороги з Женаппи до Брукселя; це була друга його станція підчас битви. Третя станція, яку зайняв о сьомій увечері, між селами Бель Алліанс і Гай-Сент, була страшна. Це був досить високий горб, який видно ще й досі, і за яким збилася гвардія на похилості площини. Довкола того горба кулі відскакували від мощеного гостинця аж до Наполеона. Так само як під Брієнном, у нього понад головою свистали кулі та гранати. Майже на тім самім місці, де стояли ноги його коня, збирано пізніше сплющені кулі, старі обломки шабель і шматки гранатів, з'їдені ржою. Кілька

літ тому викопано там 60-фунтовий гранат, іще набитий, якого запальник відломився перед самим гирлом бомби. На тій останній станції цісар сказав до свого провідника Лякоста, ворожого селянина, переляканого, прив'язаного до гусарського сидла, який обертався при кожнім стуку вистрілу й силкувався сховатися за цісаря: „Дурню! Це свинство! Куля вб'є тебе за моїми плечима“. Цей, що пише оці рядки, сам знайшов у пухкім ґрунті цього горба, розгрібаючи пісок, відломок шийки бомби, покритий ржою за 46 літ, і старі шматки заліза, що ламалися між пальцями, як патички сухого бозу.

Хвилювання площин, похилених у різні боки, де прийшло до стички Наполеона з Веллінгтоном, тепер, як загально відомо, не таке, як було 18 червня 1815 року. Беручи з того похоронного поля матеріял для зроблення йому пам'ятника, знищено його дійсну поверхність, і збита з шляху історія не може пізнати її. Для її прославлення змінено її вигляд. Два роки пізніше Веллінгтон, оглядаючи Ватерльо, скрикнув: „Хтось перемінив моє поле битви!“ Там, де тепер висока земляна могила з кам'яним левом на версі, був невеличкий горб, що, хиличися до дороги до Нівелля, спускався доступною похилістю, але з боку гостинця до Женаппи творив майже стрімкий берег. Високість того берега можна зміряти ще й тепер високістю двох горбів, а, властиво, двох могил по обох боках дороги з Женаппи до Брукселі: ліворуч англійська, а праворуч німецька. Французької могили нема: для Франції вся та площа—могила. При допоміж тисячів і тисячів возів землі, насипаних на те місце, по-

стало згір'я, високе на 150 стіп, а в обводі тисячі стіп. Ця височина теперішнього Мон-Сен-Жана доступна легкою похилістю. У день битви, особливо з боку Гай-Сента, тут був спуск дуже крутий і прикрий. Похилість була так значна, що англійські гармати не бачили пониже себе ферми, положеної в глибині долини, осередка битви. Д. 18 червня р. 1815 дощі ще порили ту похилість, болото утруднювало доступ так, що треба було не тільки плазувати рачки, але ще й стрягнути. Поздовж площини тягнувся якийсь рів, про який здалека не можна було навіть і догадатися.

Який рів? Скажу. Брен-ль-Аллед, це одно бельгійське село, а Оен—друге. Оба ті села, сховані у видолинках терену, злучені дорогою довгою, доброї півтори милі, що протинає площину хвилястою стежкою й часто заглиблюється в сугорб'ї мов борозда, так, що подекуди ця дорога переходить правдиві байраки. 1815 року, так як і тепер, ця дорога перерізувала вершок площини Мон-Сен-Жана поміж двома гостинцями з Женаппи до Нівелля. Тільки тепер вона йде по рівній площині, а тоді йшла ровом. Оба її береги скопано для будови пам'яткової могили. Ця дорога ще й досі в більшій своїй частині йде досить глибоким вивозом; його глибокість виносить подекуди 12 стіп, а стрімкі береги обриваються подекуди, особливо взимку. Деколи трапляються тут випадки. При в'їзді до Брен-ль-Алледа дорога така вузька, що одного пішохода роздавив віз, про що свідчить кам'яний хрест, що стоїть недалеко кладовища й має на собі напис: „Тут лежить Бернард Дебріє, що йшов із Брукселі

в лютім 1637 р.¹. Вивіз на площі Мон-Сен-Жана був такий глибокий, що один селянин, Матвій Нікез, був там засипаний обвалом берега, про що свідчить другий кам'яний хрест, якого верх пропав підчас корчування лісу, а підстава стоїть іще й досі на похилості травника ліворуч від дороги між Гай-Сентом і фермою Мон-Сен-Жаном.

У день битви ця заглиблена дорога, про яку ніхто не догадувався, що проходила через узгір'я Мон-Сен-Жана, рівчак на вершку між берегами, западня, закрита землею й невидна, зробилася страшною.

VIII. Цісарське запитання до провідника Лякоста

Так отже рано під Ватерльо Наполеон був задоволений. І мав чого, бо, як сказано, плян битви був чудесний.

Коли почалася битва, посипалися різні випадки один за одним: опір Гугомонта, завзята витривалість Гай-Сента, смерть Бодієна, унезвладнення Ауа, несподіваний мур, о який розбилася бригада Суа, фатальна легкомисність

¹ Цей напис виглядає ось як:

DOM
CY A ETE ECRASE
PAR MALHEUR
SOUS UN CHARIOT
MONSIEUR BERNARD
DEBRYE MARCHAND
A BRUKSELLE LE (далі нечитке слово)
FEBVRIER 1637.

По нашому в дословнім перекладі: „Богу Найліпшому, Найбільшому. Тут був убитий нещастям під возом пан Бернард Дебріє, Купець із Брукселі, дня... Лютого 1637.“

Гільмінота, що не мав ані петард, ані порошниць, та що батареї позастрягали, що 15 гармат без ескорти захопив Оксбрідж у прокопаній дорозі, те, що бомби без наслідків падали на англійській лінії, тріскаючи в розмоченій дощем землі, і справляли тільки вулканічні вибухи болота, так що намірене ними знищення перемінилося в обляпання, безхосенність демонстрації генерала Піре на Брен-ль-Аллед, при чім уся їзда, 15 ескадронів, пропала майже до ноги, слабкий напад на англійське праве крило, дивне непорозуміння Нея, що замість розложити 4 дивізії першого корпусу сходами зібрав, їх укупу й цим способом згустивши їх у 27 рядів і два фронти по 200 людей, виставив їх на дощ куль, що справили страшне знищення в тій збитій масі; те, що колони, вислані до атаки, порозривалися, а скісна батарея раптом була здемаскована збоку; небезпека, яка грозила генералам Буржуа, Донзельотові та Діріттові, відступ генерала Кію, зранення полковника Віе, силача з політехнічної школи, якого скалічено в хвилині, коли сокирою розбивав браму Гай-Сента під густим огнем англійської барикади, що загородила дорогу з Женаппи до Брукселі; те, що дивізія Марконета попала між ворожу піхоту та кавалерію, терпіла від близьких вистрілів відділів Беста й Пакка та від нападу їздців Понсомбая; те, що князь саксонсько-ваймарський удержався у Фрішмонті та Смоєні, не вважаючи на зусилля графа Ерльона, що взято корогви 105 і 45, що роз'їзд легкої їзди, висланий на розвідку між Вавром і Плянсуа, взяв у полон чорного гусара пруського, від якого французи довідалися про дуже поважну

небезпеку для себе; те що генерал Груші запізнився, що в Гугомонті протягом не цілої півгодини вбито 1500 людей, а довкола Гай-Сента ще в коротшім часі полягло 1800 людей,— усі ті грізні випадки, що мов хмари битви пересувалися перед Наполеоном, ледве трохи притемнили його зір і зовсім не засмутили того цісарського лиця, повного певности себе. Наполеон звик дивитися на війну твердо. Він ніколи не числив неприємних подробиць. Цифри були маловажні для нього, аби лише в сумі давали йому перемогу. Початкові помилки зовсім не збивали його з пантелику, і він не тривожився, чуючи себе майстром воєнної штуки і певним кінця. Він умів ждати, ставлячи себе понад усякий сумнів, і глядів на призначення, як на рівного собі. Здавалося, що він готував сказати своїй долі: „Адже ж не посмієш!“

До половини в світлій тіні Наполеон чув над собою опіку в добрім і поблажливості для злого. Він мав, або вірив бодай, що має прихильність до себе долі; можна сказати майже, чув себе в змові з випадками, що рівнялося старовинній вірі в недоступність для ран.

Та коли хто мав за собою Березину, Липське і Фонтенбльо, той, здається, повинен був не спускатися на Ватерльо. Таємне зморщення брів здавалося видимим у глибині неба.

В хвилині, коли Веллінгтон почав відступати, Наполеон задрожав. Нагло побачив він, як площа Мон-Сен-Жана опорожняється і чоло англійської армії зникає. Воно збиралося в іншому місці, але ховалося перед ним. Цісар піднявся до половини в стременах. Блискавка перемоги мигнула в його очах.

Веллінгтон, припертий до лісу Суань і знищений, це був остаточний погром Англії через Францію. Це була пімста за Кресі, Пуатьє, Мальпляке та Рамілі. Муж з-під Маренго вимагував Азінкур.

Тоді цісар, думаючи про страшний випадок, останній раз обвів люнетою всі точки поля битви. Його гвардія з карабінами при ногах, стоячи за ним, дивилася на нього з якоюсь релігійною почесстю. Він у задумі придивлявся до склонів горбів, зазначував похилості, вдивлявся в купу дерев, квадрат збіжжя, стежку; здавалося, числив усі корчі. З деяким напруженням поглянув на англійські барикади на обох гостинцях, дві величезні купи зрубаних дерев. Барикада на дорозі до Женаппи повище Гай-Сента була узброєна в дві гармати, одинокі гармати в цілій англійській артилерії, націлені вглиб поля битви.

За барикадою на дорозі до Нівеля блискотіли голяндські багнети бригади Шассе. Біля тої барикади завважив стару каплицю св. Миколая, вимазану білим вапном, що стоїть на розі поперечної доріжки до Брен-ль-Алледа. Похилився і стиха промовив щось до провідника Лякоста. Провідник заперечив рухом голови — заперечення правдоподібно зрадливе.

Цісар випрямився й задумався. Веллінгтон відступив. Лишалось тільки закінчити той відступ його знищенням.

Наполеон, обернувшись нагло, вислав штафету, що кінь доскочить до Парижа з вістю про перемогу. Він був один із тих геніїв, що творять громи. Власне він винайшов свій удар грому. Він дав наказ кирасирам Мільгода здобути площу Мон-Сен-Жан.

ІХ. Несподіванка

Їх було 3.500. Вони творили фронт, довгий на чверть кілометра. Це були люди-велетні на конях-колосах. Було їх 26 шкадронів, а за собою мали для підмоги дивізію Лефєбір-Денует, 600 добірних жандармів, стрільців гвардії числом 1197 людей і пікінерів гвардії числом 880 людей. На них були шоломи без грив і панцері з кованого заліза, пістолети в шкіряних піхвах при сідлі й довгі шаблі. Вранці вся армія подивляла їх, коли о дев'ятій при музиці, що грала арію *Viellons au salut de l'empire* (Дбаймо про цілість цісарства) надійшли збитою кольконою з одною батареєю при боці, а з другою біля їх осередку, і розвернулися двома рядами між гостинцями Женаппа і Фрішмонта, а потім зайняли місце для битви в тій могутній другій лінії, так мудро уложеній Наполеоном, яка, маючи на своїм краю ліворуч кирасирів Келлермана, а на своїм краю праворуч кирасирів Мільгода, мала, так сказати, два залізні крила.

Ад'ютант Бернар завіз їм цісарський наказ. Ней добув шпаду і станув на чолі. Величезні ескадрони рушили з місця.

Це був страшний вид. Уся та кіннота з піднятими шаблями, розпущеними на вітер корогвами, мов один чоловік, з точністю бронзового тарана, що проламає стіни, зійшла зі згір'я Бель-Альянс і спустилася в страшну долину, де впало вже стільки людей, і щезла вся в димах. Вийшовши з них, вона появилася на другім боці долини, все суцільна й стиснена, і скорим тропом поперек хмари вистрілів із рушниць, що пролітали понад нею, почала пі-

дійматися на страшну болотяну похилість височини Мон-Сен-Жана. Вони їхали вгору важкі, грізні, безстрашні. В хвилинах, коли не було чути вистрілів мушкетів та гармат, чути було їх колосальний тупіт. Дві дивізії їхали двома кольонами, дивізія Вітає з правого, а дивізія Дельорда з лівого боку. Здалеку можна було побачити, як вершок височини оперізують два величезні сталеві вужі. Вони перелетіли через поле битви, як чудесна поява.

Нічого подібного не бачено від часу здобуття великої редуту під Москвою через тяжку кавалерію. Мірата тут не було, але був Ней. Здавалося, що вся та маса зробилася потворою й мала лиш одну душу. Кожний ескадрон звивався і надувався як перстень поліпа. Їх видно було крізь густий дим, якого хмара проривалася тут і там. Суміш шоломів, криків, шабель, шалених підскоків кінських задів при грохоті гармат та реві військової музики, це був страшний галас, унятий дисципліною. В ядрі блискотіли панцирі, мов луска дракона.

Це оповідання описує події не подібні до подій інших віків. Мабуть щось подібне являлося людям у старих орфічних епопеях про кентаврів, півмужів і півконей, тих титанів з людськими лицами і кінськими грудьми, яких галоп грозив Олімпові, страшних, незраних, високих, богів і звірів ураз.

Дивним сустріком чисел тих 26 ескадронів мало вдарити на 26 батальйонів. Поза верхом площі, під заслоною замаскованої батареї ждала на них англійська піхота, уставлена в 13 квадратів, по два батальйони в однім, і в двох лініях, у першій 7, а в другій 6. Вони стояли з кольбами на плечах, спокійні, німі, недвижні,

ждучи того, що мало надійти. Вони не бачили кирасирів, а кирасири не бачили їх. Чули тільки прихід цієї хмари людей. Чули чимраз голосніший тупіт трьох тисяч коней і мірне стукання копитів у скорім тропі, хрустіння панцирів, брязкіт шабель і щось мов великий грізний подих. Стояла страшна мовчанка, потім нараз на вершку згір'я показався довгий ряд піднятих рук, що потрясали шаблями, потім шоломи, труби, стяги, і 3.000 сивовусих голов закричали: „Vive l'empereur!“ („Хай живе цісар!“) Вся та кіннота навалилася на площину з гуком, подібним до землетрусу.

Нараз сталося щось трагічне. Ліворуч англійської, а праворуч нашої лінії чоло кольони кирасирів зупинилося з пронизливим вереском. Доїхавши до вершка сугроба в розгоні, обняті фурією, в невдержнім бігу для знищення квадратів і гармат кирасири побачили між собою й англійцями рів, яр. Це була вивозова дорога до Оені.

Хвилина була страшлива. Яр був перед ними, несподіваний, широко роззявлений, з майже прямовими берегами перед кінськими ногами, глибокий на два сажні між двома берегами. Другий ряд попихав перших, третій ряд попихав других. Коні ставали дуба, кидалися взад, падали на хребти, дригаючи ногами в повітрі, перевертаючи та душачи їздців. Не було способу вернутися, бо ціла кольона летіла як стріла. Сила, якої набрали вони для знищення англійців, нищила їх самих. Невмолима яруга не могла перепустити їх доти, доки її всю не зарівняли своїми трупами. Коні й їздці валилися всуміш, гнетючи одні одних, творячи страшенну купу м'яса в дебрі, а коли вся

яруга заповнилася живими людьми та кіньми, решта перейшла по ній. Майже третина бригади Дюбуа згинула в тій пропасті.

Це був початок програної битви.

Місцевий переказ, очевидно пересадний, говорить, що в тім вивозі недалеко Оені знайшло смерть 2.000 коней і 1.500 людей. В тій цифрі мабуть містяться всі інші трупи, яких скинено до цієї дебри другого дня по битві.

Зазначу мимоходом, що бригада Дюбуа, так тяжко діткнена цим випадком, годину перед тим смілим нападом здобула корогву Лінебурга.

Наполеон перед виданням наказу до цього штурму Мільгодових кирасирів пильно придивлявся до терену, але не міг добачити тої заглибленої дороги, про яку не свідчила ані одна нитка на поверхні площини. Про те його увагу звернула на себе невеличка біла каплиця на роздоріжжі гостинця з Нівелля, і боячися там можливої перешкоди, він запитав про це провідника Лякоста. Лякост заперечив кивком голови. Можна сказати, що цей кивок голови бельгійського селянина спричинив упадок Наполеона.

Ще інші фатальні випадки мали наступити.

Чи було можливе, аби Наполеон виграв цю битву? Відповідаю, що ні. Чому? Через Веллінгтона? Через Бліхера? Ні.

Бонапарте побідивши під Ватерльо, був би зробив щось нечуване в подіях XIX в. В Європі мала наступити нова серія подій, у якій для Наполеона не було місця. Неприхильність обставин для нього заповілася вже давніше. Настав час упадку для цього важкого чоловіка.

Надзвичайна важкість цього чоловіка в долі людей захитала рівновагу світу. Ця одиниця

значила більше сама одна, ніж ціла велика суспільність. Ця надмірна сила людської життєвості, скупчена в одній голові, цей цілий світ, уміщений у мізку одного чоловіка, був би убійчим для цивілізації, якби міг працювати довше. Надійшла хвилина, коли непідкупна найвища справедливість мусіла взяти своє. Мабуть на нього жалувалися основи та елементи, від яких залежать правильні тяготіння порядку морального так само, як і порядку матеріального. Кров, що димиться з переповнених кладовищ, сльози мільйонів матерей, це страшні речники. Коли земля терпить від якоїсь надміри сили, з її глибин виходять таємні стогнання, які чує безмірний простір над нею.

Наполеон був оскаржений перед тим безмірним простором, і його впадок був постановлений.

Ватерльо, це не була битва, це була зміна обличчя світу.

Х. Площина Мон-Сен-Жан

Рівночасно з яром відслонилася також батарея. Шістдесят гармат і 13 чотирикутників сипнуло вогнем на кирасирів. Невстрашимий генерал Дельборт салютував англійську батарею. Вся англійська кінна артилерія гальопом сховалася за чотирикутники. Кирасири не мали спочинку ані на хвилину. Нещастя, що спіткало їх у вивозі, здешаткувало їх, але не відібрало в них відваги. Ті люди, поменшавши числом, вирости серцем.

Нещастя спітало тільки кольону Ватієра. Кольона Дельборда, яку Ней справив наліво, немов прочуваючи западню, дійшла ціла.

Кирасири кинулися на англійські чотирикутники. Коні в гальопі з попущеними вудилами, у їздців шаблі в зубах, а пістолети в руках,—такий був напад.

Бувають хвилини в битвах, коли душа затвердіє так, що вояк майже перетворюється на статую, і з усієї купи м'яса робиться граніт. Англійські батальйони ані рушили перед таким шаленим нападом.

Тоді сталося щось страшне.

На всі боки чотирикутників ударено відразу. Шалений танець оперезав їх довкола. Але ця холодна піхота стояла непорушно. Перший ряд, припавши на коліна, брав кирасирів на багнети, другий ряд стріляв. За другим рядом канонери набивали гармати. Потім чоло квадрату отворилося, випускаючи вибух гарматних вистрілів, і замкнулося знову. Кирасири відповіли сіканиною. Їхні величезні коні ставали на задні ноги, толочили ряди, перескакували через багнети й величезними тілами падали всередину тих живих стін. Кулі пробивали дірки в панцирях, а кирасири робили виломи в квадратах. Ряди людей щезали під кінськими копитами. Багнети застрягали в черевах тих кентаврів. Задавано страшенні рани, може не видані ніколи досі. Чотирикутники, які гризла ця шалена кіннота, стискалися, не вступаючи з місця. Невичерпаною стріляниною чинили вибухи посеред напасників. Битва мала нечувано жорстокий вигляд. Квадрати з батальйонів зробилися кратерами вулканів; кирасири з кінноти зробилися вихром. Кожний квадрат був немов вулкан, на який напирала громова хмара; лява боролася з громами.

Крайній квадрат із правого боку, найбільше наражений на напад, стоячи з самого краю, щез майже відразу від першого напору. Це був 75-тий полк шотляндських гірняків. У його нутрі сидів дудар на бубні, і в часі, коли довкола нього мордовано людей, у глибокій нестямі, похиливши меланхолійні очі та споминаючи мабуть свої ліси та озера, стискав дуду під пахою і грав гірські мелодії. Ті шотляндці вмирали, думаючи про свій Бен-Льотіян, так як греки, споминаючи свій Аргос. Шабля одного кирасира, розтинаючи дуду й руку дударя, зробила кінець співові, вбиваючи співака.

Кирасири, згідно малочисленні, зменшені нещасливим випадком у вивозі, мали проти себе майже всю англійську армію, але росли своєю хоробрістю. Кожний з них бився за десятьох. Декілька англійських батальйонів уступило. Веллінгтон побачив це і згадав про свою кавалерію. Якби Наполеон у тій самій хвилині згадав був про свою піхоту, був би виграв битву. Це забуття, це була його велика, фатальна помилка.

Нараз кирасири, нападаючи, почули, що їх нападено. Англійська їзда впала їм на карки. Перед ними квадрати, за ними Сомерсет; Сомерсет, це були 1400 гвардійських драгунів. У Сомерсета праворуч були німецькі шволежери під проводом Дорнберга, а ліворуч бельгійські карабінери під проводом Тріпа. Кирасири нападнені з боків і з чола, спереду і ззаду, піхотою та кіннотою, мусили ставити чоло на всі боки. Що їм це значило? Були як вітрова труба. Їх хоробрість була неописана. Зрештою мали за собою батарею, що гриміла раз-у-раз.

Із того виходило, що їх ранено в плечі. Один із їх панцирів, продіравлений на лівій лопатці кулею гаківниці, міститься в збірці музею Ватерльо.

На таких французів могли стати тільки такі англійці. Це вже не була битва, це був сумерк, шал, бурливий вибух душ і відваги, ураган шабель, блискавиць. В одній хвилині з 1400 драгунів гвардії лишилося лиш 800. Їх полковник Фоллер упав трупом. Ней надбіг із пікінерами та стрільцями Лефєбіра та Денуєтта. Площину Мон-Сен-Жан здобуто, здобуто ще раз і ще раз. Кирасири покидали кінноту і зверталися проти піхоти, або краще сказати, вся та страшенна юрба різала себе, не покидаючи один одного. Під Неєм убито 4 коні. Половина кирасирів остоялася на площині. Ця битва тяглася дві години.

Англійська армія була глибоко захитана. Нема сумніву, що якби кирасири не були ослаблені в своїм першій розгоні стратою у вивозі, були би проламали англійський центр і рішили перемогу. Ця надзвичайна кіннота довела до остовпіння Клінтона, який бачив штурми під Таляверою та Бадахоцем. Веллінгтон, на половину переможений, подивляв їх героїство, повторяючи півголосом: „Splendid! Splendid!“ (Прекрасно! Прекрасно!).

Кирасири знівечили 7 квадратів із 13, забрали або загвоздили 60 гармат, відібрали у англійських полків 6 корогів, які три кирасири і три гвардійські стрільці поспішно занесли до цїсаря перед ферму Бел-Алліанс.

Положення Веллінгтона погіршало. Ця незвичайна битва була мов поєдинок двох ранених завзятців, із яких кожний, борючися й опи-

раючися, раз-у-раз тратить усю кров. Хто з них упаде перший?

Битва на площині не вгавала.

Доки загналися кирасири? Ніхто не вмів сказати. Певне те, що другого дня по битві одного кирасира та його коня знайдено неживих у взовій шопі Мон-Сен-Жана, на місці, де сходяться чотири дороги з Нівелля, Женаппи, Гільпи та Бруксели. Цей їздець прорвався крізь англійські лінії. Один з тих людей, що знайшли цього трупа, живе досі в Мон-Сен-Жані. Він називається Дегаз і мав тоді 18 літ.

Веллінгтон чув, що хитається. Криза була близька.

Та кирасирам не пощастило, бо їм не вдалося розбити центр. Обі сторони держалися на площині, але жодна не була її паном; та всетаки більша частина була в руках англійців. Веллінгтон держав село й вершок площини, Ней здобув тільки один горб і його похилість. Здавалося, що обі сторони запустили коріння в ту смертоносну землю.

Здавалося, що ослаблення англійців невлічимо. Кровотік цієї армії був страшний. Кемпт із лівого крила жадав підмоги. „Нема,—відповів Веллінгтон,—нехай дасть себе забити!“ Майже в тій самій хвилині — дивна подібність, що малює вичерпання обох армій, — Ней просив у Наполеона піхоти. „Піхоти?—скрикнув Наполеон,—де ж я візьму її? Чи ж можу створити її?“

З усім тим англійська армія була більше хора. Скажені удари величезних ескадронів тих залізних панцирів зі сталевими грудьми здавили англійську піхоту. Кілька людей дов-

кола військового стягу значило місце, де був полк; майже ані один батальйон не мав команди, крім одного капітана або одного поручника. Дивізія Альтена, вже й так ушкоджена коло Гай-Сента, була майже знищена. Невстрашими бельгійці з бригади ван Клюза встелили своїми трупами поле здовж дороги з Нівелля. Не лишилося майже ніщо з тих голяндських гренадерів, які в р. 1811 у Еспанії в наших рядах билися з Веллінгтоном, а р. 1815 в злуці з англійцями воювали з Наполеоном. Страта в офіцерах була дуже значна. Лорд Оксбрідж, який учора дав поховати свою ногу, мав тепер розтріскане коліно. Коли з французького боку в тій боротьбі кирасирів вибито з боєвих рядів Дельсрда, Лерітієра, Кольберта, Днопа, Траверса та Блянкарда, то з англійського боку були ранені Альтен і Барн, убиті Делянсей, ван Мерен і Омштеда. Увесь генеральний штаб Веллінгтона був десяткований, і в тій кривавій рівновазі Англія дістала гіршу частину. Другий полк пішої гвардії втратив 5 полковників, 4 капітанів і 3 хорунжих; перший батальйон 30-го полку піхоти втратив 24 офіцерів і 112 вояків; 79-ий полк гірняків мав 24 офіцерів ранених, 18 офіцерів убитих, 450 вояків убитих. Пропали гановерські гусари полку Комберленда та увесь полк під командою полковника Гакке, що пізніше був суджений і zdeґрадований за те, що перед самою битвою покинув своє становище і втік у ліс Суань, розсіваючи пострах аж до Брукселя. Вози, гарматні ящики, фургони з пакунами та з раненими, бачачи поступи французів та їх наближення до лісу, кинулися врозтіч у ліс. Голяндці під шаблями французької

кавалерії кричали: „Алярм!“ Від місцевості Вер-Куку (зелена зозуля) аж до Гренендаеля, на просторі майже двох миль у напрямі до Брукселі, був тиск утікачів, як оповідають свідки живі ще й досі. Переполох був такий великий, що дійшов аж до князя Конде в Маліні й до Людовика XVIII в Гандаві. Окрім слабкої резерви, розставленої ступнями за амбулянсом, поміщеним у фермі Мон-Сен-Жан та бригад Вівієна й Ванделяра, що стерегли лівого крила, Веллінгтон не мав їзди. Багато батарей лежало здемонтованих. Ці факти признає Сайборн, а Прінгль, прибільшуючи нещастя, твердить, що англійсько-голяндська армія зменшилася була до 34000 людей. Залізний князь не тратив спокою, але його уста поблідли. Австрійський комісар Венсан і еспанський комісар Алява, присутні в часі битви в англійським генеральнім штабі, були певні, що князь програв. О п'ятій годині Веллінгтон добув годинник і понуро прошептав слова: „Бліхер, або ніч“.

У тій самій хвилині далека лінія багнетів заблискотіла на височинах у стороні Фрішмонту. Це був зворот у тій гігантській драмі.

XI. Злий провідник Наполеона, добрий провідник Більова

Відоме болюче розчарування Наполеона: він надіявся Груші, а прийшов Бліхер, смерть замість життя. Призначення має такі зворотні точки: надієшся бути паном світу, і ось тобі острів св. Єлени!

Як би малий пастушок, що служив за провідника Більовові, поручникові Бліхера, пора-

див був йому йти лісом повище Фрішмонта, а не долиною пониже Плянснуа, то історія XIX в. може виглядала б зовсім інакше. Наполеон міг був виграти битву під Ватерльо. Кожною іншою дорогою, крім одної пониже Плянснуа, пруська армія була б зайшла в яр непрохідний для своєї артилерії, і Більов не був би прибув на місце. „Година спізнення, — признав пруський генерал Муффлінг, — і Бліхер не був би вже застав Веллінгтона на його становищі, битва була би програна“.

Як бачимо, був саме час, аби явився Більов. І без того він запізнився дуже. Ночував у Діон-ле-Монті й вирушив удосвіта. Але дороги були попсовані, його дивізії стрягли в болоті. Гарматні вози стрягли аж по осі. Надто треба було перейти через ріку Диль вузьким мостом у Варті. Вулицю, що вела до мосту, запалили французи. Ящики та фургони артилерії на могли пройти поміж два ряди горючих домів і мусіли ждати, поки погашено пожежу. Вже було полудне, а передня сторожа Більова ще не могла дійти до каплиці св. Лямберта.

Битва, розпочата перед двома годинами, мала скінчитися о четвертій, і Бліхер був би застав битву вже виграну Наполеоном.

По полудні цісар перший своєю люнетою доглянув на краю обрію щось таке, що звернуло на себе його увагу. Він сказав: „Бачу он там хмару, яка видається мені військом“. Потім запитав князя Дальматії: „Пане Сульт, що бачиш там коло каплиці св. Лямберта?“ Маршалок, звернувши люнету в той бік, відповів: „Чотири, або п'ять тисяч людей, ваша величність. Певно Груші“. Але темна лінія сто-

яла недвижна під хмарним небом. Всі люнети генерального штабу почали дивлятися в „хмару“, яку побачив цісар. Дехто сказав: „Це військо на спочинку“. Многі сказали: „Це дерева“. І справді, хмара не рушилася. Цісар вислав на розвідку до цієї темної точки дивізію легкої їзди Домона.

Більов так таки не рушав. Його передня сторожа була дуже слаба й не могла вдіяти нічого. Він мусів ждати на головну силу армії і мав наказ прилучитися до неї перед виступом на боеву лінію. Але о п'ятій годині Бліхер, почувши про небезпеку Веллінгтона, дав наказ Більову вдарити на французів, і сказав ті пам'ятні слова: „Треба відіхнути англійській армії“.

Швидко по тім дивізії Льостіна, Гіллера, Гакке та Рисселя розвинулися перед корпусом Льобау, кавалерія князя Вільгельма Пруського виступила з паризького лісу, Плянсуа запалено, а пруські кулі почали дощем падати аж до рядів гвардії, що, як резерва, стояла за Наполеоном.

ХІІ. Гвардія

Решта відома. Наступила третя армія, поле битви змінилося, 86 гармат загриміло раз-по-разу, перший полк Пірха надійшов зараз за Більовом, далі їзда Цітена під проводом самого Бліхера. Французів відкинено, Марконета виперто з площини Оена, Дірітта змушено уступити з Папельотта, відперто Донзельота й Кіота, на корпус Льобау ударено збоку. Нова битва з настанням ночі впала на наші полки, вже розбиті. Уся англійська лінія

виступила зачіпно й рушила наперед у величезний пролом, зроблений у французькій армії. Англійська стрільба й пруська стрільба допомагали одна одній. Знищення, розбиття чола, розбиття боків, і серед цього страшного погрому гвардія виступила на боєву лінію.

Чуючи, що йде на смерть, вона закричала: „Хай живе цісар!“ Історія не знає факту більше зворушливого, як ту смерть супроводжену окриками.

Небо було хмарне весь день. Нараз у тій самій хвилині, о 8-ій годині вечора, хмари на обрію розсунулися, і з-поза в'язів понад гостинцем Нівелля проглянула величезна, понура заграва заходячого сонця. Таку заграву бачили під Австерліцем.

В тім виступі до бою кожний батальйон гвардії був під командою генерала. Це були Фріян, Мішель, Руге, Гарльс, Майє та Поре де Морван. Коли високі шапки гренадерів гвардії з широкими бляхами та орлами показалися — симетричні, уставлені простолінійно, спокійні, горді серед сумерку цієї боротьби, ворог почув пошану до Франції. Здавалося, що 20 перемог виступає на поле битви з розпростертими крилами, і ті, що мали в руках перемогу, почули себе переможеними і відступили. Але Веллінгтон крикнув: „Стій, гвардія, й ціляй просто!“ Тоді червоний полк англійської гвардії, що лежав за плотами, піднявся, хмара куль посипалася на трибарвну корогву, що трепалася довкола наших орлів, усі кинулися наперед і почалася остання різня. Цісарська гвардія чула серед сумерку, що армія відступає довкола неї, і починається

широка порожнява розсипки, почула окрики: „Рятуйся, хто може!“, замість окриків „Хай живе цісар!“ Та не вважаючи на втечу поза нею, вона йшла і йшла наперед, чимраз більше нищена і вмираючи ступнево при кожнім дальším кроці. Не було в ній ані хитких, ані боязливих. Кожний вояк у тім полку був такий самий герой, як генерал. Ані один із них не жажнувся перед самовбійством.

Ней, майже непритомний, великий усею висотою добровільної смерти, наражував себе на всі удари в тій різанині. П'ятого коня вбито під ним. Увесь облитий потом, з горючими очима, з піною на вустах, в розщіпленім уніформі, маючи одну еполету до половини розтяту ударом шаблі якогось кінного гвардійця, а бляху великого орла пом'яту кулями, кривавий, обризканий болотом, величній, зі зломаною шпадою в руці він скрикнув: „Гляньте, як умирає маршалок Франції на полі битви!“ Але дарма, він не вмер. Він був сам не свій з обурення і кинув питання Друе д'Ерльонові: „Чи не хочеш дати вбити себе?“ Посеред усієї тієї артилерії, що мордувала горстку людей, він кричав: „Чи ж нема нічого для мене? О, я хотів би, аби всі англійські кулі влетіли в мій живіт!“ Нещасний! Ти мусів дожити до французьких куль.

ХІІІ. Погром

Безладдя поза гвардією було жалюгідне.

Армія уступила нагло відразу з усіх сторін, від Гугомонту, від Гай-Сенту, від Папельотту, від Плянснуа. Окрики: „Зрада!“—наступили по окриках; „Рятуйся, хто може!“

Армія, що розсипається, це розталь. Усе хилиться, слабне, тріщить, пливе, котиться, падає, штовхає, спішить і валиться наперед. Розгардіяш незвичайний. Ней хапає коня, вскакує на нього без капелюха, без краватки, без шаблі, зупиняється поперек дороги, що веде до Брукселя, і затримує однаково англійців і французів. Він силкується затримати армію, кличе її, лає, чіпляється до втікачів. Їх юрба пориває його з собою. Вояки тікають, кричачи: „Хай живе маршалок Ней!“ Два полки Дірітта бігають сюди й туди помішані, кидаючися між шаблями уланів і градом куль бригад Кемпта, Беста, Пакка та Райлендта. Найгірша частина битви, це розсипка. Приятелі вбивають один одного, аби втекти. Ескадрони та батальйони ламають і розсипають одні одних, як величезна піна битви. Ця хвиля пориває з одного боку полк Льобау, а з другого полк Рея. Даремно Наполеон робить мури з решти своєї гвардії, даремно висипає свої прибічні ескадрони для останнього зусилля. Кіот уступає перед Вівієном, Келлерман перед Ванделером, Льобау перед Більовом, Моранд перед Пірчем, Домон і Сібервік перед королевичем Вільгельмом пруським. Гійо, що провадив атаку цісарських ескадронів, упав під ноги англійських драгунів. Наполеон жене ґальопом здовж утікачів, кличе до них, налягає, грозить, просить. Всі вуста, що вранці кричали: „Хай живе цісар!“, тепер мовчать роззявлені й ледве пізнають його. Пруська їзда, що свіжо надійшла, кидається в вир битви, летить, січе шаблями, рубає, тне, вбиває, мордує. Запряги зриваються, гармати тікають. Фурмани відпрягають коні

від гарматних ящиків, і вживають їх для втечі. Фургони, поперевертані догори колами, загатили дорогу і причиняються до різні. Люди толочаться, душаться в стиску, біжать по трупах і топчуть живих. Руки відмовились служити. Шалена юрба заповняє дороги. Стежки, мости, рівнини, горби, долини, ліси заповнені тою розсипкою 40.000 людей. Крики, розпука, торністри та мушкети кидають у збіжжя, перехід прорубують ударами шаблі. Нема товаришів, нема офіцерів, нема генералів, тільки сам невисловлений страх. Цітен січе шаблями французів досхоchu. Леви поробилися зайцями. Така була ця втеча.

В Женаппі попробували завернути, ставити чоло, утворити ряди. Льюбау зібрав 300 людей. Забарикадовано вхід до села, але за першим вистрілом пруської артилерії всі почали тікати, і Льюбау попав у неволю. Ще досі видно сліди тих картачових вистрілів на старім мурі цегляного дому направо від дороги, кількадесять кроків перед входом до Женаппи. Прусакі вірвалися до Женаппи, шаліючи мабуть тому, що так дешево здобули перемогу. Погоня була дивовижна. Бліхер наказав убивати всіх. Французький генерал Роге дав сумний приклад, загрозивши смертю кожному французькому гренадерові, який приведе йому живого прусака взятого в неволю. Бліхер перевищив Рогета. Генерал молодії гвардії Діем, припертий до дверей гостиниці в Женаппі, віддав свою шпаду пруському гусарові; цей узяв шпаду і вбив генерала. Перемога кінчилася мордуванням переможених. „Караймо, бо ми історія!“ — такими словами обезчестив себе старий Бліхер. Ця жорстокість була верхом

погрому. Безнадійна розтіч перебігла Женаппу, перебігла Катр-Бра (чотири руки), перебігла Госсей, перебігла Фран, перебігла Шарльруа, перебігла Тюін і зупинилася аж на границі. І хто ж то так утікав? Велика армія.

Цей переполох, цей страх, цей упадок і руїна найвищої відваги, яка коли-будь здивувала історію, — чи це було без причини? Ні. Тінь величезної правди підіймається над Ватерльо. Це день призначення. Надлюдська сила спровадила той день. Відси той вираз тривоги на лицях. Ось чому ті всі великі душі віддавали шаблі. Ті, що перемагали Європу, полягли купами, не маючи більше ані що робити, ані що казати, почуваючи в темноті страшну присутність долі. Від того дня змінився вигляд на будучність людського роду. Ватерльо, це поворот XIX віку. Мусів упасти великий чоловік, аби настало велике століття. Понад битвою під Ватерльо пройшло щось більше, ніж хмара і ніж метеор.

Коли запала ніч, на полі недалеко Женаппи Бернард і Берtrand ухватили за поли сурдута і зупинили чоловіка безтямного, задуманого, понурого, що занесений аж сюди бігом розсипки, зліз із коня, взяв під паху повід свого коня, і вперши очі в далечінь, сам вертав до Ватерльо. Це був Наполеон, що ще пробував іти наперед, великий сновида цього розвіяного сну.

XIV. Останній квадрат

Деякі квадрати гвардії, недвижні серед повені розсипки, мов скелі серед рвучої води, держалися аж до ночі. Ніч надходила і з нею смерть, та вони чекали цієї подвійної

пільми непохитно, і дали огорнути себе нею. Кожний полк, відрізаний від інших і не маючи ніякого зв'язку з армією розбитою зо всіх сторін, умирав сам для себе. Для цієї останньої битви вони позаймали становища одні на височинах Россомми, інші на площині Мон-Сен-Жана. Тут полишені, переможені, страшні та понурі квадрати конали серед страховищ. Ульм, Ваграм, Ена, Фрідланд умирали з ними.

Всутінки, коло дев'ятої вечора унизу площини Мон-Сен-Жана стояв один такий квадрат. У тій похоронній долині, при кінці того нещасного яру заваленого кирасирами, а тепер заповненого масами англійців, під стрічним вогнем переможної ворожої артилерії та страшенно густим градом куль цей квадрат не переставав боротися. Ним командував невідомий нікому офіцер Камброн. По кожнім вистрілі квадрат меншав, але відповідав огнем. Гарматам відповідав вистрілами мушкетів, і раз-за-разом затіснявав свої чотири стіни. Здалека втікачі зупинялися на хвилину задихані та прислухалися в темноті до цього понурого грохоту, що слабшав помалу.

Коли з цього легіону лишилася вже лише жменя, коли з його корогви лишився вже лиш один цурпалок, коли їхні мушкети, вичерпавши кулі, стали тільки дрючками, коли купа трупів стала більшою від купки живих, поміж переможцями повстав якийсь святий страх перед цими героями готовими на смерть, і англійська артилерія, немов спочиваючи, затихла на хвилину. Це був хвилинний спочинок. Борці бачили довкола себе рої привидів, по статі людей на конях, чорні профілі гармат, біле небо, що прозирало крізь колеса та ля-

фети; колосальна голова смерти, яку бачать герої завсіди серед диму в глибині битви, посувалася до них і вдивлялася в них. Серед вечірних сутинків вони могли чути, як наби-вано гармати; горючі льонти, подібні до очей тигра серед нічної пільми, творили колесо довкола їх голів. Та ось усі канонери англійських батарей поприступали до гармат. Та в тій хвилині англійський генерал, після одних Кольвіль, а після других Майтленд, зворушений, зупиняючи останню хвилю завішену над головами тих людей, крикнув до них: „Хоробрі французи, піддайтеся!“ Камброн відповів: „Стара гвардія вмирає, але на піддається!“

XV. Камброн

Битву під Ватерльо виграв не Наполеон, що рятувався втечею, не Веллінгтон, що відступав о 4-тій і був у розпуці о 5-тій годині, не Бліхер, що зовсім не брав участі в битві. Битву під Ватерльо виграв Камброн.

По слові Камброна англійський голос відповів: „Пали!“ Батарей сипнули іскрами, згір'я затряслося, всі спіжеві гирла ригнули картечами востаннє. Широка лява диму, слабо побілена місячним світлом, заклубилася вгору, а коли розвіялася, на полі битви не було нічого. Страшна решта щезла, гвардія вся згинула. Чотири стіни живої твердини полягли. Лиш десь кудись між трупами можна було чути тихе стогнання. Отак сконав останній легіон французький, більший від римського, на площині Мон-Сен-Жана.

ДЕЯКІ ПОЯСНЕННЯ

Це оповідання, писане для французької інтелігенції, в численних перекладах зробилося доступне також інтелігенції майже всіх освічених народів. Пригадую собі, що частина цього опису битви під Ватерльо, а власне опис шаржі (штурмової їзди) французьких кирасирів на англійську піхоту був поміщений у польській читанці для нижчої гімназії, вживаної в моїх гімназіяльних часах, але без подання назви автора. Мені невідомо, чи пробував хто подати це оповідання до рук простого люду, селян та міщан.¹ Чинячи це в оцій книжечці, вважаю потрібним подати її читачам пояснення деяких слів, незрозумілих не тільки для селян і міщан, але також для значної частини нашої теперішньої інтелігенції, яка зі шкіл, не вважаючи на весь поступ новочасної науки, пересічно виносить далеко менше знання, ніж це було давніше. Тому думаю, що мої пояснення до цього оповідання придадуться не тільки простим людям, але також інтелігентам.

Ад'ютант — військовий, призначений для служби при особі генерала або іншого коменданта.

Амарантова краска — темно-червона.

Амбулянт — відділ вояків, що після битви обходить побовище, несучи поміч раненим.

Армія — збройна сила держави. Більші держави можуть у разі потреби з запасу своєї збройної сили виставити кілька армій. Збройна сила держави складається звичайно з активної (діяльної) армії, такої, що стоїть у чинній службі, з резерви, т. є. членів армії, що пройшовши чинну службу живуть у цивільнім стані, але вразі потреби можуть бути покликані знов до чинної служби, і загального ополчення (ляндштурму), що набирається з людей неприйнятих до чинної армії, в віці від 20 до 40 літ, і не зобов'язаних до жодної військової служби, які однак в разі потреби можуть бути покликані для помічної служби при чинній армії в границях краю. Чинна армія в новочасних державах зорганізована (устроєна) звичайно ось як: най-

¹ Міщан — цебто мешканців міст. (Ів. Л.).

меншою частиною її устрою буває компанія, означене число людей, що сплять у одній просторій кімнаті касарні (військового будинку). 10—12 компаній, а в разі війни навіть більше, складають полк (Regiment), кілька полків складає бриґаду, а ціла армія підчас війни в міру потреби може ділитися на дивізії, під командою осібних генералів. З погляду на уоруження новочасна армія складається з трьох головних частин: піхоти, кінноти або їзди (кавалерії) та артилерії (гармат із їх обслугою). Для помочі цим головним частям кожна армія має надто відділи: перевозовий (Fuhrwesen), по народному форвези, зайняті звичайно службою при возах призначених для перевозу живности та амуніції (воєнних знарядів), санітарний зложений із лікарів та прислуги військової, потрібної для обходження хорих; надто для поборювання різних трудностей терену (землі та ґрунту, по котрім ходить армія), приготовляються окремі відділи копачів (саперів), будівничих для будування мостів та інших приспособлень (Geniecorps). Вся та величезна машина має, розуміється, свою власну адміністрацію (заряд) з невідлучними від неї писарськими та рахунковими силами, і своє власне судівництво з невідлучними від них арештами та в'язницями і їх військовою обслугою.

А т л е т — силач, борець.

Б а л ю с т р а д а — муроване поруччя, зложене з мурованих стовпчиків або однощільної стіни, в висоту трохи більшу, як півросту чоловіка.

Б а р и к а д а — загата, завада для спинення руху по дорозі або по вулиці. Барикади робиться в різних місцях різно, відповідно до матеріялу, який можна вжити для їх збудування. В нашім оповіданні згадано про барикади зроблені зі зрубаних грубих дерев, покладених поперек дороги. По містах роблено барикади насамперед з брукового каміння, яке треба було вибирати з хідників, із запасових цеглин та дошок, що стояли при нових будівлях, а також із домашнього збіжжя: бочок, дверей, драбин та меблів, які виношено на вулицю.

Б а т а р е я — ряд гармат, уставлений чи то на мурі, чи на землянім шанці.

Б і о г р а ф і я — життєпис.

Б о м б а — куля з литого заліза, всередені порожня і наповнена вибуховою речовиною, давніше стрільним порохом, а тепер динамітом, мелінітом або іншими подібними речовинами, що вибухаючи від підпалу, розривають залізну кулю на шматки і роблять відповідне до своєї сили спустошення чи то в людях, чи в будинках.

Гусари — легка їзда, мабуть мадярського походження.

Ураган — наглий шалений вітер.

Гвардія — сторожа воєнна, призначена для береження особи пануючого.

Гігант — велетень.

Гренадери — вояки піхотинці, добірні звичайно мужчини високого росту, що виступали до бою в важкій зброї. Назва походить від епанського міста Гренада.

Долман — короткий плащ без рукавів, що держався тільки пряжкою під шиєю.

Драгуни — легка їзда, що в разі потреби могла воювати також пішо.

Еполети — грубі металеві шнурки, нашиті на верхах рамен.

Ескорта — супровід.

Жандарм — дословно озброєний чоловік; жандарі озброєні карабінами, бували кінні й піші.

Здемонтований — попсований, говорячи про оружжя.

Камаші — вовняні одяги на ноги пониже колін і вище черевиків.

Канонер — вояк, що обслуговує гармату.

Кентавр — казковий кінь з людською головою та грудьми.

Кирасири — тяжка їзда, в якій люди були в панцирях і металевих шоломах.

Кокарда — подоба квітки або мотиля з барвистого полотна.

Колона — ряд вояків, компаній або полків.

Комбінація — зіставлення або змішання різних предметів або чисел.

Контраст — противенство різнорідних річей.

Корпус — кілька полків, подібний до бригади.

Кратер вулкану — широке або вузьке горло на версі вогневої гори.

Лява — розтоплена кам'яна маса, що випливає з вулкану в часі вибуху.

Ляфета — дерев'яне риштування, на яким держиться гармата; воно може бути або нерухоме у т. зв. фортечних гарматах, або на колесах у звичайних.

Мітральєза — мала гармата.

Мушкет — довга стрільба з „мушкою“ на кінці дула.

Ця мушка — це тупий залізний гвіздок, прикріплений до кінця дула, без якого не можна добре вцілити.

Нантський едикт — заява французького короля

Генріха IV з р. 1598, якою оголошено свободу віроісповідань, а властиво свободу протестантизму, т. зв. Гугенотів у Франції.

Петарда — мала бомба, яку можна кидати рукою.

Пікінери — вояки, озброєні тільки списами.

Плед — довга та вузька суконна хустка, яку носять на плечах. Мода на неї і сама назва пішла з Шотляндії.

Плеяда — сузір'я (купка зізд), зване в устах нашого народу Квочкою; в переноснім значінню вживається також для означення більшого числа людей однакового заняття, прим. плеяда вчених, істориків або поетів.

Профіль — лице бачене збоку.

Рапорт — звіт, донесення, головно військового змісту.

Редута — кілька або кільканадцять гармат, уставлених на укріпленім місці.

Стратегія — штука кермування армією в часі війни.

Тераса — насип, плоскогір'я.

Титан — велетень.

Торністра — чотирикутний тлумачок із телячої шкіри, який на ремнях носять вояки на плечах у часі походів.

Туба — велика бляшана труба з вузьким ріжком на однім кінці і з широким горлом на другім, крізь яку промовляють на далеке віддалення.

Фасада — передня часть дому.

Фронт — чоло.

Фургон — великий, тягаровий військовий віз.

Фурія — запал, шал, безтямність.

Шволежери — легка їзда.

Шкадрон — (ескадрон) малий відділ кінноти.

Штафета — естафета, відомість, написана дуже коротко, посилана тепер телеграфом, а давніше навмисним гінцем.

ІЗ ОПОВІДАНЬ

І. Про Притчу

Я знаю одну модистку, що мала ненатуральну дитину. Кажу „ненатуральну“ задля честі тої модистки, що була заміжня. Зараз скажу вам також ім'я батька.

Добра жіночка дуже любила свою дитину й одягала її, як уміла, найгарніше. Тут стяжечка, там стяжечка. Раз простенько, потім знов різнобарвно. Не було більшої розкоші для матері, як займатися пристроюванням дитинки.

І хоч дехто інколи міг сказати: ця краса занадто червона, або занадто жовта, або занадто млява... цей брижик занадто широкий, цей серпанок занадто густий... хоч дехто міг нарікати на брак смаку або зручності... то нікому й у думці не було винуватити матір у браку любови до дитинки.

Ця мати звалася Притча.

А батько звався Поет.

А дитина, яку мати так любила пристроювати, звалася Правда.

Раз показала мати свою дитину й питала очима:

— Як тобі подобається моя дитина, мій скарб, моє все? Глянь лише на цей колір!

— Еге, жовтий колір гарний.

— Жовтий!.. Це личко жовте? Але ж воно рожеве! Жовте?

— Я говорив про кафтаничок.

І знов вона показала свою дитину й питала очима:

— Як тобі подобається моя дитина, мій скарб, мое все? Чудова, не правда? Глянь, яке біле... і яке червоне... і яке... мов мармур...

— Забагато крохмалю.

— Забагато крохмалю в рученьках моєї дитини?

— Я говорив про сорочечку.

І знов дбайлива мати показала свою дитину й питала очима:

— Як тобі подобається моя дитина, мій скарб, мое все? Глянь на оці форми... це заокруглення... ці лінії!

— Закороткий станик.

— Закороткий станик у моєї дитини?

— Я говорив про одешинку.

Тоді мати розсердилася. Засмутило її, що ніхто не бачив дитини. Вона радо строїла своє кохання, але це боліло її, що за строем ніхто не бачив дитини.

Біль робить несправедливим. Притча нагнівалася на Поета, хоч цей був невинен. Вона розвелася з ним і прибрала назад своє дівоче ім'я Амелея.¹ Вона поскидала з дитини всі фалшиві строї, що відвертали увагу від неї. Потім показувала різним людям свою дитину й питала очима:

¹ По-грецьки—безжурність, байдужність, дословно—не-прикритість.

— Як тобі подобається моя дитина, мій скарб, моє все?

Один із многих сказав:

— Непристойна.

А інші не сказали нічого, вони не зрозуміли матері й не бачили дитини. Це затурбувало Амелею. Вона поєдналася з Поетом, що пристав на це з дорогої душі. Вона знов назвалася Притчею й одягла свою дитину як уперед.

— Ах, мовила вона,—нехай бачать хоч одержинку й оці гарненькі стяжечки та вирізочки! Може нарешті зверне хтось увагу й на мою дитину й побачить, що вона краще від одержі.

II. Галапаси

Була зима. На великім озері забавлялося багато народу біганням на лижах. Лід стояв на однаковій рівні з гостинцем. Досить було зробити крок.

Але між гостинцем і льодом був прорубаний широкий і глибокий рівчак, якого я не бачив день перед тим, а через рівчак був перекинений місток. А на містку сидів чоловік, той самий, що зробив цей місток „задля рівчака“, як сам казав. І хто переходив містком, платив йому цента. Та деякі шептали:

— Він сам зробив рівчак, щоб могли поставити на ньому місток.

Чи ж це не скандал, що винайдено способи, щоб „толкування закона“ зробити зисковим „фахом“?

Наша суспільність усюди поперецуювана такими рівчаками, і переважно тільки на те, щоб дати утримання тому, що „сидить на містку“.

Що було б з учительства, коли б ми писали попросту так, як говорить освічений чоловік?

Що було б з вояків, коли б ми зрозуміли, що найменший нарід, сильніший від найбільшої армії?

Що було б з адвокатів, коли б ми мали законодавців, здібних висловити ясно свої думки?

Що було б зі священників, коли б ми зрозуміли, що кожний повинен шукати своєї релігії у власнім серці?

І, нарешті, що було б з моралістів, коли б ми вміли віднаходити мораль у самій природі?

Ах, скільки ж то людей непродуктивно сидить на містках!

III. Налисники з салом

Один чоловік лежав хорий. Він був дуже хорий, смертельно хорий, уже майже небіжчик. Коли лікар не мав уже для нього ніякої ради, оповіла йому жінка недужого, що той майже-небіжчик за своїх здорових часів дуже любив налисники з салом, і сказала:

— Ах, пане докторе, якби я тепер спекла йому такі налисники?

— Дайте йому налисників з салом! — промовив лікар.

І жінка побігла до кухні... І подала чоловікові налисники. І він їв... Чи йому полекшало від них, не знаю.

А коли тепер говорять, що маємо одержати загальне голосовання, то нехай і так буде. Бо й справді: хіба ж налисники з салом можуть бути такі шкідливі для хорого, що й так не має надії видужати?

IV. Конфесії

Один батько мусів на хвилину вийти з дому. Щоб випробувати догадливість своїх дітей, велів їм угадувати, що він робить у часі своєї неприсутности. Один хлопчик, що мав синю блюзку, сказав:

— Знаю вже! Тато пішов до кравця, щоб замовити собі синю блюзу.

Другий хлопчик, що дуже любив солодощі, розізлився сильно на Синьоблюзника, як можна бути таким дурним і вірити, що батько буде носити таку саму синю блюзу, як він.

— Я ліпше знаю,—мовив він.—Тато їсть солодкий торт із сиропом.

Третій хлопчик, що сидів у темнім кутику і щипав kota за хвіст, вилаяв Тортоїда, як можна бути таким дурним і думати, що тато їсть те саме, що й він.

— Я ліпше знаю,—мовив хлопчик.—Тато пішов різати вола.

Четвертий хлопчик, дуже напасливий, наторгав Котощипа за волосся за те, що він міг бути таким дурним і вірити, що батько буде різати вола.

— Я ліпше знаю,—мовив він.—Батько пішов до сусіда Петерзена, щоб надавати йому позавушників.

Останній хлопчик доглядав хору пташину, що мала зламану ніжку, і це так займало його, що зовсім не мав часу думати про загадку.

І коли батько вернув додому, показалося, що ані Синьоблюзник, ані Тортоїд, ані Котощип, ані Волосодер не вгадали. Але останній хлопчик не вмів сказати нічого.

— Справді... не знаю, — мовив Пташиногляд. — О, глянь лише, вона піднімається і глядить на нас такими вдячними очима!

— Справді, — сказав батько, — так дійсно гляділа ця бідна вдова, якій я ходив подати поміч.

Жодне з дітей не вгадало. Але Пташиногляд був найближчий правди, хоч і не пускався в догади.

V. Провидіння

На високій вежі стояла мати з дитиною. Дитина випала їй із рук.

У цій самій хвилині упав також інший предмет. Він мав такий самий обсяг, як дитина. Таку саму вагу, як дитина. Притягання землі, опір повітря... все, що мало вплив на спадання, діяло однаково на цей предмет і на дитину.

Тільки що дитина була жива й мала матір, котра почала рвати на собі волосся з розпуки.

Про інший предмет було зовсім байдуже.

— О, боже, о, боже, моя люба дитина! — верещала мати. — О, боже, рятуй мою дитину!

За інший предмет не молився ніхто.

І оба падучі тіла з шумом летіли вниз, одно обік одного.

А природа—це було ще перед Н'ютоном... та вона знала докладно, як мусить уладити упадок—природа робила своє. Вона преспокійно обчислила квадрати мас і віддалення, постаралася о опір внизу, де повітря менше густе, відшибнула опір від скорості...

Ще раз крикнула мати:

— О, боже, моя дитина!

Дитина впала на землю й розбилася. Мати, що надармо кликала бога, вмерла. Батько дитини збожеволів і т. ін.

Але мішок із корками, чи шинка, чи що там собі було, що рівночасно з дитиною впало з вежі, лишилося мішком із корками, чи шинкою й виглядало так, як коли б нічогоісінько не сталося.

А прецінь за цими корками не молився ніхто.

І так воно „добре“? Певно, певно! Найменша зміна, найменше відступлення наробило б лиха безмірно більшого, ніж смерть одної дитини.

Я розповідаю цю історію не на те, щоб пуститися в міркування про природу, але на це, щоб дати до зрозуміння, що просьби й молитви не допоможуть нічого, і коли хто на вежі стоїть з дитиною, то мусить добре держати її.

Бо—і за це також дбає природа—коли чинимо це, то дитина не впаде. Тут природа так само певна, як в приложенню Н'ютонових законів—властиво її власних законів, яких невеличку частину дослідив Н'ютон, хоч вони й перед тим діяли безпохибно від незатямних часів.

VI. Матвія гл. XXI

Ось вам той новий варіант одної глави Матвієвого евангелія, свіжо віднайдений у папірусах. Раджу вам порівняти його зі старим текстом і поміркувати, котрий кращий.

10. Тоді мовили ученики до нього: „Коли так стоять діла між людиною і жінкою, то не добре їм дружитися“.

11. А він мовив до них: „Амінь, говорю вам, добре є для людини одружитися, щоб

його душа була цілою і щоб він стався чоловіком“.

12. І для жінки добре одружитися, щоб її душа зробилася повною і щоб вона була чоловіком.

13. Бо господь не спочив, сотворивши мужчину. І не сотворив жінку саму без мужчини. Але сотворив мужчину й жінку, щоб чоловік був повний.

14. Коли в кого є права рука, а нема лівої, то він не повний. А хто має ліву руку, а не має правої, той також не повний. Бо чоловікові дана права рука й ліва рука, щоб був повний.

15. І нехай права рука не каже: „Чого хочеш, лівице, я властива рука“! Ані нехай ліва рука не каже до правої: „Чого тобі, я властива рука“! Бо тільки разом вони повні. Так само мужчина й жінка.

16. Права рука защіпає пояс, що є потрібний. А ліва несе збан із водою, що також є на потребу. Хто згубить пояс і заховані в ньому гроші, той не може жити. І хто не несе з собою збана з водою, згине від спраги. Так само мужчина й жінка.

17. Ви чули, як було сказано: „Будуть двоє во плоть єдину“. Чи ж розпусники й чужо-ложники не чинять так само? Де ж тут ваше подружжя?

18. Ви чули, як було сказано: „Плоть із моєї плоті, кість із моєї кости...“ Чи ж і звірі польові не чинять так само? Де ж тут ваше подружжя?

19. І як бог ваш — бог правди, так правду кажу вам, ти, мужчино, і ти, жінко: дружіться по-правді, щоб не плодили брехню.

20. І як бог ваш—бог духа, так правду кажу вам ти, чоловіно, і ти, жінко: дружіться духом, щоб щенята польових звірів не казали до вашого плоду: „Ми рівня з вами“.

21. І як бог ваш—бог любови, так правду кажу вам, ти, чоловіно, і ти, жінко: дружіться по любові, щоб плодили дітей початих у любові.

22. Ти, чоловіно, не зашнуровуй у храмі своїх уст на подобу рабинів, немов би ти смакував солодке вино, і не говори до своєї жінки, немов би в тебе була гірчиця на язичі.

23. Хто премудро говорить у храмі й по дурному промовляє до своєї жінки, цей злодій.

24. Хто кликав тебе до храму? Ти прийшов некликаний. Але своїй жінці ти присяг любов. І для того вона завірила тобі і притулила тебе до свого лона.

25. А ти, жінко, не зневажай свого мужа, мовлячи до нього: „Пане!“ Бо понижуючи себе, ти понижуєш його, бо він одно з тобою. Підійми, що можеш із його стежки, щоб він не пошпотався.

26. Та я говорю тобі це не як коли б ти була невірниця, але щоб ти сама не впала там, де він пошпотався, бо ви обое одно.

27. Жінка одвічальна перед мужем, а муж перед жінкою, бо вони обое одно.

28. Хто своїй жінці дасть пшениці, щоб спекла паляницю, їсть цю паляницю. Жінка не обов'язана дякувати йому. Чи ж брат не робить так само? Де ж ваше подружжя?

29. Жінка, що пече паляницю, щоб нагодувати чоловіка, їсть і сама цю паляницю. Муж не обов'язаний дякувати їй. Чи ж сестра не чинить так само? Де ж ваше подружжя?

30. Але, коли хто бачить зірку, нехай скаже своїй коханій: „Глянь на зірку й радуйся зі мною!“ І жінка, якій трапилася радість, нехай поділить її з мужем. Це його власність і вона не стратить нічого через поділ. І коли чоловіка давить журба, нехай поділить її зі своєю жінкою, щоб вона не питала: „Хіба я нижче твого чуття?“

31. Коли вона сумна, нехай і він сумує, щоб вона не боялася бути нижчою від його смутку й не лякалася брати участь у кожній радості.

32. І коли муж почує, що Саддукеї на вернулися на віру в воскресення, нехай скаже це своїй жінці, щоб не заснула під куделею.

33. А коли жінці в її куделі урветься нитка, нехай скаже це своєму чоловікові, щоб він не думав, що через свою книжню премудрість він щось більше, ніж вона.

34. Чи ж не увільнила Юдита своєю відвагою весь нарід Ізраїля? Було тоді чимало мужів у Іерусалимі і сиділи дома, а вона пішла під шатро воєводи.

35. І чи Дебора не судила ізраїльський нарід і чи не було порядку тоді, як вона судила?

36. І коли муж побачить щирого фарисея, нехай скаже це своїй жінці, щоб і вона радувалася з ним, коли здужає няти віри цьому.

37. І коли книжники обплутають його скрутними питаннями, нехай він послухає своєї жінки, що вона скаже. Може вона, прядучи, надумала відповідь, заким іще чула питання.

38. І мовили ученики: „Господи, як же це? Жінкам заборонено досліджувати письмо святе, то як же їй розчовпувати скрутні питання?“

39. І мовив він: „Із письма вчимося задавати скрутні питання, але при пряденню не одна відповідь приходить на розум“.

40. І знов запитали ученики і сказали: „Равві, була собі жінка, а її муж навчав у храмі. І він прийшов додому й мовив: „Там говорили про королівство Мелхіседекове“. А вона запитала, хто був Мелхіседек?“

І він мовив: „Ми були в неволі в Єгипті“. А вона відповіла: „Я ніколи не була в Єгипті“.

І він мовив: „Питали там, чи вищий Ілія, чи Мойсей?“ А вона сказала: „Я не знаю ніякого Ілії“.

І він мовив: „У храмі тепер повно новаторів, що розрізняють у чоловіці тіло й душу“. А вона відповіла: „Це щось невідоме для мене. Я не хочу бути розрізнена. Я пряду“.

Так ось — бачиш, равві, прядучи, вона так і не знала нічого ані про Мелхіседека, ані про свою душу. Господи, як же це?

41. Але він відійшов недалечко й побачив ріллю: ґрунт її був добрий, але на ній не хвилювалося жито, хоч була пора жнив.

42. І він узяв палицю й застукав до дверей чоловіка, що його була рілля. І чоловік обізався: „Чого стукаєш до моїх дверей?“

43. І він мовив: „Виходь і жни! Чи ж колосся не налилось і не проситься під серп? Чому не збираєш із своєї ріллі?“

44. А ученики мовили: „Господи, він не сів“.

45. І він відповів і мовив: „Амінь, амінь, говорю вам: хто не сів у пору сівби, той і не жатиме в пору жнив. Мало є ріллі неплодючої, але багато рільників лінивих“.

46. І він ще раз застукав до дверей чоловіка, що не сів. Але ученики не розуміли його.

VII. „Із ідей“

Проповідники містять мудрість народів. Он що! Чому ж професори не укладають проповідок?

.....
Їздець упав із коня. І відтоді кожний, хто впав із коня, почав називати себе їздцем.

.....
Часто трапляється, що не бачимо якоїсь речі тому, бо вона занадто велика.

.....
— Бачиш, сину, як мудро устроїло все провидіння! Пташка складає яйця до гнізда. Писклята виклюються в пору, коли буде багато мушок і черв'ячків, що служать їм поживою. Тоді вони співатимуть хвалу творцеві, що обсипає добродійствами всі свої твори..

— Чи й черв'ячки співатимуть, татку?

.....
Нема нічого поетичнішого над правду. Хто в ній не знаходить поезії, той усе буде мізереньким поетом, непричасним до неї.

.....
Мешканці краю бувають свободні або не свободні не через закон. Міру свободи означають їх обичаї.

.....
Недавно бачив я в Брукселі на вулиці жінку, що ледве не ледве провадила додому свого п'яного чоловіка. Це була нелегка справа, бо чоловік випишував страшенні „мисліте“, а жінка

була слабка. Але, якто жінки звикли, вона якось давала собі раду. Коли чоловік упав, вона піднімала його на ноги й добирала способу, щоб потягти його знов кілька кроків наперед.

Якась милосердна душа предложила їй завести пацієнта до її помешкання, нехай виспитьсь.

— Ах, мій боже, неможливо! Сьогодні вибори!

Той чоловік ішов на голосування!

ІЗ СТУДІЙ І НАРИСІВ

І. Страховища німецької мови

Я не раз бував у Гайдельберзькім замку, оглядаючи нагромаджену там збірку курйозів, а одного дня здивував я її властителя своєю німеччиною, що мусіла виглядати досить незвичайно. Він слухав дуже уважно, а коли я наговорив досить багато, сказав мені, що моя німеччина це велика рідкість, а може навіть „унікат“ і він рад би закупити її для свого музею. Коли б він був знав, скільки коштувало мене набуття моєї вмилости, то був би знав, що її закуплення мусіло б зруйнувати кожного збирача. Мій приятель Гарріс і я попрацювали в ту пору порядно таки через кілька тижнів над німецькою мовою, і хоча поступи наші були добрі, то все таки ціль свою досягнули ми тільки з великими труднощами і клопотами, бо з наших учителів три пішли через це до гробу. Хто сам не вчився по-німецьки,

¹ Може не від речі тут буде згадати, що прізвище Марк Твайн не жодне ім'я, а тільки технічний термін. Бувши лоцманом на Міссісіпі, автор так привик до ненастанних лоцманських викриків при мірянню глибини води: mark one, mark twain (один вузол, два вузли) і т. ін., що потім узяв собі цей окрик за псевдонім. Значить, зовсім не відповідно перекладає дехто у нас „Марко Твайн“, бо це — марк (знак, марка, вузол) не має з Марком нічого спільного. (Ів. Фр.).

той не може мати ніякого поняття, що це за крута мова.

На всім світі нема напевно другої мови такої безсистемної, слизької і в'юноватої, коли захочеш похопити її. Плаваєш по ній, як по розбурханім морю, раз сюди раз туди, у нужденнім, безпомічнім стані, а коли ось-ось, тобі здається, знайшов правило, що дає міцну основу, щоб нахвилинку відпочити в загальнім заколоті й гармідері десятиох частей мови, то зараз бачиш у граматичі: „Ученик повинен мати на увазі оці вийнятки“. Зирнеш на ті вийнятки й побачиш відразу, що їх більше, ніж прикладів самого правила. І знов безнадійно кидає тобою хвиля й ти женеш до нової Ара-рат-гори, і замість неї знов попадаєш на зрадливу мілізну. Це досвіди, які я поробив і роблю ще раз-у-раз. Скоро тільки повірю, що я добре вхопив один із проклятуших чотирьох „відмінків“, всмикується в моє речення якийсь на око зовсім незначучий приіменник, наділений страшною, несподіваною силою, і розто-рошує мені весь ґрунт під ногами. Приміром, запитує моя читанка про птаха (вона все запитує про такі речі, що для жодного чоловіка не мають ніякісінької вартости): „Where ist the bird?¹ Відповідь на це питання така: „The bird ist waiting in the blackmithshop on account of the rain“. ² Розуміється, жоден птах і не подумає зробити це, але піди ти сварися з книжкою! Ну ось, берусь я вимудрувати німецький переклад цього речення. Розуміється, що цю працю треба зачинати з противного кінця—цього вимагає хід німецької думки. Мір-

¹ Де єсть птах? ² Птах чекає в кузні задля дощу.

кую собі: дощ буде мужеського рода — або, може, женського, а чого доброго, може ніякого — цього дошукатись тепер мені не пора. Відповідно до рода, який кінець-кінців виявиться, буде the rain значити або der Regen, або die Regen, або das Regen. В інтересі науки покладу собі за основу, що це слово буде мужеського рода. Добре! Тоді the rain буде значити der Regen, коли про нього згадується попросту в спокійнім стані без ближчого означення, значить nominativus; коли одначе той дощ нападає геть кругом на землю, тоді він прив'язаний до певної місцевости, проявляє певну діяльність, цебто спочиває (в німецькій граматиці це числиться до діяльностей) і це доводить дощ до dativ'a, так що з нього робиться dem Regen. Та бо той дощ усетаки ще не має спокою, але проявляє діяльну чинність — цебто паде, мабуть на злість птахів — це означає рух і має такий наслідок, що слово пересувається в akusativ і таким способом із dem Regen „робиться“ den Regen.

Вивороживши ось так свою долю щодо цієї точки, набираю відваги й відповідаю по-німецьки: „Der Vogel wartet in der Hufschmiede wegen den Regen“. Аж тут учитель лагідненько поскромлює мою радість увагою, що коли в реченні появиться слівце „wegen“, то воно переносить залежне ім'я в genetiv, нехай із того вийде що хоче, — от тому то й цей птах чекає в кузні „wegen des Regens“.

NB. Пізніше я довідався від вищої поваги, що є й „виємок“, який дозволяє при деяких особливих, дуже замотаних обставинах сказати „wegen den Regen“, але цей виємок допускається тільки при цім одним слові.

Про труднощі цієї мови може переконати нас перша ліпша газета. Нормальне речення в німецькій газеті, це чудернацька диковина. Воно займає чверть сторінки й має в собі всі часті мови цього языка, не в якимсь правильнім порядку, але всуміш. Воно складається головню зі зложених слів, збудованих автором навмисно для своєї потреби, так що в словнику не знайдеш їх, хоч гинь; нараз шість або сім слів сточено до купи без швів і карбів. Речення говорить про 14-15 різних предметів, а на кожний приходить одно втручене речення; часом одно старше втручене речення має в собі ще кілька менших, а щоби не порозсипалися, поскліщувано їх подекуди скобами, — а по всім тим на кінці теліпається дієслово, з якого тільки що дізнаєшся, що властиво хотів сказати автор; по дієслові кінчить автор — здається мені, чисто для декоративної іграшки — словами „haben zu sein“, „gewesen sein dürfen“ або чимсь подібним. Догадуюся, що це кінцевий фоєрверок, то щось таке, як та закрутка, яку дехто додає до свого підпису: не конче вона потрібна, але виглядає краще.

Для ліпшого зрозуміння радив би я читати німецькі книжки так, щоб держати їх проти дзеркала або обернути догори ногами, аби конструкція обернулася на противний кінець. Але читати німецькі газети, це для чужинця на віки вічні лишиться недосяжною штукою. Щоб доказати це, я обмежуся на однім прикладі з одної німецької книжки, з одної загальнопризнаної доброї повісті: „Wenn er aber auf der Strasse der in Sammt und Seide gehüllten, jetzt sehr ungeniert nach der neuesten Mode gekleideten Regierungsräthin begegnete?“ Так

стоїть написано в повісті пані Марліт „Geheimniss einer alten Mamsell“. Кожний зараз побачить, як далеко віддалене тут дієслово від вихідної точки читачевої. А в газетах буває ще далеко гірше; тут дієслово стоїть завсіди аж на слідуячій шпальті, а як мені говорили, буває частенько, що автор статті, забарившись на протязі одної або двох шпальт уставками та втрученими реченнями, мусить при кінці так квапитися, що речення так таки без дієслова і йде до друкарні. Тоді, розуміється, читачу, хоч сядь та й плач.

І в нашій літературі покутує оця манія вставок і день-у-день ви знайдете на це приклади в книжках і газетах. Але в нас це знак на те, що письменникові не достає вправи або ясного розуму; натомість у німців це свідчить про існування певного рода розумової мли, яка в тих людей заступає місце ясности. Бо щоб це була ясність, то певно ні, ніяким робом не може бути. Навпаки, мусить там виглядати дуже круто, дуже баламутно й помотано в голові письменника, який розігнавшись сказати нам, що хтось здибає паню Родничиху на вулиці, зупиняється на самій половині цього не мудрого замислу, затримує обоє стрічних, аж поки не обмалює нам до найдрібніших дрібниць убрання дами. Це ж очевидно безглуздя.

Мимоволі пригадуються при тім ті дантисти, що вхопивши болючого зуба кліщами і впровадивши таким робом чоловіка на найвищий ступінь безтямного напруження, стають собі й починають преспокійно торочити якусь нудну побрехеньку, заки виконають страшне шарпнення. І в літературі і при викиданню зубів такі вставки однаково не на місці.

Одним із німецьких клясиків уважається Г. Е. Лессінг, а в однім із його головних творів, у „Лякооні“ знайшов я ось яке речення, що справді подає пророчисте свідоцтво про дійсно клясичний спосіб накопичування таких вставок. Речення знаходиться в 12-тім томі Лессінгових творів і виглядає ось як: „Wenn also der Graf Caylus die Gemäld' der unsichtbaren Handlungen in unzertrennter Folge mit den sichtbaren fortlaufen löst; wenn er in den Gemälden der vermischten Handlungen, an welchen sichtbare und unsichtbare Wesen teilnehmen, nicht angiebt und vielleicht nicht angeben kann, wie die letzteren, welche nur wir, die wir das Gemälde betrachten, darin entdecken sollten, so anzubringen sind, das die Personen des Gemäldes sie nicht sehen, wenigstens sie nicht notwendig sehen zu müssen scheinen können: so muss notwendig sowohl die ganze Folge, als auch manches einzelne Stück dadurch äusserst verwirrt, unbegreiflich und widersprechend werden. Мене впевняли, що такі речення наповняють захватом німецьких правників, і вони силкуються з запалом і не без успіху в мотивуванні своїх присудів дорівняти Лессінговій клясичності, або ще й перевершити її.

Німці мають у своїй мові певного рода парентезу, яку осягають, роздираючи дієслово на дві частини, з яких одна стоїть на початку якогось цікавого розділу, а друга на його кінці. Чи можна здумати собі більше баламуство? В німецькій мові аж кишить такими розривними дієсловами, і чим далі в якімсь писанню покладена одна частина від другої, тим більше гордиться своїм ділом справець такого злочину. Особливо зі словом „reiste ab“ лю-

люблять робити собі таку іграшку. Ось приклад із одної повісти: „Er reiste, als die Koffer fertig waren und nach dem er Mutter und Schwester geküsst und nochmals sein angebetetes, einfach in weissen Muslin gekleidetes, mit einer frischen Rose in den sanften Wellen ihres reichen braunen Haares geschmücktes Gretchen, das mit bebenden Gliedern die Treppe herabgewankt war, um noch einmal sein armes, gequältes Haupt an die Brust desjenigen zu legen, den es mehr liebte als das Leben selber, ans Herz gedrückt hatte, — ab.

Та гов! Не добре займатися надто багато розривними дієсловами, а то нехибно вони швидко позбавлять чоловіка душевного спокою. А коли хто не послухає перестороги й заглибитися в них, то мозок у нього або розм'якшиться, або закам'яніє.

Особові заіменники і прикметники цього языка, це також страшне джерело різnorodних прикростей. Слово „Sie“ значить „you“ (ви) і „the“ (вона), значить „her“ (він) і значить it (воно), означає they (оця), означає them (онти). Представте собі оплакане вбожество мови, що силує одне однісіньке слово відбувати службу за шість, і то ще такого маленького хробачка з усього трьома буквами при душі. А що ж за розпука, коли чоловік не знає ніколи, в яким значінню наш розмовник ужив цього слова! Достаточна причина для мене, щоб особі, котра скаже до мене „Sie“, по можності скрутити в'язи.

А далі придивімося ще формам прикметників. Коли де, то тут потрібна б була простота. Якраз привід для винахідника цієї мови — утруднити справу якнайбільше. Коли ми в нашій виразній англійській мові гово-

римо: „our good friend or friends“, ¹ то вживаємо одної і тої самої форми прикметника і це вистарчає вповні; не те в німецькій мові. Коли прикметник дістанеться німцеві на язык, то він склоняє його і склоняє, і склоняє аж висклоняє з нього всяку здорову думку. І так він склоняє: Mein guter Freund, meines guten Freundes, meinem guten Freunde і т. д. А нехай собі кандидати до дому божевільних вивчають напам'ять ті ненастанні відміни! Їй-богу, в Німеччині десять раз ліпше обходитися зовсім без приятелів, ніж мати з ними таку суєту. Я показав оце, яка то мука склоняти доброго приятеля; але це тільки маленька проба труднощів; потім приходять іще ціла купа нових перевертів з прикметниками, коли діло дійде до жіночих, а зглядно до середніх предметів. А при тім у тій мові прикметників більше, ніж чорних котів уночі, а всі треба після повищого прикладу відмінити якнайстаранніше.— Трудно?—Суєтливо?—Ці слова занадто слабкі. Один Гайдельберзький студент із Каліфорнії впевняв мене зовсім поважно, що йому було б легше пропустити дві кнайпи, ніж відмінити один німецький прикметник.

Здається, що винахідник тієї мови знаходив особливе вдоволення в тім, щоб зробити її якомога більше заплутаною. І так, наприклад, house, horse, dog називаються звичайно Haus, Pferd, Hund, але в третім відмінку прищиплюється до них зовсім зайве глупе „е“ і пишеться Hause, Pferde, Hunde. Та ба, таке самісіньке „е“ на кінці значить нераз також множене число! І так новак може нераз із одного пса

¹ Наш добрий приятель, або приятелі.

в *dativi* цілий місяць робити пару псів, заким постереже свій блуд; і навпаки, не один молодий студентка, що не мав наміру викидати гроші в болото, заплатив за два пси, а дістав тільки одного, бо купував пса в числі множині, а продавець незаметно для нього продав йому його в *dativi singularis*. Розуміється, що в таких випадках при строгості граматичних правил право ставало на боці продавця, а позов на відшкодування мусів зійти нінащо.

В німецькій усі іменники пишуться великою початковою буквою. Це добра установа, бо чоловік відразу може пізнати іменника. Але часом це доводить до помилок, бо чоловік приймає ім'я особи за назву речі й навпаки. Тоді треба не мало часу потратити на зусилля—доглубатися якогось сенсу в реченні; такі помилки трапляються тим легше, що німецькі особові назви найчастіше мають якесь значіння. Я перекладав раз ось який текст: „Die wütende Tigerin brauch los und frass den unglücklichen Tannenwald völlig auf“. Аж по довгім мітикуванню доглубався я, що Tannenwald у цьому випадку не був яловий ліс, але назва якогось чоловіка.

Кожний іменник має родівник, але в їх уживанню нема ніякої системи й ніякого зміслу, так що нема іншої ради, як тільки вивчити напам'ять окремо кожний родівник до кожного слова. І так, напр., у німецькій мові молода дівчина (*das junge Mädchen*) не має ніякого рода, а натомість бруква має рід. Яке безмірне поважання виявлено тут супроти брукви, а яке призирство супроти дівчини! Погляньте лише, як це виглядає в друку. Виписую зі своєї читанки:

Gretchen: Wilhelm, wo ist die gelbe Rübe?

Wilhelm: Sie ist in der Küche.

Gretchen: Wo ist das hübsche und wohl-
erzogene Mädchen?

Wilhelm: Es ist in Oper gegangen.

Але далі з тими родівниками! Дерево в німецькій мужеського рода (Der Baum), його пупінок (die Knospe) жіночого, його лист (das Blatt) середнього. Коні не мають ніякого рода (das Pferd), пси мужеський, коти жіночий (die Katze). У чоловіка рот (Mund), карк (Nacken), пазуха (Busen), лікті (Ellbogen), пальці (Finger), нігті (Nagel), ноги (Fuss) і тіло (Leib) мужеського рода; голова (Kopf або Haupt) раз мужеського, раз середнього, в міру того, як ужиємо першого або другого слова, а не в міру того, чи носить цю голову на карку мужчина або жінка; у чоловіка ніс (Nase), губи (Lippe), плечі (Schulter), груди (Brust), стан (Hüfte) жіночого рода, а зате вуха (Ohr), очі (Auge), підборіддя (Kinn), ноги (Bein), коліна (Knie), серце (Herz) і сумління (Gewissen) не мають ніякого рода. (Винахідник цієї мови знав, певне, сумління тільки з наслуху). Із цього розчовпання виходить ясно, що німецький мужчина може собі величатися, що він справді мужчина, але коли придивиться ближче, то мусить обняти його сумнів; він мусить до-розумітися, що в ньому міститься цілком сміхотворна саламаха всіх можливих родів.

Та є в тій мові деякі дуже пожиточні слова, прим., Zug і Schlag. В словнику слова на Schlag займають кілька шпальт, а слова на Zug удвоє стільки. Слово Schlag означає більше менше все; воно значить наше (blow) цвіт, (stroke)

удар, (dash) відвага, (hit) концепт, (shock) напад, (clip) стриження, (clap) лускіт, (time) час, (bar) дрюк, (coin) кут, (stamp) штемпель, (kind) рід, (sort) відміна, (manner) спосіб, (way) дорога, шлях. — Schlag (apoplexy) нервовоє пораження, (woodcutting) зруб, (enclosure) лісовий ревір, (field) поле, (torest-clearing) поляна. Все те значить Schlag у тіснішій, обмеженій розумінні; але коли ви розпутаєте це слово, тоді воно летить „на крилу вітрень“ і ширяє, куди хоче. До його хвоста можна причепити яке хочете слово, так що значіння його помножується до безконечности. Можна зачати від Schlag-Ader, по англійськи artery, і так далі за порядком привісити до нього цілий словник, слово за словом, геть аж до Schlag-Wasser, по-англійськи bilge-water (вода нахлюпана на дні човна) і Schlag-Mutter, по-англійськи mother in-law (свекруха)! Так само і слово Zug. А коли до слівця Schlag і Zug додати ще слівце also, то маємо нічого собі запас слів, з яким уже можна сяк-так дати собі раду. Also значить стільки, що англійська фраза you know (знаєте) і властиво не говорить нічого — бодай у звичайній конверзації. Та скоро тільки німець розніме рота, зараз вискочить відтам also, а коли його замикає, то невідмінно розкусить also, що власне тислося йому поміж зубів. Це часте безцільне вживання слова also, це спеціяльно південно німецька, особливо жіноча швабська привичка. Ніщо не додає німецькій або англійській конверзації такої плавности й невимушености, як коли натицькати її шокрок усякими also та you know.

У моїм дневнику знаходиться ось яка записка: „Д. 1 липня. Вчора оперовано з успі-

хом одного хорого й видобуто з нього 13-ти складове слово; хорий був німець із Гамбургу. Тільки ж на лихо хірурги розрізали хорого в невідповіднім місці, думаючи, що він проковтнув панораму, от тому то він і вмер. Цей випадок покрив ціле місто жалобою“.

До цієї записки хотів би я додати пару уваг про одну з найдивогоглядніших появ нашої теми, а то про довжину німецьких слів. Деякі доростають до такої довготи, що кидають тінь і їх кінці губляться в далечині, наприклад:

Freundschaftsbezeugungen,
Dilettantenaufdringlichkeiten,
Stadtverordnetenversammlungen.

Це вже не слова, це поазбучні хороводи. В кожному числі газети видно їх маєстатичні процесії, а при дрібці фантазії можна уявити собі належні до процесії хоругви й чути музику. Такі слова додають і найгіршому поняттю незвичайної величності. Скільки разів знайду вдатний екземпляр такого слова, пакую його до могого музею. Маю їх уже гарну збірку. Дублікати обмінюю з іншими збирачами. Ось вам пару збірцевих екземплярів, які я недавно закупив на ліцитації:

Generalstaatenverordnetenversammlung,
Alterthumsforschungswissenschaften,
Kleinkinderbewahrungsanstalten,
Wiederherstellungsbestrebungen,
Waffenstillstandsverhandlungen.

Коли таке альпійське пасмо гордо маше-рує по цілій сторінці друку, то для літературного крайобrazу мусить це бути велика прикраса; але для того, хто починає вчитися цієї

мови, стають ті гори великою завадою; вони завалюють йому дорогу, він не може ані верхом, ані сподом, щонайбільше хіба тунелем, коли деякий прокопаний. А коли вдасться за підмогою до словника, то цей не дасть йому нічого. Такими понаскладаними словами він не займається. Треба таке слово поперед усього понести до хеміка, щоб розложив його на складові часті, а потім вишукувати із словника ті поодинчі цурпалочки.

Оце ж я й показав вам, яка то трудна та німецька мова, або бодай силкувався показати це.

Один студент із Америки на питання, як дає собі раду з німецькою мовою, мав відповісти без запинки: „Не даю собі з нею ніякої ради. Цілісінькі три місяці я прів над нею і вивчив тільки одно речення:“ „Zwei Glas“ (дві склянки)! „А по хвилині німої задуми додав з запалом: „Але це одно я присвоїв собі основно!“

І ще мені здається, що англійська мова при описі гомінких, величних і страшних річей має міцніші, гучніші, характерніші слова, ніж німецька. Слова такі як boom (читай бум, знач. дерево або гуркіт), burst (чит. берст, знач. вибух), crash (чит. крешт, знач. траскіт), roar (чит. рор, знач. рик), bellow (чит. бельо, знач. ревити), blow (чит. бльоґ, знач. дути), thunder (чит. зандер, знач. грім), explosion (чит. експльоєн, знач. вибух), howl (чит. гауль, знач. вити), cry (чит. край, знач. кричати), shout (чит. шаут, знач. галасувати), yell (чит. ель, знач. вити), battle (чит. бетель, знач. битва), hell (чит. гель, знач. пекло) роблять сильне вражіння, вони гучні й величні. Відповідні німецькі слова видаються мені далеко слабшими; деякі дзвенять так лагідно, що

можна б ними дітей уколисувати до сну. Як лагідно звучать, напр., Schlacht, Gewitter! Найсильніший вислов на наше explosion маємо в німецькім — Ausbruch! Ну, то в нашім tooth-rush (чит. тузбраш, знач. щітка до зубів) міститься щось страшенне в порівнянні з цим.

Перебравши ось так уломності німецької мови, переходжу тепер до коротенької приємної задачі — піднести її добрі прикмети. Про писання іменників великою буквою я вже згадував. Але ще далеко цінніша інша прикмета, а то — писати слова так, як їх вимовляється. По короткій науці знає новак про кожне німецьке слово, як його вимовляти, коли тимчасом у нашій мові має з тим найбільші труднощі. Далі німецька мова надзвичайно багата на вислови спокійного, любого, затишного, домашнього побуту; на все, що в'яжеться з любов'ю, дитячим почуттям і чемністю для чужинців; нарешті, на різнобарвне й різнорodne життя в природі. Деякі німецькі пісні зворушують до сліз навіть чужинців, що не розуміють їх мови — доказ, який влучний сам звук слів. Він віддає так вірно і правдиво їх значіння, що навіть без зрозуміння западає чужинцеві через слух у серце.

Німки часто скрикують: Ach, Gott! Mein Gott! Gott im Himmel! Herr Gott! Вони, здається, вірять, що й американки мають той самий звичай. Я чув, як раз одна підстарша німецька панна говорила до молоді моєї землячки: „Обі мови такі подібні одна до одної! Як то гарно! Ми говоримо „ach Gott“, а ви мовите „Goddam!“¹

¹ Дословно: покарай, боже! — звичайне англійське прокляття.

Із сказаного досі випливає, що німецька мова потребує реформи. Дозволю собі зробити в тій цілі деякі проєкти:

1) Треба дати дієслову місце ближче напереді, так щоб його можна було виразно добачити голим оком.

2) Треба зорганізувати родівник і розділити його після родових відносин, так як бог приказав.

3) Треба скасувати безконечно довгі зложені слова, або бодай наказати, щоб їх писали по шматочку, з павзами для відпочивку в середині. Духова страва так само, як і всяка інша, ліпше смакує, коли заживати її ложкою, ніж лопатою.

4) Треба настоювати на тім, щоб письменник кінчив речення, скоро доведе до кінця свою думку чи свій виклад, а не причіпляв ще не потрібного „gewesen zu sein haben würden“ і т. ін.

5) Уживання парентез повинно бути заборонене під карою смерти.

6) Для опису різnorodних шумних річей треба запровадити деякі крепкі англійські слова.

7) Може було б найліпше задержати з цілої мови тільки слова Schlag, Lug і also та ще й ті слова, які люблять причіплятися до двох перших; через це мова виглядала б дуже упрощена.

По моїх досвідах на вивчення англійської мови потрібно 30 годин, французької 30 день, а німецької 30 літ. Отже ж або зреформуйте цю мову, або покладіть її між мертві мови, бо сьогодні тільки мертві мають іще доволі часу, щоб навчитися її.

II. Том Кворц

В однім відлюднім закутку Каліфорнії познайомився я з Діком Бекером. Це був рудок, що вісімнадцять літ зносив нужденне життя, повне неvigід і розчаровань. Поважний, простодушний чоловіга, він мав сорок шість літ, був сірий як щур, ледве трохи письменний, у невідповідній до його росту, глиною захляпаній, одежі. Але його серце, це було коштовніше золото від усього, що він на своїм віці вигріб своєю лопатою, чистіший метал від усякого, який колинебудь викопувано й вибивано на монету.

Коли тільки Бекер не мав щастя і був трохи знеохочений, починав жалувати страти чудової кицьки, яка вперед була його власністю. Коли говорив про її дивну мудрість, то, видно було по його лиці, внутрі свого серця був переконаний, що вона мусіла бути наділена людськими — а може навіть надлюдськими прикметами.

Раз почав він у моїй присутности говорити про цю звірюку.

— Вісім літ — мовив — мав я тут кицьку, — оця певно була б зацікавила вас. Називалася Том Кворц (по нашому б сказати Хома Кремінь), була велика й сіра; це був властиво коцур і мав стільки здорового людського розуму, як перший ліпший із нас у таборі. Почуття своєї гідности було у Тома також надзвичайне; навіть губернаторові Каліфорнії не був би він дозволив зайти з собою в надто близьку компанію. Щура не зловив жодного, від коли жив, — певно, був зависокий для такого заняття. Одинока справа, якою цікавився, це було рудокопство. На копанню золота ро-

зумівся він ліпше, ніж хтонебудь у світі; це знання по prostu було йому вроджене; знав усе, що належить до праці на золотих полях, неможна йому було тут сказати нічого нового. Коли ми з Джимом перешукували оці гори, то він порпав і собі ж за нами і не раз драпцював по кілька миль нам услід. Про ґрунт мав вироблений суд пречудовий, де що можна подибати. Їй-богу, нічого подібного мені не траплялося бачити. Коли ми починали роботу, то він тільки кинув оком довкола себе; скоро йому не подобалися прикмети, глипне, було, на нас з таким виразом, мов би хотів сказати: „Ну, голубчики, вибачайте, це не для мене!“ І задере вам носа вгору та й гайда додому, не мовлячи ані слова. Коли ж місце було йому довподоби, то держав себе спокійно, поки ми не виполоскали першої шуфлі; тоді підлазив близько до нас, а коли побачив шість або сім зерен золота, то вже був задоволений. Тоді лягав собі на наших загортках і фукав, як парова машина, а коли ми докопалися багатшої верстви, то зривався, як блискавка, і давай оглядати її.

— Та ось настав час, коли все, що жило, завзялося шукати золота не в глині, а в кремені. Всі довбали й висаджували порохом, замість копати ями; кожний волів вертіти штольню, замість порпатись наверх землі. Джим не давав мені спокою і ми взялись також шукати руди в кремені. Коли ми почали забудовувати штольню, мій Том Кворц витріщив очі, що це до дідька ми задумали? Таке рудокопство було для нього чимсь нечуваним; він зовсім збився з пантелику й не міг зрозуміти цього. Але я би заложився, що мій коцур знав добре, до

чого воно йдеться, тільки мабуть уважав нашу роботу найбільшою дурницею. Це вже так: новомодних звичаїв він не міг зносити й від старих привычок годі було відвести його. Тільки помаленьку перепросився Том Кворц потрохи з новим способом праці, хоч ніколи не міг зрозуміти того, пощо ми раз-у-раз лазимо до тієї штольні, а ніколи не виносимо з неї нічого порядного. Вкінці завітав і сам у спід, щоб попробувати, чи не вияснить собі цього діла. Але дивлячись на нас, він тільки баламутився, розсердився і спротивив собі весь інтерес тим більше, що знав добре, що наші видатки зростали раз-у-раз, а заробітку не прибувало ані центу. От тим то він поклався на мішок з порохом у куті, звинувся в обарінок і заснув.

— Одного дня наскочили ми в шахті на такий твердий кремінь, що мусіли розсадити його порохом; це була перша наша проба, від коли Том Кворц народився на світ. Ми запалили льонт, вилізли з ями й відбігли, може, з на п'ятдесят метрів а про kota, що спав собі смачно на мішку від пороху, забули навіки. Минула хвилина часу, аж бачимо, з ями бухає бовдур густого диму, потім розлягся страшенний лускіт, і може з чотири мільйони сотнарів каміння, глини, диму й обломків вилетіло на які дві милі в повітря. І, їй же богу мойому, серед усієї тієї сутолоки полетів кáрбульци наш старий Том Кворц і собі ж угору, фукаючи, чихаючи та простягаючи пазурі, мов скажений, щоб учепитися за щонебудь, але це не здалось йому ані же нінащо!

— Минуло може три хвилини, а Тома не було ні слуху, ні духу. Потім нараз посипалося

згори каміння і всяке сміття, і впав також коцур, може на десягь стіп від місця, де ми стояли. Ну, цей виглядав гарно! Нужденнішого сотворіння не бачив я, відколи живу! Одно вухо задерте на голову, хвіст настовбурчений угору, вуса обсмалені, все тіло зачорнене пороком і димом і обліплене глиною та пилякою. Ми витріщили на нього очі й не могли сказати ані слова—бо нащо здались би тепер усякі перепросини? Том Кворц зирнув сам на себе з невимовним обридженням, а потім глипнув на нас, немов хотів сказати: „Ну, вам здається, що то така велика мудрість зробити збитка бідному котові, що не розуміється на новомоднім гірництві,—але я дивлюсь на це діло з іншого становища“. І Том обернувся до нас хвостом і помашерував додому, не сказавши ані одного слова. Така вже була його вдача.

— І вірте мені або ні, — відтоді не було на світі кота більше вороже настроєного супроти експльоатації кременю, як він. Коли, нарешті, він знов почав із нами пускатися до штольні, то всі ми чудувалися його розумові. Справді було диво! Скоро тільки ми набили діру пороком і запалили льонт, то він, було, глипне на нас, немов би хотів сказати: „Поручаюсь сердечно, мої панове!“ — і в одній хвилині чкурне з ями й видрапається на дерево, як мога найвище. Що я кажу: розум! Це зовсім не віддає всього! Це було правдиве відхнення!

— А знаєте, пане Бекер, — сказав я. — Коли поставити себе на становище того коцура, то його упередження видається зовсім зрозумілим. Чи ви ніколи не пробували вилічити його з нього?

— Та де там! Ні, коли Том Кворц раз узяв собі що до голови, то вже не було такої довбні, щоб йому вибити це з неї. Ви могли його бог зна скільки разів висадити в повітря, але від тої проклятої ворожнечі супроти експльоатації кременю ви не відвели б його нізащо в світі. І віддаючи це проречисте свідоцтво постійності принципів у свого старого приятеля, Дік Бекер увесь так і сяяв любов'ю та гордощами. Цього його виразу я не забуду ніколи.

III. Синя сойка

Мій приятель Дік Бекер любив і інших звірів. У лісах і горах відлюдного закутка Каліфорнії він позаприязнювався з різними тамошніми звірями і птахами. Він був твердо переконаний, що розумів кожний вираз тих звірів, так само, як той американський учений, що недавно написав докладну книгу про мову малп.

Дік Бекер мав про цю справу свої означені погляди і спостереження. По його думці, деякі звірі мають дуже низьку освіту і вживають простих висловів, без образів і порівнянь; натомість інші розпоряджають великим засобом слів, володіють мовою прекрасно і висловлюються плавно й свobodно. Вони говорять радо й багато; знають свій талант і люблять хвалитися ним. По довгих і пильних обсерваціях Бекер дійшов до переконання, що між усіма звірями нема ліпшого бесідника, як синя сойка.¹

¹ Америкаьська сойка має пір'я краще і різнобарвніше від нашої.

— Е, — мовив він, — з сойкою не так легко вийти на своє! Не повірите, які в неї бувають настрої і чуття і як вона вміє висловити їх. І при тім вона не говорить як-будь — ні, як по писаному! Найкращі звороти так і пливають у неї. Мовою володіє, як ніхто; слова не забракне їй ніколи, борони боже! Сипле ними, не надумуючись. І що ще зауважив я: жодна птаха, жодна корова, ані жодне сотворіння не говорить такою добірною мовою, як сойка! Думаєте: кіт? Ну, цей, певно, говорить добірно, але нехай лише попаде в роздразнення! Коли вночі б'ється з іншим котом на дасі, тоді б ви послушали, якими словами вони лаються! Аж млоїть і вертить, слухаючи.

— Сойку можна з деяким правом зачислити до птахів, бо має на собі пір'я, а може й тому, бо не платить податків; але з усякого іншого погляду вона така самісінька, як ми. Бо бачите, у сойки є свої нахили й таланти, почуття й інтереси так само, як у чоловіка. Морально сойка не стоїть вище від конокрада. Вона краде, бреше й ошукує, обдурює кожного, де тільки може, ніяка найсвятіша обіцянка не в'яже її. Що таке почуття обов'язку — цього ви їй ніяк не втокмачите. А найкращий доказ у тім, що сойка вміє клясти й лаяти, як ні одна перекупка в цілій Каліфорнії. Кицька також вміє клясти й лаяти — це так, не перечу. Але коли сойка розпустить язика як слід, то нема тої сили на землі ані в небі, щоб могла зрівнятися з нею. В сварці і лайці вона майстер, сипле цупко і влучно так, що ніхто не додержить їй кроку.

— Що вміє чоловік, те вміє й сойка: вміє плакати, сміятися і стидатися, вміє робити за-

ключення і пляни, і боронити своєї справи, любить балакати і обмовляти, знається на жартах і дотепі, а коли зробить дурницю, то розуміє це ліпше, ніж я або ви. Одним словом, сойка подібна до чоловіка, — цього мені не заперечите.

— Зрештою, ось вам іще правдива історія про сойку, за яку можу ручити сам. Це сталося тоді, коли я саме зачав добре розуміти мову сойок.

— Останній чоловік, що, крім мене, жив у тій околиці, від сімох літ уже повівся геть; його хата обік моєї стоїть відтоді пуста; в ній тільки один великий покій, а зверху круглякові крокви і дах із драниць. Раз, у неділю рано, сиджу я собі зі своїм котиком ось тут перед хатою, гріюся на сонечку, блукаю очима по синіх горах, слухаю шелесту листя на деревах у самоті й думаю про свою рідну сторону там далеко за горами — тринадцять літ уже я не чував, що там діється. Аж ось надлетіла сойка з жолудиною в дзьобі, сіла на сусідню хату і крикнула: „Ого, а це тут що таке?“ Що при тих словах жолудина випала їй із дзьоба й натурально скотилася з даху, це їй байдуже. Тільки її відкриття цікавило її. Це була в дасі діра, з якої випав сук. Перекрутивши голову на бік, моя сойка прижмурила одно око, зазирнула другим у діру, потім радісно поглянула вгору, затріпала пару разів крильми з внутрішнього вдоволення і мовить: „Це виглядає так як діра, знаходиться в таких місці, де слід бути дірі, — чи ж мала б це на правду бути діра?“

— Вона похилила голову вниз, зазирнула ще раз у діру, знов поглянула вгору, затріпала

крилами і хвостом з радощів і мовить: „Так, так, цілковита правда. От яка я щаслива! Це ж напевно і нестеменно прегарна порядна діра!“ Потім злетіла на землю, підняла жолудь, задерла голову і з найсолодшим усміхом на світі віткнула її в діру. Надслухувала трохи, її лице споважніло і з комічним зачудуванням сказала нарешті: „А я й не чула, як вона впала“. Знов приткнула око до діри, довго зазірала в неї, зирнула потім угору й похитала головою. Потім попробувала з іншого боку — і знов похитала головою. Обійшла довкола діри кругом, оглянула її докладно і роззирнулася на всі сторони світа. Дарма! В задумі сидить на даховім гребені і чухається в голову правою лапкою, а врешті мовить: „Цього вже не второпаю! Ця діра мусить справді бути не абияка глибока! Але довше я не дам себе водити за ніс, візьмуся до роботи. Справа мусить вияснитися і я не пожалую труду“.

— Зірвалася і полетіла, вертає знов з другою жолудиною, знов пускає її в діру і швиденько притикає око до діри, щоб побачити, що буде з того, потім підводить голову й зідхає: „До сто громів! Це вже чорт зна по якому! І нехай це зрозуміє, хто хоче! Але ні, попробую ще раз!“

— При третій жолуді робить що може, аби ще швидше зирнути за нею, але надармо. „Такої діри я ще не стрічала, — мовить, — це мусить бути якась нова порода дір, яка ще не попадалася мені“.

— Тепер опанувала її злість. Зразу ще перемагала себе, пройшлася пару разів по даховім гребені й бурчала щось сама до себе; потім заклекотіло в ній пересердя і почала ла-

ятись так, що аж почорніла зо злості. Ще ніколи не бачив я пташини в такій лютості із-за такої марниці. Наматіркувавшись досить, підійшла знов до діри, заглядала в неї довго і мовить потім: „Темна діра... глибока діра й дуже сміхотворна діра! Але коли вже я раз почала наповняти її, то доведу це діло до кінця, хоч би це мало тривати й сто літ“.

— І фіть-фіть! полетіла—і відколи живу, я ще не бачив пташини, що працювала б так завзято. Півтретя години шибала собою, не перестаючи. Жолудину за жолудиною вкидала в діру, ані разу не заглядала вже до неї, але летіла зараз у ліс і знов вертала. Я так був зацікавлений і зворушений, що ні на що інше не дивився, ні про що не думав.

— Нарешті змучилася вже так, що ледве могла рушити крилом. Уся облита потом прилітає, вкидає жолудь і мовить: „Ну, думаю, цього буде тобі досить, ти стара дірюго!“

— Приложила голову до діри, а коли підвела її знов угору, то попросту аж пополотніла з лютости: можете мені вірити, панцю любий! „А нехай же мене випхають і поставлять у музеї,—заверещала,—коли тут можна побачити хоч би слід жолуді! А я ж наносила їх сюди стільки, що ціля сім'я могла би ними жити тридцять літ!“

— З трудом поволоклася на даховий гребінь, оперлася о комин, передумала справу ще раз і дала полекшу своєму серцю. Ну, тут би вам було послухати! Такої лайки, такого проклинання я ще не чував, відколи на світ народився! Коли вона ось так розпустила язик, надлетіла друга сойка, зупинилася і питає, що тут таке сталося? Її бідна приятелька вияснює

їй цілу справу і мовить: „Коли хочеш мені вірити, то піди й поглянь сама, — ось-ось дечки та діра!“

— Друга сойка скочила раз-два, а оглянувши все докладно, вертає і питає: „А скільки ж властиво жолудин ти вкинула до неї?“ — „Що найменше два міхи“ — відповідає перша. Сойка пішла знов до діри, заглянула в неї — діло видалось їй незрозумілим. Гукнула щосили, і на її поклик прилетіли ще три сойки. Всі обдивляють діру, розпитують, як що було й починають сперечатися, немов би четверо людей висловлювали свої безмізькі догади.

— Понаскликали ще більше сойок, поназліталися їх чимраз більші отари, аж усе довкола засинілося від них. Було їх може з п'ять тисяч, і такого вереску, дзьобання, пискоту та гармідери ще ніхто не бачив. Кожна сойка за чергою притикає око до діри й кожна висловлює свій погляд про цю загадкову пригоду, а все один погляд глупіший від другого. Потім узялись обдивляти весь дім. Двері стояли до половини відчинені. Одна стара сойка підійшла ближче, заглянуладосередини — і тут вся загадка вияснилася відразу. Всі жолуді лежали розсипані скрізь по долівці. Сойка заплескала крилами й почала репетувати: „Сюди! — кричить. — Ходіть сюди всі! Та дуріпа хотіла наповнити жолудями всю хату!“

— Синьою хмарою шархнулися усі сойки вниз. Кожна підійде до дверей, зазирне до середини і, скоро їй виясниться вся глупота першої сойки, аж догори ногами перевертається і мало не трісне зо сміху. Потім надійде друга, загляне — і знов так само. Потім сиділи всі з годину скрізь на дасі і кругом по деревах і

аж простягалися зо сміху — точнісенько, як люди.

— Ні вже, кажіть, що хочете, а я стою на своїм: сойка має великий дар до гумору. І пам'ять у неї добра. Три роки прилітали сойки з усіх сторін Сполучених Держав кожного літа, щоб заглянути в ту діру; й інші птахи прилітали з ними. Всі реготалися з цієї історії, тільки одна сова не хотіла. Вона відбувала власне якусь наукову подорож, вишукуючи різні чудеса природи, і їй забажалося також оглянути цю дивовижну діру. Оглянула і сказала, що не розуміє, в чім тут криється дотеп. Правда, й інші чудеса природи також не зробили на неї великого вражіння.

ІЗ КНИГИ ЕСКІЗІВ

І. Князьопоклонство

Бувши колись у театрі в Байраїті я з зачудуванням завважив, що коли народ товпиться до середини, кожний поодинокий повертається й запопадливо зиркає на щось у роді отвертої галереї, де сидять на виставі князівські персони. Багато глядачів попадає при тім формально в якесь радісне остовпіння, і не можуть відірвати очей від тої точки. Чи при такім захваті князівською персоною переважає зависть, чи пошана, не знаю; в усякім разі це мішанина одної і другої. Надто голод і спрага за видом князя через одноразове оглядання не втишається, ні, лишається все однакова.

Це явище, може, вияснюється радістю, яку має чоловік із цінного предмету, який здобуває, не трудившись на нього. Таляр, який ти випадково знайдеш, радує тебе більше, як 99 таких, що ти добув потом і працею, а виграна в фербля або на біржі веселить твоє серце надзвичайно. Князь знаходить задармо, ще в колисці, власть, повагу, вільний час, безплатну годівлю, з чистого випадку, тому що родився князем; отим то турботна біднота та простота глядить на нього, як на монументальне втілення щастя. А далі—о, найвищий привілей!—ніче щастя на землі не стоїть так міцно, як його. Мільйонер може за ніч зробитися жебраком, великий політик може зробитися помилку, його усувають і він попадає в забуття. Славний генерал може програти рішучу битву й разом з нею тратить свою повагу у людей. Але коли ти князь, то лишаєшся князем, це значить півбогом; ані нещастя, ані нікчемність, ані пуста голова, ані жодні дурощі не можуть відібрати тобі твоєї високости. Людська почесь, чи вона заслужена чи ні, це ж по однодушній постанові всіх народів і всіх часів найвище добро на землі; значить, становище князя найбільше пожадане під сонцем.

Розуміється, в очах американців князі зовсім не те, що в очах європейців. Ми не виховані для обожання князів. Нам було б досить придивитися князеві раз а гаразд, і наша цікавість була б заспокоєна; другий раз ми гляділи б на нього вже байдужніше і старалися б побачити когось іншого. Не так європейць; для нього той сам князь усе лишається новим і цікавим, він не старіється ніколи.

Одного поганого, похмурого, вогкого та холодного грудневого дня, вісімнадцять літ тому, був я раз у Лондоні й зайшов до дому одного англійця, щоб, як було умовлено, віддати візиту його жінці й заміжній доньці. Я мусів ждати півгодини, тоді прийшли дами, пере-зяблі до кости й розповіли, що їх зупинила несподівана обставина. Коли переходили попри Мельбруг-гаус, побачили, що збирається купа народу; їм сказали, що князь Уельський (наступник престолоа) збирається виїхати; ось вони зупинилися також і ждали. Постоявши півгодини на тротуарі й закоцявши зовсім від морозу, вони довідалися, що князь Уельський надумався інакше, і пішли засумовані додому. Це дуже здивувало мене.

— Чи це ж можливо, — запитав я, даючися диву, — щоб ви стільки літ живучи в Лондоні, ще досі не бачили князя Уельського?

Але ади, тепер вони далися диву.

— Що за ідея! — скрикнули обі враз. — Розуміється, ми бачили його вже сотки разів.

Вони бачили його вже сотки разів, а проте ждали на нього півгодини на лютім холоді й у сумерках, у стиску таких самих дурнів, щоб іще раз побачити його. Я ледве віри няв своїм ухам, але що говорить англійка, тому мусиш вірити, хоч би воно виглядало й як неправдо-подібно. Мені тяжко було знайти влучну відповідь, нарешті я надумав ось що:

— Це для мене зовсім незрозуміле. Навіть якби я був ніколи не бачив генерала Гранта, то ледве чи робив би з себе таку жертву, щоб на хвилину побачити його.

Тупоумні вирази лиць у дам дали мені пізнати, що значіння цього порівняння було для

них зовсім темне. Нарешті вони сказали спокійно:

— Розуміється само собою, це ж лише президент!

Отже це вже непохитна правда, що лише князь збуджує до себе неминуще, невичерпане зацікавлення. Генерал, якого ніколи не переміг противник; генерал, що проводив армією, якої боева лінія простягалася без перерви на 1200 миль; коваль, що розсипані частини нашої республіки склеїв і знітував так міцно, що вона певне перетриває всіх монархів на світі,— той генерал у їх очах був кінець кінців лише чоловіком. Зате їх князь був чимось далеко більшим, істотою з зовсім іншої матерії, безмірно вищою понад звичайних смертних, яких вона затемнює своїм блиском, так як вічні зорі на тверді небесній затемнюють нашу нужденну лотітку, що коптить і гасне і з якої не лишається ніщо, крім купки попелу та гидкого чаду.

II. Із редакційної переписки

Коли хтось обійме редакцію газети або журналу, то різні люди, що пораються біля письменства, зараз надсилають йому свої рукописи і просять його оцінювати їх твори. Задоволити такі жадання вісім або десять разів, він нарешті шукає рятунку в загальній проповіді, яку вміщує в своїй газеті, щоб дати знати всім пізнішим кореспондентам, що ось, раз на все, його відповідь. До того ступня літературної кар'єри дійшов оце й я: перестаю відписувати приватно тим, що засягають у мене поради, і поміщую тут до них моє прилюдне послання. А що дотичні дописи всі мають одна-

ковий зміст і різняться тільки в словах, то подаю тут як пересічний приклад останній одержаний мною лист:

„Впов. Пан Марк Твайн.

Д. 3 жовтня.

Шановний пане! Я молодий чоловік, що власне скінчив школу, і готуюся вийти в життя. Та куди гляну, не знаходжу заняття, яке б було мені зовсім по душі. Чи життя письменника легке й дохідне, чи справді це такий гіркий хліб, як про нього говорять. Мені здається, що воно мусить бути вигідніше від багатьох інших, ба навіть від найбільшої частини занять; мене так і пре щось невідхильно віддатися йому. Чи виграв, чи програв, а я таки хочу попробувати щастя, чи втону чи впливу, чи пан чи пропав. Отже як треба починати, коли хто хоче мати щастя в літературі? Не бійтеся представити мені діло точнісінько так, як воно є. В найгіршій разі мій намір може розбитися, а від того ніхто не забезпечений. Я думав про правничу кар'єру, також про п'ять чи шість інших родів заняття, але всюди те саме лихо: все переповнене, напхане, всюди більше подачі, як попиту, успіх неможливий, бо рук забагато, а роботи замало. Але я мушу взятися за щось, і ось хапаюся за літературу. Внутрішній голос говорить мені, що це для моєї вдачі відповідне поле, коли взагалі у мене є талант для нього. Залучую Вам деякі проби. Прошу Вас, прочитайте їх і скажіть мені свою щирі, безсторонню думку про них. І ще одно мені жаль, що мушу наприкрятися Вам, але пригадайте собі, що й Ви колись були мо-

лодим юнаком, і вистарайте мені яку роботу при газеті. Ви маєте зв'язки з багатьома редакціями, а я зовсім незнайомий. Також прошу виробити мені можливо корисні умови. Знаю добре, що зразу не можу числити на високі гонорари, але як думаєте, скільки більше менше можна жадати за статтю таку, як залучена тут? У мене в моїй теці ще багато таких; коли помістите оцю й повідомите мене, то можу Вам надіслати ще й інші, так само добрі або навіть ліпші від оцієї.

Дожидаючи скорої відповіді й т. д.

Ваш покірний і т. д.“

„Відповім Вам щиро й одверто. Чи те, що Вам маю сказати, буде для Вас дуже цінне і чи Ви признаєте відповідним піти за моєю радою, це все полишаю радо Вашому власному осудові та порішенню.

Поперед усього Ваш лист містить декілька питань, на які кожний може остотошно відповісти тільки на основі свого власного життєвого досвіду. Ті питання я попросту поминаю й відповідаю Вам ось що:

1. Що література, духовний уряд, медицина, правництво й усі інші роди занять дійшли до застою і не виказують бажаних поступів, це походить не з браку роботи, але з браку робочих сил. Коли хтось говорить Вам навпаки, то говорить неправду. Коли хочете переконатися, чи моє твердження правдиве, то попробуйте приєднати до якоїсь роботи редактора, кореспондента, завідателя, діловодчика, ремесника, промисловця або артиста, що в своїм фаху визначається здібністю і працею. Поба-

чите, що кожний із них уже має місце й має роботи аж забагато. Він тверезий, пильний, солідний і точний, і за ним попитують раз у раз. У нього нема ані одного дня свобідного, хіба виробить собі відпустку у свого роботодавця, у громаді чи в публіки загалом. Та коли Вам запотребиться лінохів, дармоїдів, недоуків, людей без амбіції, легкодухів та байдужних редакторів, справоздавців, адвокатів, лікарів та ремесників, то оберніться куди хочете, такого рода людців маєте мільйони, знайдете їх усюди, хоч граблями гарбайте.

2. Я й не подумаю видати свій суд про літературну вартість Ваших творів. Публіка, це одинокий критик, якого суд узагалі має вартість. Не мусите вірити мені тут на слово; подумайте самі хвилину про це й розсудіть самі. Як бо, наприклад, Сильван Коб або Т. С. Артюр були Вам дали до рук свої перші рукописи, то Ви може б були з слізьми на очах сказали їм: „Ні, прошу Вас, не пишіть нічого більше!“ А тепер бачите, як люди хапають їх писання. Якби це було зійшло на Вас, то ви, може, були б сказали, що „Мармуровий Фавн“ нудний, а „Втрачений рай“ не досить веселий, — а проте один і другий ідуть добре, як самі здорові знаєте. Многі люди, далеко розумніші й ліпші від Вас, перед несповна 200 роками говорили з маловаженням про Шекспіра, а проте цей старий пан таки пережив їх усіх. Тому я не хочу й не можу бути суддею над Вашими писаннями. Коли б я з найліпшого переконання вихвалив Вас, міг би я на довгі часи накинати публіці найстрашнішу нудоту; а коли б я з найліпшого переконання признав Вас нездарою, то міг

би я, чого доброго, позбавити світ якогось непізнаного та нерозвитого Діккенса або Шекспіра.

3. Жахаюся також завдання — вистарати для Вас письменську роботу, за яку б Ви могли жадати гонорару. Скоро Ваші праці самі дадуть доказ, що вони справді цінні, то Ви ніколи не будете змушені тинятися, шукаючи літературного заняття. У Вас набереться так багато праці, Ваша голова потребуватиме так багато глуздів, що вам може й не стане їх, щоб виконати й половину тої роботи, на яку дістанете замовлення. Коли початковий письменник хоче дати доказ, що справді зуміє зробити щось порядне, то я знаю один дуже простий спосіб, зовсім певну методу до досягнення цієї цілі: нехай доти пише безплатно, доки йому хтось не пропонує гонорару. Коли протягом трьох літ ніхто не надставиться йому з гонораром, то він може з повним довір'ям уважати це за знак, що природа призначила його на дроворуба. І коли в нього буде хоч за макове зерно мудрости, то він преспокійно усунеться набік і візьметься до заняття, яке призначило йому небо“.

Ступні, які я тут описую, мусіли переходити такі мужі, як Чарлз Діккенс і інші визначні письменники; та ледве чи це подобається моєму клієнтові. Молодий початковий літерат, це дуже, дуже чудернацька людина. Він знає, що якби захотів бути бляхарем, то майстер зажадав би від нього свідоцтва про його дотеперішнє моральне поведження й зобов'язав би його три, а може й чотири роки бути

у нього в терміні. В першій році він мусів би замітати робітню, носити воду, розпалювати в печі, а в вільних хвилинах учитися чорнити печі. Як плату за всі ті послуги він мав би стравунок і дві пари дешевого шмаття. В другій році його приставили б до варстату і платили б йому тижнево доляра, в третій році два, в четвертій три доляри. Вивчившись на бляхаря, він міг би потім заробляти тижнево 15, 20 а може навіть 30 долярів; до тижневої плати 75 долярів він не дійшов би ніколи. При інших ремеслах, на яке б він пустився, він мусів би пройти таке саме довге й лихоплатне термінування. А стати адвокатом або лікарем іще сто раз трудніше, бо тут чоловік за весь час науки не то що не дістає ніякої платні, але мусить іще платити багато грошей за свою науку й має надто привілей, що може сам себе страчувати й зодягати.

Все те знає початковий літерат і проте має відвагу пхатися до прийняття в письменницьку компанію й жадати й для себе участі в її високих почестях і доходах, не можучи для оправдання своїх претензій виказатися хоч би тільки дванадцятимісячним термінуванням. Він усміхнувся б невинно, якби хто зажадав від нього, щоб без попередньої науки зробив хоч би найпростіший, маленький бляшаний гудзик. Але не вміючи граматики, з пустими фразами, водянистий, многословний та з дикими поняттями про світ і людей, яких нахапався десь у якімось глухій гнізді, сміє такий нетямучий жовтодзюб брати в руку перо, ту небезпечну зброю, і кидатися з ним навмання на могутні сили, торгівлю, фінанси, війну та політику. Якби це не було так сумно, то було би попросту

ЗМІСТ

тому XXIX, частина перша

	Стор.
Від редакції	5
Еміль Золя	
Pontifex maximus.	
I. Щоденне життя	7
II. Прийняття паломників	20
Злочинець Сальва	
I. Гніздо	41
II. Злочин	55
III. Погоня	64
IV. Суд	77
V. Кара	92
Жаба	109
Міщанин і селянин	120
Повінь	135
Напад на млин	177
Правда	218
Альфонс Доде	
I. Спомини шефа кабінету	264
II. Лекція історії	272
III. Свято дахів	276
П'єр Люїс	
Бібліс	284
Оссіт	
I. Падучі зорі	296
II. Іронія	302
III. Жорстокість	309

Шарль Фолей

Вандейці

I. Закладниця	320
II. Жобен	329

Анатоль Франс

Під новий рік

I. Новорічна казка	334
II. Кренкебиль	340

Семен Земляк

Савка Дудар	361
-----------------------	-----

Віктор Гюґо

Ватерльо	382
--------------------	-----

Мультиплі

Із оповідань

I. Про Притчу	469
II. Галапаси	471
III. Налисники з салом	472
IV. Конфесії	473
V. Провидіння	474
VI. Матвія гл. XXI	475
VII. Із ідей	480

Марк Твайн

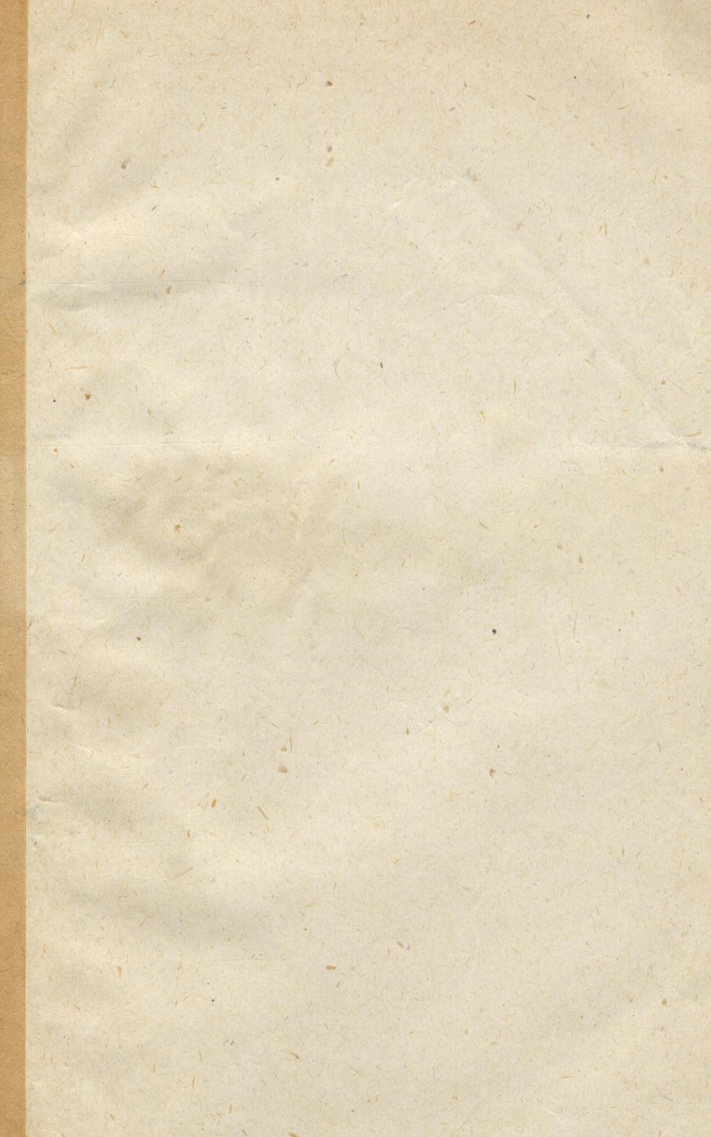
Із студій і нарисів

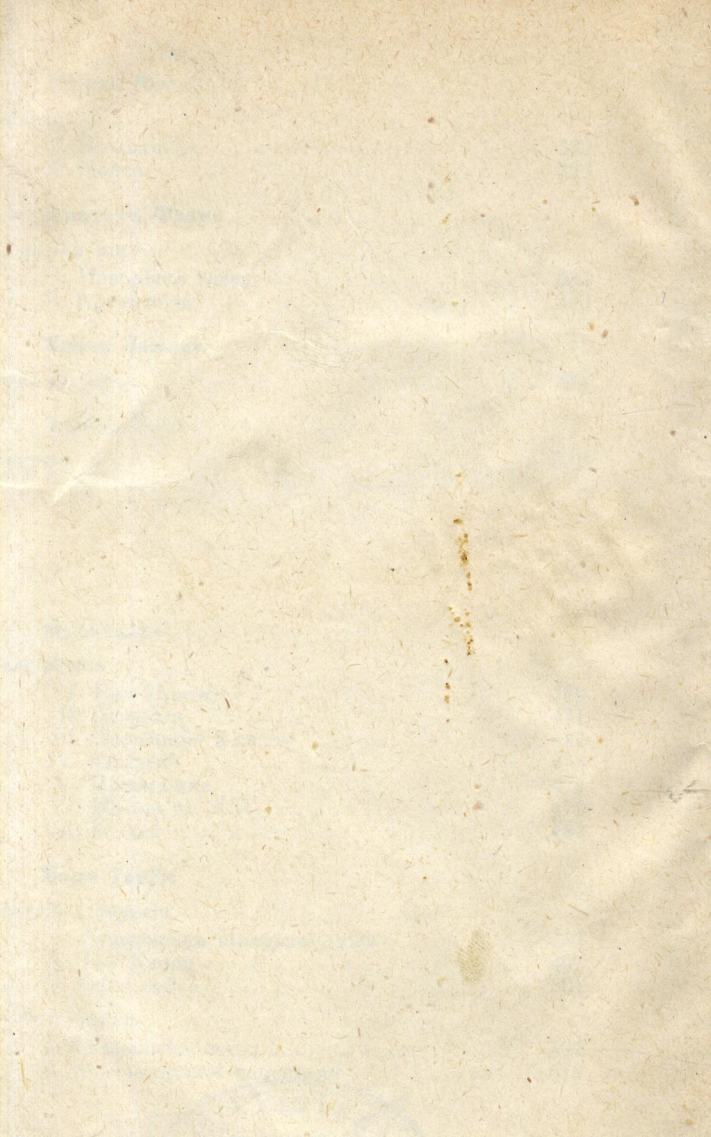
I. Страховища німецької мови	482
II. Том Кворц	497
III. Синя сойка	501

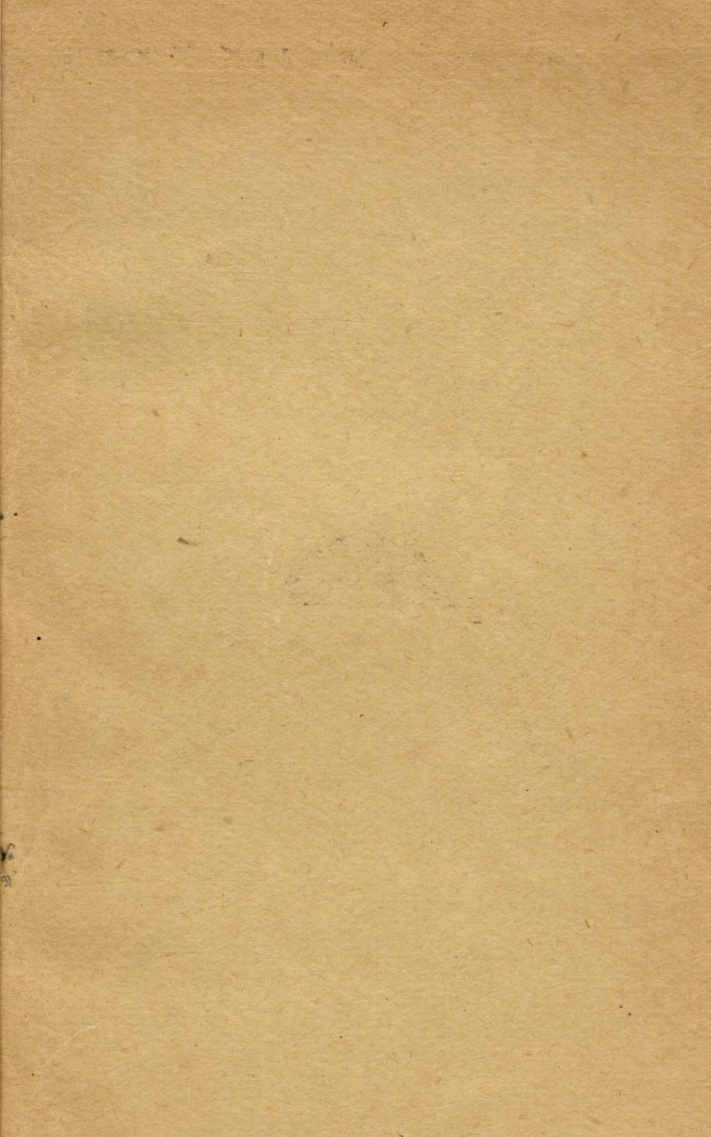
Із книги ескізів

I. Князьопоклонство	507
II. Із редакційної переписки	510

163

Ціна 2 крб. 10 коп. (р)

31.744

29.

Ф $\frac{I}{T-281k}$ 29

Ів. ФРАНКО

ТЕОРИ

XXIX